

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

TOLNAI OTTÓ verse 1225

SÁNDOR IVÁN: Amiképpen annak előtte és azóta is (*regényrészlet*) 1228

VIKTOR JEROFEJEV: Se köpni, se nyelni: d'Anthès kontra Puskin 1241

SZILÁGYI MIHÁLY: Puskin és a Goncsarov nővérek (*Utóirat Viktor Jerofejev esszé-novellájához*) 1249

POÓS ZOLTÁN: Étvágy az imákra (*regényrészlet*) 1251

CHRISTIAN MORGENSTERN versei 1262

KERESZTESI JÓZSEF verse 1268

SIMON MÁRTON versei 1273

ACZÉL GÉZA versei 1276

NYERGES GÁBOR ÁDÁM verse 1277

GELLÉN-MIKLÓS GÁBOR verse 1279

KISANTAL TAMÁS: „Nyiszlingtől” az „atomfasizmusig” (*Nyiszli Miklós memoárjának olvasatai*) 1280

LÁBASS ENDRE: Kalózkiadás (*Don Miguel de Cervantes, az algíri fogoly*) 1290

GÁLOSI ADRIENNE: Foghat-e a macska egyszerre kinn, s benn egeret?
(*Avagy hogyan integrálja a professzionális művészeti világ a határain kívül keletkező műalkotásokat?*) 1298

WILHELM MÁRTA: A hízósejtek metamorfózisa (*Sz. Koncz István beszélgetése*) 1306

120 éve született Várkonyi Nándor

NAGY IMRE: Az önéletrajz mint írott és olvasott identitás (*Várkonyi Nándor és a Pergő évek*) 1313

ÁGOSTON ZOLTÁN: Pergő képek (*Kende Kata [szerk.]: Várkonyi Nándor élete képekben*) 1322

*

KERPEL-FRONIUS GÁBOR: Viharverés a piac körül (*Závada Pál: Egy piaci nap*) 1326

GYÖRFFY MIKLÓS: A dolgok mikéntje meg állása a falunkban (*Milbacher Róbert: Szűz Mária jegyese*) 1332

DÉRCZY PÉTER: A tanú kötelezettsége (*Sándor Iván: A jövő árnyéka*) 1337

THOMKA BEÁTA: Családtörténet-töredékek kaleidoszkópja (*Ivana Sajko: Családom története dióhéjban 1941-től 1991-ig, és tovább*) 1341

2016

DECEMBER

JELENKOR

LIX. ÉVFOLYAM

12. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
GÖRFÖL BALÁZS, SZOLLÁTH DÁVID,
VÁRKONYI GYÖRGY (képzőművészet)

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

CSUHA ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF,
PARTI NAGY LAJOS, TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310–673, 215–305, 510–752, 510–753.
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310–673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: a Jelenkor Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Belföldi előfizetési díjak: előfizetési díj félévre 5280,- Ft, egy évre belföldre: 9680,- Ft;
a Magyar Posta Zrt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.

Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.
Számلاسزámunk: Szigetvári Takarékszövetkezet 50800111–11164573

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNKA

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT CSORBA GYŐZŐ. A költőről, a *Jelenkor* egykori fõmunkatársáról a Csorba Gyõzõ Könyvtár és a Csorba Gyõzõ Társaság által szervezett emlékkonferencián Bertók László, Szirtes Gábor, Albert Zsuzsa, Csuha István, Tóth Krisztina, Pomogáts Béla, Nagy Imre, Görföl Balázs, Ágoston Zoltán és Kovács Attila tartott előadást november 21-én a pécsi Tudásközpontban. Közremûködött *Sólyom Katalin* színmûvész. – November 23-án *A valódi költõ* címû koncerttel emlékezett a Pannon Filharmonikusok a pécsi Kodály Központban. Az est során Bartók Béla, Balatoni Sándor, Weber Kristóf, Szabó Szabolcs, Schóber Tamás és Liszt Ferenc mûvei hangzottak el, vezényelt Vass András, a zenekar állandó karmestere.

MILBACHER RÓBERT *Szûz Mária jegyese* címû novelláskötetét november 10-én mutatták be a pécsi Mûvészetek és Irodalom Házában. A szerzõvel Beck Zoltán zenész beszélgetett.

*

TOLNAI OTTÓ estjét november 23-án tartották meg a szekszárdi Placc Ifjúsági Községi Térben, a költõt Ágoston Zoltán kérdezte.

*

PÉCSI KIÁLLÍTÁSOK. Gellér B. István és Toloose Lawtrac kiállítását szeptember 23-a és november 13-a között tekinthették meg a látogatók a Pécsi Galériában. – drMáriás *Meg fogsz gyógyulni!* címû tárlatát szeptember 30-a és november 30-a között rendezték meg az m21 Galériában a Zsolnay Negyedben.

Szerzõink

Tolnai Ottó (1940) – költõ, író, Palicson él.
Sándor Iván (1930) – író, esszéista, Budapesten él.
Viktor Jerofejev (1947) – orosz író.
Szilágyi Mihály (1952) – mûfordító, komolyzenei mûsorszerkesztõ, Budapesten él.
Poós Zoltán (1970) – költõ, író, Budapesten él.
Christian Morgenstern (1871–1914) – német költõ.
Havasi Attila (1972) – költõ, mûfordító, Budapesten él.
Simon Márton (1984) – költõ, Budapesten él.
Keresztesi József (1970) – író, kritikus, Pécsen él.
Aczél Géza (1947) – költõ, kritikus, Debrecenben él.
Nyerges Gábor Ádám (1989) – költõ, az *Apokrif* fõszerkesztõje, Budapesten él.
Gellén-Miklós Gábor (1973) – költõ, Székesfehérváron él.
Kisantal Tamás (1975) – irodalmár, Pécsen él.
Lábass Endre (1957) – író, festõ, fotómûvész, Budapesten él.
Gálosi Adrienne (1965) – esztéta, Pécsen él.
Wilhelm Márta (1964) – biológus, Pécsen él.
Sz. Koncz István (1961) – szerkesztõ, Görcsönyben él.
Nagy Imre (1940) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.
Ágoston Zoltán (1966) – kritikus, a *Jelenkor* fõszerkesztõje, Pécsen él.
Kerpel-Fronius Gábor (1966) – informatikus, Budapesten él.
Gyõrffy Miklós (1942) – kritikus, mûfordító, irodalomtörténész, Budapesten él.
Dérczy Péter (1951) – kritikus, Budapesten él.
Thomka Beáta (1949) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.

*Folyóiratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata
és az Antalis Kft.
támogatásával jelenik meg.
Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását.*

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7-8. – Lira Könyvesbolt, Széchenyi tér 7.

BUDAPESTEN: Írók Boltja, VI., Andrásy út 45.

www.jelenkor.net

880,- Ft

JELENKOR

9 770447 642002 16012

TOLNAI OTTÓ

Estike

*Igen az estike illata
azon a holdas éjszakán
a hosszú zsúfolt nap után
kiállítás-felrakás
annak áriázó megnyitása
kézipoggyászunkkal kezünkben
fejünket szellőztetve lófráltunk
barátommal penzióinkat keresve
szegeden az alsóvárosban
miközben egyszer csak rádöbrentünk
nem értettük hogyan lehetséges
eltévelyedtünk
már ki tudja hanyadszor tériünk vissza
ugyanarra a pontra
fáradtak voltunk ő pestről én palicsról érkeztem
alliterálgatunk mondtam
mint az alligátorok mondta
már lefeküdni sem volt kedvünk
inkább csak úgy kóvályogni
kóvályogni tovább végtelen
csak járni az alsóváros utcáit
a holdvilág mind sűrűbb közegében
csak most döbrentem rá
senkit sem ismerek az alsóvárosban
kivéve egy sodronyos mestert
nála vásároltuk tanyánk köré
a 200 méter tyúkhálót
meg aztán is vettünk még tőle
valami sodronyt*

összeismerkedtem vele de nem annyira
éjszakának idején felzörgethessem
de különben sem találtam volna el hozzá
valamiféleképpen nem esett abba a körbe
amelyben már egy-két órája keringtünk
a pokol ilyen körkörös szerkezetű
próbáltam szellemeskedni
de akkor a barátom arcára fagyott a mosoly
úgy kellett letördösni
ott sűrűsödik így meg a holdvilág
próbáltam visszavenni a poklból
ott sűrűsödik meg így a holdvilág
mint a birsalma-sajt
(melyben kosztolányi szerint
dió van)
és akkor egy ház előtt
vagy tán a kerítés mögötti kiskertből
váratlanul mellbevágott bennünket
akárha valami pozitív
valami gyengéd bontógolyó
mellbe az estikeillat
csak jártuk az utcákat már nem is a penziót
azt a kiskertet kerestük
tán valami játékban
ki talál vissza az estikeillattól füstölő
kiskertbe
amely akkor már egyértelmű volt
édesanyánk kiskertje
édesanyáink barátnők voltak
nem messze onnan
jöllehet innen a határon túlnan
(igaz akkor már egyikük sem élt)
csak jártuk az utcákat mind fáradtabb
mind lassúbb léptekkel
mind hosszabban álldógálva az estikeillatban
a birs-sajttá hűlő holdvilágban
(melyben kosztolányi szerint
dió van)
és akkor valamelyik magasföldszinti ablakban
egy asszonyt pillantottunk meg
mint ama hopper-festményen
rózsaszín kombinében
könyökölve nézte a holdat
vagy ki tudja már hanyadszor
nézett minket
ahogy valami körkörös rajzot követve

bolyongtunk alant a füstölgő estikeillatban
megszólítottuk eltévelyedtünk mondtuk
kértük segítsen
nem mosolygott nem nevetett
magára kapja köpenyét mondta
és jön elvezet bennünket a penziókba
és jött mint a szellem
jöllehet sosem is valóságosabb lényt
mint ő abban a fehér fürdőköpenyben
és mi máris beszélni kezdtünk
egymás szavába vágva
mint csodálatos
mint életünk egyik legcsodálatosabb kalandját
mesélve neki eltévelyedésünk történetét
a birs-sajt sűrű holdvilágban
(melyben kosztolányi szerint
dió van)
s akkor véletlen meg találtam kérdezni
nem tetszett tudni aludni
minden bizonnyal a holdban tetszett
gyönyörködni mondta barátom
igen már harmadik
nem is harmadik már ötödik napja
nem bír aludni
már ötödik napja haldoklik a férje
nem bír mondta
nem bír meghalni szegény.

Amiképpen annak előtte és azóta is

(4.)

Thomas akkor is hallotta a hosszúcsőrű madarak kopácsolását, a hullámok morajlását, amikor az erdőktől, a tengertől távol, a réteken futott, mintha a kopácsolás és a zúgás útjelző lett volna, hozzátartozott a nappali és az éjszakai meneküléshez a katonák elől, meddig bírom, gondolta, leült, várt, feltápáskodott, tovább, lihegte a Kutyanak, úgy látta, a Kutya bólint, eléje ugrott, mintha biztatná, mikor meghallotta a szekérzörgést, megállt, ha lőnek, futás közben is eltalálnak, gondolta

az Asszony messziről meglátta a két alakot. Közelebből ismerte fel, hogy az egyik kutya. A várakozó fiú termete hasonló volt a fiáéhoz. Visszatette a bakra a fejszét. Leszállt a szekérről

Thomas úgy érezte a tekintetéről, hogy tart tőle, ahogy közelebb jött, a gyanakvást óvatosság váltotta fel, mikor mellé ért, mintha mosolyt is látott volna

az Asszony a szomszéd faluból igyekezett az otthonába. A nővérét látogatta meg minden héten. Apuska a lelkemre kötötte, hogy ne hagyjam magára Ráheld, mondta az urának. Menjek veled?, kérdezte Simon, nem szívesen engedte el egyedül. Sok a munkád, maradj, addig vagyunk biztonságban, amíg dolgozni tudsz. A veszély kísérté őköt. A szüleiket, a szüleik szüleit, a szüleik szüleinek a szüleit is, Simon a bakra készítette a fejszét, az Asszony tudta, hogy tudja, soha nem volna bátorsága, hogy használja, megcsókolták egymást, elbúcsúztak

az Asszony újra elmosolyodott. Thomas bólintott, nem kell tartaniuk egymástól, üzenté a két tekintet, a zsák is olyan a vállán, amilyennel a fiunkat útnak indítottuk északra, oda talán nem jutnak el a katonák, biztonságban lehet, nagyapád is ebben a zsákban cipelte a holmiját, mondta a fiának, tőle hallottam, hogy nagyapád apja is, talán még az ő apja is, megfoltozták néha a zsákot, bírta a hosszú vándorlást, mindent ki kell bírni, mondta búcsúzáskor a fiának, azt is, amiről gondolni sem mered, hogy kibírod, Thomashoz lépett, kimondta, amire apja tanította, ő is az ősökötől tanulta, mit kell először kérdezni, ha idegennel találkozol

honnan jössz?

Thomas hallgatott

hová méysz?

a katonák is ezt kérdezték, gondolta Thomas

a Kutya vakkantott, tudta, hogy figyelmeztetést jelent

honnan jössz?

messziről
hová mész?
messzire
ha akarod, jöhetsz velem egy darabon, fiam

Thomast soha nem a nevéen szólította az apja, ne feledd, amit tapasztalsz, fiam, gondolkozz rajta, fiam, emlékezz rá, fiam, amikor utoljára hallotta apja kiáltását, fuss!, menekülj!, bizonyára azért nem tette hozzá, hogy „fiam”, mert azzal az egyetlen szóval sem akarhatta, hogy időt veszítsek

Eszter a nevem
én Thomas vagyok
felült a szekérre
tedd hátra a zsákot
a Kutya a gebe mellett futott
beütötte az arcodat?
Thomas hallgatott
haladtak
ütöttek?
Thomas bólintott
katonák?
figyelte Eszter tekintetét, úgy döntött, hogy újra bólinthat
Eszter arra gondolt, jól tették, hogy a fiukat északra küldték
ha eljössz velem, letisztítjuk, bekötözzük
ott nincsenek katonák?
nincsenek
nem is jártak arra?
még nem... mikor ettél?
szép a lószerszám
az uram munkája... ez a mestersége... hol vannak a szüleid?
Thomas hallgatott

Simon volt Hédelben az egyetlen lószerszámkészítő, az egyetlen zsidó is ő volt a faluban, így nem találhatott feleséget. Mikor Eszter a szüleivel a vándorútkon odaérkezett, gyorsan megállapodtak. Eszter apja sajnálkozott, hogy nem tud ketubát adni. Simon azt mondta, a szülei régen meghaltak, nem tanították az ősei szokásaira, nem tudja, mi a ketuba. A házasságlevél nevekkel, házastársi kötelezettségekkel, a menyasszony javaival, mondta Eszter apja, csak takarókat tud adni, egy zsákban edényeket, súgva tette hozzá, két ezüst gyertyatartót is odarejtettek a péntek esti imához, még az ő szüleié volt, a szülei szerint a nagyszüleié, az is lehet, hogy még régebbiek, Simon megmutatta a kis ház tisztán tartott szobáját, a fészerben a műhelyét, a bőroket, szíjakat, késeket, ollókat, az esküvői szertartáshoz Eszter apja ragaszkodott, volt pohártörés, éneklés, rabbi nem volt, így Eszter apja mondta az imát, utána kimentek a faluszéli temetőhöz, Simon azt mondta, vándorlásukon a faluban pihentek meg, a szülei már betegek voltak, itt temette el őket, a temető mögött, a gazos földdarabon kapott rá engedélyt, megásta a sírt, befektette az apját és az anyját, kendővel takarta le az arcu-

kat, földet lapátolt rájuk, már a hant sem látszott, álltak a gazban négyen a csontok felett

Simont a falu egyetlen lószerszámkészítője szánta meg. Nem sok időm van hátra, mondta, a faluban kell a gazdáknak a lószerszám, kitanítalak, megmutat- ta, hogy kell bánni a késekkel, a tűkkel, hogy kell szárítani a bőroket, egy idő után ő vitte az árukat a házakhoz, amikor szükség volt javításra, új nyereg- re, kantárokra, szívélyesek voltak vele, amikor fizetniük kellett, húzódoztak, elő- ször nem kisfiúnak, hanem kis zsidónak nevezték, mikorra felnőtt, akkor sem mondták azt, hogy megyek a mesterhez, megyek szerszámért, megyek Simonhoz, csak így mondták: megyek a zsidóhoz, mindig gyanakvás volt a tekintetükben, Simon jól megtanulta a szerszámkészítést, hibátlan volt a munkája, pontos volt, szótlan volt, ha nem akadt munkája, vállára vette a szerszamos zsákját, sorra járta a házakat, a magányos asszonyok, akiknek a férjét katonának vitték, össze- sügtak, behívták, étellel kínálták, szótlanul evett

megköszönte az ételt

mi a fizetség?, kérdezte

maradjál még

az asszony, aki marasztalta, fekete kendőben álldogált naphosszat a háza ajta- jában, mintha várta volna, hogy feltűnjön a szerszamos zsákkal a vállán

Simon jóllakott

köszönöm...

ki főz magának?

magam...

nem férfinak való

megszoktam

az asszony nem volt fiatal, nem volt öreg, Simon sem látta fiatalnak, sem öreg- nek, vastag ajka volt, kockafeje

szívesen adok vacsorát is

Simon megköszönte

este az asszony leült mellé a padkára

egyedül vagyok,

igen...

kellene segítség

igen

szívesen látom éjszakára is

Simon felállt, sietve elbúcsúzott.

az asszony a kapuból utána kiáltott, megfenyegette, rázta az öklét

csak a bajt hozza ránk a fajtád

az esküvőnek híre ment. A legtekintélyesebb gazda felkereste Simont

a feleséged itt maradhat, de csak ő, az öregek nem, elég két zsidó a faluban

Eszter szülei visszaültek a szekérre, elbúcsúztak. Simon is tudta, addig ván- dorolnak, amíg majd befogadják őket. Kisfiú korában apja beszélt arról, hogyan üldözték el az ősoket Sevillából, hogyan vándoroltak a nagyszülők, az ő szüleik, add tovább a történetüket a fiadnak majd, mondta az apja, Simon elmesélte Eszternek mindazt, amit hallott, azt is, hogy a feketekendős asszony marasztalta éjszakára, Eszter nevetett, tetszettél neki, engem biztosan gyűlölni fog, csak

munka legyen, mondta Simon, megleszünk jól ketten, Eszter a műhelyben is segített, megtanulta, hogyan kell beáztatni a bőroket, tisztogatni a késeket, segített szállítani a nyergeket, kantárokat, mindig a tenger mellett haladj, mondta Simon a fiának búcsúzóul, az mutatja északra az utat, óvakodj mindenkitől, ha a katonák elkapnak és megtudják, hogy zsidó vagy, véged, ha nem tudják meg, berángatnak maguk közé, mehetsz ölni, vagy téged ölnek meg, a fia tekintetében az apját látta, amint mondja, beszélj az ősökről, add tovább, amit tőlem hallottál, de jobb volna mégis mindent elfelejteni, mondta egy idő után, néha erre gondolok... más az, ami csak emlék és más, ami tapasztalat, ezt egy nálam bölcsebb rabbitól hallottam

mire jutott a rabbi?

nem talált különbséget

ki volt az a rabbi?

a nagyapád... de lehet, hogy az én nagyapám, abban sem lehetek biztos, hogy nem a nagyapám nagyapja

hárman érkeztünk a szüleimmel, mondta Simon Eszternek. Akkor még befogadtak három zsidót, más világ volt. Találtunk egy elhagyott, tető nélküli házat a falu szélén. Rendbe hoztuk. Apám utolsó intése az volt, hogy őrizzem meg a ládát, amit magunkkal cipeltünk, adjam tovább a fiamnak, hogy őrizze ő is

mi van benne?

nagyon régen, kisfiú voltam, kinyitottam. Egerek mászkáltak ki belőle. Megijedtem. Azóta nem nyúltam hozzá

soha?

soha

miért?, kérdezte Eszter

nem akarok emlékezni... a fészkerben van, letakarva

hallgattak

talán ki kellett volna nyitni a ládát, mikor elbúcsúztam a fiunktól, gondolta Simon, talán meg kellett volna mutatni, mi van benne, mielőtt útnak indul. Eszter a zsákra gondolt, amit az ősei is cipeltek, megnyugodott, hogy végül azzal a vállán indult el a fiuk

holnap meglátogatom Ráhel

a múlt héten voltál nála

tudod, hogy minden héten megyek, egyedül van

az ura halála után Ráhel gyorsabban öregedett. Nem szeretett a tükörbe nézni. A bőre száradásán is érezte az idő múlását. Leginkább a karja bőre száradt minden héten vitt friss virágot a sírra, mindig az Eszter érkezése előtti napon vittem tegnap virágot a sírra, így fogadta

vándorlásukban érkeztek ebbe a faluba, ahol az asztalos lakott. Hiányzott egy asztalos, befogadták, amikor a vándorútján megállt pihenni. Akkor harmincéves volt. A szüleit menekülés közben veszítette el

téged akart feleségül venni, mikor ideérkeztünk, és apácska tárgyalt veled, ragaszkodott hozzá, hogy előbb engem akar kiházasítani

az asztalosnak rendezett otthona volt. Ő készítette a mennyezetgerendákat,

az ovális nagyasztalt, a hat széket, a komódot, az ágyat is két személyre. Tudta, hogy sokan vándorolnak, remélte, hogy egyszer valaki az ágyába vándorol

Ráhel és Eszter mindig a sarokba állított karosszékekben üldögéltek. Megcsókolták egymást, mentek a karosszékekhez. Ugyanarról kezdtek beszélgetni. A córdobai zsinagógáról, ahol sohasem jártak, de az apjuk elmondta, amit az apjától, az ő nagyapjuktól hallott, a frigszekrényről, az imákról, a mozdulatról, amivel a rabbi, a rabbi fiai, a rabbi fiainak a fiai kiemelték a kék bársonyhuzattal védett tóratekerceket, miközben hallgatták apjuk elbeszélését, ott érezték magukat a templomban, az asszonyok összébújva suttogtak, a lányok cinkosan figyelték a fiúkat, Ráhel is minden péntek este gyertyát gyújtott, s elmondta az imát, amire apjuk tanította

vittem virágot tegnap a sírra
jól tetted

Ráhel behozta a konyhából a süteményt, ő készítette, anyjától tanulta, az ismerős íztől Eszter mintha anyja hangját hallotta volna, hol lehet a sírjuk, nem volt hír róluk, mióta Simon házának kapujánál elbúcsúztak, ették a süteményt, Eszter tudta, hogy Ráhel is arra gondol, amire ő

gomolyogtak a régi történetek, mikor, hogyan, kivel, kérdezték az apjukat ez az, ami kideríthetetlen... megtörtént, az bizonyos, de hogy a nagyapáttal, a dédanyáikkal vagy bármelyik córdobai zsidóval... bárkivel megtörténhetett, mondta az apjuk, hozzátette, *természetesen*

Eszter, amikor először hallotta azt, hogy *természetesen*, lázadozott, tovább kérdezett, először én is lázadoztam, de be kellett látnom, hogy olyan természetes volt minden, ami történt, mondta az apjuk, a sorrend is, először átkot mondtak ránk, aztán mindenkit kifosztottak, aztán akire ítéletet mondtak, azt meggyilkolták, az életben hagyottakat természetesen elüldözték, nagyapátok túljárt az eszükön, amit tudott, zsákba rejtette, eldugta a szekér alján, szalmával takarta le, ránk hagyott mindent, felidézte amit tudott, anyuskáttal megőriztük a számotokra, Eszter miközben a süteményt rágcsálta, arra gondolt, hogy ugyanezzel a zsákkal a vállán indult vándorútra a fiuk, ha nem is adták tovább, és Simon sem adta tovább neki, mindazt, aminek a továbbadását az ő apja és Simon apja rájuk hagyományozta, de a zsák meg az a néhány holmi benne mégiscsak azt jelentette, hogy a történetek folytatódnak, a fehérre meszelt córdobai házsirokok emléke, a lefüggönyözött ablakok mögött a szobák homályában az ünnepi gyertyalángok

kezdődött a szokásos vitájuk

így történt...

én másképpen emlékszem

az sem biztos, hogy megtörtént

apuska is csak hallotta

betettem a fiam zsákjába az egyik imakönyvet, ami anyuskáé volt, a másikat őrizzük, mondta Eszter

azt hiszem, nem anyuskáé volt, apuskának adta a nagypapa

ráhagyom, gondolta Eszter, én vagyok a fiatalabb

Ráhel Eszter megértő tekintete az anyjukra emlékeztette

olyan a tekinteted, mondta egyik péntek este a gyertyagyújtáskor Simon

Eszternek, amilyen anyádé volt, amikor elbúcsúztak, először engem kellett férjhez adni... az idősebb lányt, ismételte Ráhel

Eszter hallgatott, nem mondta, hogy ezt már százszor hallotta szertartás is volt

emlékszem, pohártörés, tánc... az én esküvőmön is, apuska ragaszkodott hozzá

az osztozkodás viharos volt, a szülei csillapították őket, Ráhelnél maradt a zsák aljára rejtett régi ezüst tál, a régi menóra, az edények fele, az ágyneműk fele, Eszter vitte az ezüst gyertyatartókat, a varrott terítőket, a maradék ágyneműt

ha akarod, odaadom az uram imakendőjét meg az imaszíjakat, mióta meghalt, csak porosodik a szekrényben

Simon nem imádkozik, inkább a varrodobozt vinném, anyuskának voltak hosszú, erős tűi, azokat tudná a bőrközhöz használni

a múlt héten alig tudtam felkelni, annyira fáj a derekam

néha még nekem is, mondta Eszter

neked még nem kellene, fiatal vagy

ötven leszek... sok ősz hajszálam van

nekem már csak ősz van... vidd az imakendőt meg az imaszíjakat

nem esik bántódásod?

a gyerekek néha megdobálják a házat... vigyél a süteményből is...

mégis a varrodobozt... a hosszú tűket jól tudná használni Simon

Ráhel nem figyelt

akkor ideadod?

mit?

amit kértem

mit kértél?, egyre feledékenyebb vagyok

a varrodobozt

vidd, ha annyira... elhoznád legközelebb anyuska másik imakönyvét?

odaadtam a fiamnak

mikor?

amikor elment... mondtam már

hová ment?

északra, mondtam már, ott biztonságos

mi van vele?

nem tudjuk

honnan tudod, hogy ott biztonságos?

mondták

a szomszédasszony hozott levest, mikor ágyban feküdtem... azt hiszem, arra számít, hogy ha meghalok, övé lesz mindenem

ne gondolj ilyenre

ha meghalok, ti temessetek az uram mellé... a férjed tudja a kaddist?

nem imádkozik... azt hiszem, nem tudja

vigyetek mindent, amit még találtok... a menóra a komód alsó fiókjában van... a kulcs a konyhában a kék vázában

ne gondolj ilyenre

ígérd meg

megígérem... ne kiabálj...

nem kiabálok... nem akarok

milyen az élete egyedül, gondolta Eszter, nem csak akkor, ha beteg...

a falvakban hozzászoktak ahhoz, hogy ha nem is jönnek a katonák és nem viszik magukkal a legényeket, ha nem rabolnak, nem erőszakolják meg a nőket, akkor is készen kell lenni rá, hogy bármikor bármi megtörténhet, a barátok már nem keresték fel egymást, a gyerekeket nem engedték ki az udvarokon túl, a kapukat éjszakára beretesztették, a kútra a férfiak jártak, a nappalok hasonlóak voltak a bizonytalansággal teli éjszakákhoz

az asszony, aki levest hozott, amikor beteg voltam, mondta Ráhel, panaszkodott, hogy nem mer elindulni az egyik közeli faluba a rokonaihoz, mondani próbáltam neki, hogy megértem, ismerem a félelmet, ismerték az őseim is már, de éppen csak belekezdtem, láttam a tekintetéből, hogy nem érti, valami olyant mondott, hogy a zsidók számára ez természetes, Eszternek eszébe jutott, amit Simontól hallott, sohasem fogom elfogadni, hogy ez természetes, mondtam apámnak, mondta Simon Eszternek, mire, mondta Simon, apám csak legyintett, tudod, mikor tegnap kimentem a kúthoz a vödörrel, két férfi beszélgetett, az egyik azt mondta, mondta Simon, hogy olyan a világ, mint amikor az ördög belepisál a hangyabolyba, a hangyák meg menekülnek, ezt mesélte, mondta Eszter Ráhelnek, Ráhel szája rángatódzott, van itt egy asszony, mondta, mindig fekete kendőben jár, ördögökről, rontásról beszél, kijár a temetőbe, nincs is halottja, leül a hantokra, átkozódik, nálunk is van egy ilyen, mondta Eszter, boszorkányokat emleget, látta őket éjjel az erdőszélen, késeik vannak, hosszú tűik, mit is akartam még mondani, mondta Ráhel, elfelejtettem, igen... az ezüst menóra a komód alsó fiókjában van, mondtad már, a kapuban megcsókolták egymást

Eszter nógatta a gebét, közeledett a vacsora ideje. A varródobozt az ölében tartotta

hol vannak a szüleid?

Thomas hallgatott

apád?

nem szeretek arról beszélni

Eszter álmában mindig beszélgetett a fiával

jó kutyád van

a barátom

amikor elérték a falu szélső házait, nyíltak az ablakok. Thomas hallotta, hogy behívták a gyerekeket az udvarokról

Simon a kapuban várakozott. Eszter hozzásietett, átölelték egymást. Eszter mondott néhány szót, Simon bólintott, ilyen korú lehettem, mint ez a fiú, mikor a szüleimmel elindultam, mondta. Eszter viaszt kent a sebekre, beszámolt Simonnak Ráhelről, megmutatta a varródobozt, Simon azt mondta, hogy a hosszú, vastag tűt jól tudja majd használni, az udvaron a búcsúzó napfényben magasra emelve vizsgálta, a szomszédos házak ablakából leselkedő asszonyok továbbadták a hírt, hogy a lószerszámkészítő felesége hosszú tűket hozott, és egy kis zsidó is érkezett vele

a férfiak töprengtek. Simon munkájára szükség volt, de harmadik zsidót nem szívesen engedtek volna be a faluba. Egy kisfiú barátkozni próbált Thomas kutyájával, öregasszony rohant utána, felkapta, visszacipelte

Eszter a fészerben készített Thomasnak fekhelyet. Betakargatta. Homlokon csókolta, ahogy régen a fiát.

Thomas álmában erdőben gyalogolt, a zsákja üresen lógott a vállán, a fák törzsén ablakok nyíltak, gyanakvó tekintetek kísérték, halottakon taposott

Eszter reggelit készített

beszéltünk az urammal, ha nincs biztonságos helyed, maradhatsz nálunk, segíthetsz az uramnak, kitanít a mesterségére, hasznod lehet belőle

tudok hová menni... azért köszönöm... maradnék, amíg kipihenem magam

a Kutya letelepedett a küszöbre, figyelte Thomast

maradunk, mondta neki Thomas... jó emberek...

Eszter csontot hozott a Kutyanak

látod, jó emberek

Eszter kis tálkában vizet is hozott

Simon megmutatta a fészerben Thomasnak a szerszámait, elmondta, melyiket mire kell használni

legszívesebben nyeret készíték, azért fizetnek a legjobban

Thomas a következő éjszakán is álmodott. A leideni gyermekkori szobájának a falán függő festményen egymásnak rontó hajók ágyúit tüzeltek, égtek a vitorlák, ugráltak a tengerbe a katonák, ő is közöttük volt, a partra vetett hullákat szekéren szállították, Eszter a fiát kereste közöttük, a feketekendős kockafejű asszony kinyitotta a fészer sarkában álló pántos ládát, hosszú tűket vett ki, felsértette az egyikkel az ujját, kiáltozva elrohant

az a hír, mondta reggel Eszter, hogy a katonák elkerülik a falut, a város felé vonulnak, jó, hogy nem indultál tovább

Thomas este óvatosan felnyitotta a ládát. Az egyik könyvet kiemelte. Az ismeretlen betűk jelekre hasonlítottak. Alul vékony fakeretben olajfestményt talált. Férfiarc. Messzire tekintő, mélyen ülő szempár. Mosoly

Eszter mögötte állt

az uram nagyapja. Rabbi volt. A fia, az uram apja is. Tudod, ki a rabbi?

nem hallottam még

Eszter elmagyarázta

belenéztem a zsákodba, nem baj?

nem...

láttam könyvet... írást

az írás az apám munkája

azt a nyelvet, ami a könyvben van, nem értem

görög, apám fordította... én meg ezeket a jeleket nem értem

Eszter olvasni kezdett a héber imakönyvből

Thomas olyannak hallotta, mint az énekszót.

Thomas is olvasott apja feljegyzéseiből, a görög írta, apám fordította, nagyon szép, mondta Eszter

egyik írás felelhet a másiknak, ahogy a különböző történetek is találkozhatnak, mondta az egyik estén Thomasnak az apja

Eszter beszámolt Simonnak arról, hogy mit talált Thomas zsákjában. Simon elkérte a lefordított görög szöveget. Esténként olvasta olyan, mondta, mintha egy rabbi írta volna miért kiabálta nekem az egyik gyerek, hogy kis zsidó, kérdezte Thomas ha velünk látnak, téged is annak tartanak az rossz? erről nem hallottam... apám sem beszélt róla nem rossz... nekünk jó...

Thomas megtanulta a bőrt kezelni. Dolgozott az árral, a félholdkéssel, a hosszú tűvel, amit Eszter hozott. Ha az udvaron járt, úgy érezte, hogy az ablakok mögül figyelik, Simon azt mondta, évek óta gyanakvó tekintetekkel méregetik őket, megszokták már, gyanakvó tekintetek között élni még mindig jobb, mint a katonák előtt menekülni, gondolta Thomas

a fészker előtt ült, mikor egy asszony lépett be az udvarra, olyan volt, mint aki álmában megjelent, fekete kendő, kockafej, a mestert kereste

nincs itt, bőrökért ment

visszahoztam az egyik pofaszíjat, kell rá még két lyuk

azt én megcsinálom

az asszony meglátta a tűt, tedd el... nem hallod?... ti hozzátok ránk a baj... miattatok jönnek a katonák

Thomas tágította a lyukat, elcsúszott a tű, vér serkedt az ujjából

a zsidó nő tűje, kiáltotta az asszony... a tű... a vér...

felkapta a szíjat, elrohant, az utcán is kiáltozott, a Kutya utánaugrott, Thomas visszahívta. Simon éppen megérkezett, behívta Thomast a házba. Eszter hátra ment, kapált a zöldségeskertben. Thomas elmondta, mi történt

miért vádolják a zsidókat?

nem szeretek erről beszélni

ültek, nézték egymást, hallgattak

már régen nem imádkozom, mondta Simon

miért?

apám sem imádkozott, azt mondta, más a világ, mint amit a törvények hirdetnek és más az ige... azt mondta, megkérdezte a nagyapám, és mi köze van az igenek az imákhoz, nem kapott választ, de azóta sem értette

Thomas megkérdezte Simont, hogy ő érti-e

nem értem... egy idő óta nem is töprengek rajta... a világ olyan, amilyennek tapasztaljuk, az ima nem változtat rajta, lehet, hogy a nagyapám is erre gondolt

de nekem azt tanította az apám, amit a görög könyvéből fordított... nem szabad felejteni, folytassam egyszer majd én is az írást

folytattad?

még nem, de szeretném... nincs írószerszámom

Eszter majd ad

hallgattak

a görög ezt tanította, mondta Simon, talán lehet, hogy tévedett, túl kell élni ezt is...

az a sok könyv, amiről apám beszélt

lőszerszámhoz nem kellenek könyvek

megfogadtam apámnak...

nem akartál róla beszélni... ne beszéljünk az apákról... ne fájdítsd a szívemet
Eszter kiszedte a répát, a burgonyát a földből, kezet mosott, intett Thomasnak,
kiültek a diófa alá

nyugtalan

igen, mondta Thomas

megkedvelt, őszinte volt hozzád, elmondtad neki te is?

mit?

rólatok, apádról

valamit mondtam... kérhetek írószerszámot, papírt?

leírod?

lehet

látom magam, mondta Eszter, amint a córdobai zsinagógában imádkozom
ott jártál?

hogyan járhattam volna, a család vándorútján születtem, a nővérem is... hal-
lottam a régi történeteket... az imában az is benne van, hogy amiről tudsz, ami
történik az atyáid idejében, vagy veled történik-e... te mikor imádkoztál? este?

esténként kiültünk apámmal a tengerpartra, a gátra, mesélt a könyveiről,
amit fordított, a leideni egyetemről, ahol tanult, a tanéveiről... Simon azt mon-
ta, hogy nem imádkozik... vitatkoztok ezen?

rám bízta... én meg őrá... tudod, a szülők nem hitték, a nagyszülők sem... a
még régebbiek sem...

mit?

hogyan kirabolják, aztán kiűzik őket a szülőföldjükről. Voltak, akiket már kirán-
gattak a házaikból, közrefogták őket... még akkor sem hitték, hogy el kell hagy-
niuk a szülőföldjüket.

Thomas másnap este kopogott az ajtajukon. Nem kapott választ. A második
kopogásra sem. Lenyomta a kilincset. Zárva volt az ajtó. A harmadik kopogásra
megjelent Simon

bejöhetek?

csak a két gyertyaláng világított

Simon bereteszelte az ajtót

Eszter imádkozott. A hangja olyan volt, mint amikor a ládából kiemelt köny-
vecskéből felolvasott. Simon fején kalap volt. Ima után vacsoráztak

oda ül, az volt a fiam helye

Thomas most látta először Simont mosolyogni

Eszter elmondta, mondta Simon, hogy láttad a képet a ládában. Nem tudom,
a nagyapám vagy a dédapám van-e rajta. A rabbik hasonlítanak egymásra.

mi van Ráhellel, kérdezte Simon

öregszik, betegeskedik... képzeld, azt mondta, hogy a férjének én tetszettem,
engem akart feleségül venni, de apuska ragaszkodott a szokásokhoz, hogy előbb
az idősebb lánynak kell férjet találni

régen halt meg a férje?

régen...

nem csoda, hogy inkább téged akart elvenni

Simon keze az asztalon volt, Eszter rátette a kezét, így ültek, hallgattak,
Thomas nem látott még így két kezet, álmában is megjelent, ülnek, a kezük egy-

máson, a fejük helyén az anyja és az apja feje volt, apja szeme üvegesen, ahogy a levágott fejét a kezében tartotta, mikor eltemette

előkerestem a fiam egyik nadrágját, nem fért már a zsákjába, a tiéd szakadt, éppen jó lesz neked, mondta Eszter

köszönöm, felpróbálok, kaphatnék írószerszámot és papírt, apám azt mondta, jegyezzem fel a tapasztalataimat, eddig nem volt rá alkalmam

Eszter újra megkérdezte, mi történt a szüleivel

apámat megölték a katonák

és anyád?

kicsi voltam, amikor meghalt, azt mondták, betegségben

beáztattuk a marhabőröket. Jól bánok már a késekkel. Simon azt mondta, mikor ilyen idős volt, mint én, hónapokig tanulta. Nekem gyorsabban megy. A fekhelyem kemény, de jobb, mint az erdőben. A nadrág, amit Esztertől kaptam, éppen jó. Eszter azt mondta, nemcsak az ő fiuk ment el északra. Simon szerint a félelem is erősíti a gyűlölködést. Elmondtam apám eltemetését. Sokáig hallgattak utána. Elmondtam a szökésemet is a katonáktól. Simon azt mondta, a szökést, a bujkálást is meg lehet tanulni

Thomas szállította az elkészült nyergeket, kantárokat. Az udvarokban vették át, ott fizettek. A házakba nem engedték be.

tegnap éjszaka felnyitottam a ládát. Benne volt a varródoboz. Eszter azt mondta, jobb, ha nem látják. Találtam a ládában egy nagy régi könyvet. Simon azt mondta, nem tudja, hogy a nagyapjáé vagy a dédapjáé volt-e, valamelyik német városból hozták, ahol gyűlést tartottak a rabbik, összegyűltek sokfelől, mondta az apja, aki az apjától vagy a nagyapjától hallotta. A könyvben hatalmas bárka volt, a vízözön idején abba menekültek a jó emberek, mondta Simon, de hogyan is lehetett tudni, mondta, hogy ki a jó ember és ki a rossz, ezen is lehet töprengeni, eszembe jutott, mondta Simon, Nürnberg volt a város neve. Elmondtam, hogy a nagyapámnak nyomdája van Leidenben, megörülne ennek a könyvnek, ha lehet, majd elvinném csak kölcsön, ígérem, mondtam, hogy visszahozom

este a gyerekek megdobálták a Kutyát. Elugrott a kövek elől. Thomas úgy látta, mosolyog. Nevetséges, gondolta, hogy tudhat egy kutya mosolyogni, talán játéknak hitte. Eszter azt mondta, régen volt kutyájuk, de eltűnt, a temető közepén találták meg, agyonverték. Thomas a fészerben csinált maga mellett helyet a Kutyának

a kockafejű asszony újra megjelent, nyergeket akart javíttatni, beteg az uram, nekem kell ideadnod, hólyagok vannak rajta, a testén, meg a karján, az asszony kiátkozott, a betegséget is ti hozzatok ránk, belerúgott a Kutyába, elrohant

először a karokon jelentek meg a hólyagok, később a hátakon, a hasakon. A betegek remegtek, izzadtak. A szomszéd faluból érkező orvos azt mondta, más-
hol is terjed a kór, lehet, hogy a tengerről érkező hajósok hozták, ismeretlen, ért-
hetetlen

suttogták, hogy az erdőben éjszakánként boszorkányok táncolnak, senki nem látta őket, de a boszorkányok láthatatlanná varázsolják magukat, ha valaki meg-
közelíti őket. A láncon tartott kutyákat is szabadjára engedték. Falkába verődtek.

Körülvették Simon és Eszter házát. Thomas minden este azzal a gondolattal feködött le, hogy nem marad tovább, másnap útnak indul. Eszter már nem csak pénteken imádkozott. Imába foglalta, hogy a kór kerülje el a falut. Az orvos kenőcsöket hozott. Nem segített. Leginkább az öregek és a gyerekek pusztultak. Az orvos elmaradt. Az a hír járta, hogy ő is megbetegedett. Targoncán szállították a halottakat a temetőbe. Koporsók készítésére nem volt idő, zsákokban eresztették a frissen ástott gödrökbe a testeket

a legtekintélyesebb gazda felkereste Simont

a szükség rákényszerít, hozzájárulunk, hogy ti is segítsetek. Az imádságot nektek nem kell a sírnál mondani

Simon és Thomas ástó fogtak, kimentek a temetőbe, ástak, emelték a targoncákról a zsákokat, lapátolták rájuk ők is a földet

apám mesélte, neki is mesélték, mondta Simon a sírásás közben, hogy amikor Córdobaban és Sevilleában ölték a zsidókat, voltak, akiket először megköttözve a vízbe dobtak, aki nem merült el, azt bűnösnek mondták és kivégezték, aki elmerült, azt hagyták megfulladni, ilyen hólyagokat a testeken nem ismert senki

apám fejét a katonák levágták, súgta Thomas, külön tettem a testét és a fejét a sírba

erről nem beszéltél sohasem

nem tudtam beszélni róla

apám arról is hallott, hogy voltak, akiknek tüzes vasat kellett a kezükben tartani, ha a seb elfertőződött, bűnösnek ítélték, máglyán égették el

Thomas újra a kockafejű asszonnyal álmodott. Targoncát húzott vele a temetőbe, a hulla ő volt, az új nadrágjában, feködj nyugodtan, mondta az asszony, a helyeden vagy, dobszóra riadt fel, kiszaladt az udvarra

már szürkült, mintha a felhőkből ereszkedett volna alá kapáló lábakkal, pejlő közeledett, előtte szaltókat ugrott egy Törpe, a szekéren vörös köpenyes férfi verte a dobót. Furulyaszó kísért. A köpenyes fordított tölcserhez hasonló süveget tett a fejére. A Törpe még egy szaltót ugrott, a köpenyes kihirdette, hogy kora este színielőadást tartanak a főtéren, egy tallér a fizetség, de élelmet is elfogadnak. A furulyaszó a szekér mélyéről erősödött

asszonyok szaladtak ki az udvarokra, az egyik elkiáltotta magát, itt vannak a tölcserfejűek, hozzák a rontást, a férfiak kapát ragadtak, a kutyák csaholtak, a köpenyes mondani akart valamit, de a kiáltozás belefojtotta a szót, a Törpe visszamenekült a szekérre, Thomas felismerte a furulyaszót, ezt hallotta, mikor még apjával vándorolt, mikor már a katonák elől szökött, a köpenyes a lóra csapott, a szabadon engedett kutyák üldözték a szekeret, a ponyva alól lányka lesett ki, kezében tartotta a furulyáját, Eszter és Simon kifutott a házból, hogy visszahívják Thomast, a lányka integetett, Thomasra mosolygott, a kockafejű asszony átkozódva Eszterre mutatott

másnap éjszaka törték rájuk az ajtót, Esztert hálóingben ráncigálták ki, Simon ment mellette, fogta a kezét, ismeretlen feketetaláros férfi sípoló hangon vádiratot, aztán ítéletet olvasott fel az összegyűlt falubeliek előtt, legtöbbször a járvány, a rontás, a boszorkányság, az istentagadás szavakat ismételte, Esztert a faluszéli rőzsehalom felé lökdösték, Thomas próbált Simon közelében maradni, de a tömeg elsodorta, a feketetaláros megismételte az ítéletet, fuss!, kiáltott oda Simon,

fuss!, menekülj! Esztert a rőzsehalomba állított póznához kötözték, tűzcsóvát hajították a gallyakra, a lángok belekaptak Eszter hálóruhájába, Simont két oldalról tartották, kiszakította magát a szorításból, elindult, belépett Eszter mellé a lángokba, átkarolták egymást, Thomas hátrált, rohant, a fészkerben bedobálta a holmijait a zsákjába, kiemelte a ládából Eszter imakönyvét, némi habozás után a rabbi arcképét is, a Kutya mellette futott, a hold csontfénye áttört a faleveleken, megvilágította az erdei ösvényt, ügyelt az egyenletes lélegzetvételre, a kanyarokra, a mélyedésekre, a Kutya figyelte, tartotta a közös tempót, keletről derengett, a tenger felé futottak, a sötétség felé

Se köpni, se nyelni: d'Anthès kontra Puskin

Délután három körül érkeztem az ódon Soultzba,¹ amikor a franciák „második reggelijük”² elfogyasztása után fogpiszkálóval a szájukban sétálnak ki az utcára. Soultz álmos, eldugott és szegényes elzászi városka, nem úgy, mint Obernai vagy Colmar. Amikor a főter jellegtelen katolikus temploma mellett leparkoltam a francia kisautók közé, német rendszámú, majdnem új, ezüstszín Audim irigy pilantásokat váltott ki a helybeliekből.

– Merre találok a D'Anthès Múzeumot? – kérdeztem az egyik irigykedőtől, akinek rezes orra nagy borivóra vallott.

Az illető egy barátságtalan mozdulattal útba igazított, és öt perc múlva a bejáratnál voltam. Két francia lány bámuló tekintete kísért. Kék térdharisnyás lábakat szétvetve egy padon ültek és fagylaltoztak. Egy fekete hajú nőnél megvettem kissé borsos árú jegyemet, majd szembesültem a ténnyel, hogy a múzeumnak csak részben van köze d'Anthès-hoz.³ A földszinten helytörténeti anyag volt, a másodikon – ahova nem mentem fel – valami izraeli kiállítás, de az első emelet d'Anthès és családja bemutatását szolgálta.

Rögtön szemet szúrt a báli ruhás, kezében lornyont tartó de Heeckeren d'Anthès báróné, született Jekatyerina Goncsarova⁴ hatalmas portréja; egy közepes festő, Henri Beltz műve 1841-ből. A felirat szerint Jekatyerina 1837. január 10-én ment hozzá d'Anthès-hoz, aki tehát a mézeshetei alatt párbajozott Puskinnal. A portréból ítélve Jekatyerina nem túl vonzó, hosszú orrú nőszemély volt, vékony barna hajjal. Igaz, dús keblet pingált neki Beltz, de még így is elveszettnek és bizonytalanoknak látszott szemében a kérdéssel: mit keresek én itt? Ha most egy ilyen Jekatyerinát bikiniben kiültetnék Koktebel⁵ strandjára, egész szabadságát egyedül, az öböl nézegetésével tölthetné, ha csak egy aranyfogú helyi tatár dzsigit,⁶ felhajtván egy „Tatárok álma”-koktélt (vodka és fehér portói egyenlő arányban), be nem zsong a sápatag északi bőrértől. Jekatyerina Goncsarova mélyen repedezett

¹ Soultz-Haut-Rhin (német nevén: Sulz-Oberelsass): kisváros Franciaországban a Rajna felső vidékén.

² reggeli = petit déjeuner, ebéd = déjeuner

³ Georges d'Anthès (1812–1895) hivatásos francia katonaként – külön engedéllyel – Szentpéterváron szolgált, amikor apja hozzájárulásával 1836-ban örökbe fogadta őt az ottani holland nagykövet, de Heeckeren báró, akinek ezután felvette a nevét. 1837. január 27-én párbajban megsebesítette Puskin, és a költő harmadnapra belehalt sérüléseibe. Mivel rendelet tiltotta a párbajozást, d'Anthès-t letartóztatták, majd – miután a cár megkegyelmezett neki – kiutasították Oroszországból.

⁴ Puskin feleségének, Natalja Goncsarovának – becenevén Natasának – a nővére.

⁵ Koktebel: népszerű nyaralóhely a Krím-félszigeten.

⁶ dzsigit: cári kormányzat nevében eljáró lovas kísérő, szervező. Az általa kísért küldetés sikere érdekében joga volt élelmet, szállást, lovat rekvirálni.

márvány sírköve úgy támaszkodott a portré melletti falnak, mintha teljesen fölöslegessé vált volna, és ez zavarba hozott: olyan volt, mintha már eljött volna az utolsó ítélet, és a holtak kikeltek volna sírjukból. Mintegy választ keresve hátra-néztem, és a fekete hajú nő már siklott is felém. Gyanúsán hasonlított Jekatyerina Goncsarovára.

- Kér tárlatvezetést?
- Ingyen van? – szaladt ki a számon.
- Maga orosz?
- Miből gondolja?
- Hasonlít Puskinra.
- Ugyan miben?
- Kifejező a tekintete.
- Nekem nem tűnt fel.
- Minden orosz hasonlított Puskinra.
- Talán inkább egyedül néznék körül.

Georges d’Anthès-ről két portré volt. Az egyik idealizált árnykép ifjúkorából, az arc éjsötétje az orosz kultúrában betöltött szerepét mutatta. A másik fénykép-szerű. Egek ura, az idő s d’Anthès kiköpött Turgenyev!

- Ugye, hogy Turgenyevre hasonlít, pedig a neve Dantéra emlékeztet?
- Itt mindenki hasonlít valakire – dűnnyögtem bosszúsan.

Megszólalásomat biztatásnak vette, hogy meséljen.

– Itt van annak a névtelen levélnek a másolata, mely a Megcsalt Férjek Rendjének teljes jogú tagjává és történetírójává avatja Puskin.

Valamiért ugyanebben a tárlóban volt a *Gábrieliád*⁷ 1924-es francia kiadása, az egész kiállítás egyetlen Puskin-kötete. Akaratlanul is eszembe jutottak a költemény szavai, melyek alapjaiban rengették meg az egyházat: „Nincs Zeusz. És mi bölcsebbnek születünk...”

– Ez célzás?

– A báró mélyen vallásos volt. Puskin az egyetlen ember, akit megölt. Nem kizárt, hogy a báró a gondviselés eszköze volt. Bizonyítékom van rá, hogy Puskin hálás volt neki ezért.

– Miket beszél?! – háborodtam fel. – Én nem véletlenül utaztam ide. Az én intelligens anyám megkért, hogy köpjem le d’Anthès sírját.

– Köpök a síroktokra – vette a lapot derűsen a múzeum munkatársnője.

Ez a címe Boris Vian egyik regényének, amelynek nincs köze sem Puskinhoz, sem d’Anthès-hoz.

– A temető hamarosan bezár. Sietnünk kell.

Ránéztem a Jekatyerina Goncsarova portréja mellett függő két jól ismert, színes Puskin-litográfiára. Lopva rájuk kacsintottam és elindultam a kijárat felé. A nő megállított a lépcsőn.

– Írjon valamit a vendégkönyvbe!

Visszaütöttem, de némi gondolkodás után, csupa nagybetűvel, sietve ráírtam egy üres oldalra: Rohadék!

⁷ Gábrieliád: 1821-ben keletkezett blaszfém, szatirikus poéma. Puskinnak tulajdonítják, noha a költő 1828-ban bíróságon, eskü alatt vallotta, hogy nem ő írta, s élete végéig tagadta szerzőségét. A cím Gábrriel arkangyalra, a – költemény által pajzánul cáfolt – szeplőtelen fogantatás hírnökére utal.

– Rohadék! – olvasta fel a tárlatvezető mókás akcentussal. – Az orosz turistának köszönhetően kezdünk megtanulni oroszul. Nézze, miket írtak!

Nem álltam egyedül. A vendégkönyv tele volt orosz méltatlankodással. Az Arhangelszki Egyetem hallgatói ezt írták: „Lelkünk legmélyéig felháborít e bűnös pisztolylövés.” Egy szmolenszki konceptualista költő: „Szégyen a mi mindenünk⁸ gyilkosára!” Az Orosz – Francia Társaság: „Mi végre?” A sok „Rohadék” mellett volt „Mocsok”, „Buzi” és „Köcsög”, sőt „Fasiszta” is.

Felélénkülve hagytuk el a múzeumot és érkeztünk meg a kocsimhoz.

*

– Minden évben több az orosz turista. Mintha megnyílt volna egy zsilip. Egész autóbuszokat töltenek meg. Mulatnak az éttermekben és fejből idézik Puskit. Ez jótékonyan hat Soultz gazdaságára, és azon gondolkodunk, hogy testvérvárosi kapcsolatba lépünk Pszkovval vagy Mihajlovszkojével.⁹

– Abból semmi nem lesz – mondtam.

– De lesz – jelentette ki magabiztosan bólintva.

– Hogy hívják magát?

– Agnèsnek.

– Nézze, Agnès! – mondtam – Az orosz nép, mint látja, gyűlöli d’Anthès-t.

– Ennek köszönhetően alighanem ő a legismertebb francia Oroszországban Alexandre Dumas mellett. Képzelje el, ha maga becsületpárban megölte volna Louis Aragont, milyen híres lenne Franciaországban!

– Badarság! Minek kellett volna nekem az ő Elsa Triolet-ja¹⁰ – mondtam szörnyülködve.

– Miért van ilyen jó autójuk az oroszoknak manapság? – kérdezte Agnès, miközben beszállt az Audimba.

– Sokat dolgozunk.

– Rue d’Anthès – mondtta büszkén Agnès az utcátáblára mutatva a kereszteződésnél.

– Majd észhez térnek és átnevezik – jegyeztem meg.

Úton a temető felé megálltunk a d’Anthès család birtokánál. Komor, szürke épület mellé gurultunk, amely üresnek látszott és régóta elhagyottnak. Óriási fák álltak a parkban. Csak néhány ablakból szűrődött ki fény, a kastélynak abból a szárnyából, amelyben egy új étterem volt. Puskin nevét viselte.

– Ez már döfi! – mondtam elégedetten. – És hol a Restaurant d’Anthès?

– Csődbe ment és elköltözött. Jegyezze meg jól ezt a kastélyt, itt találkozott Puskin d’Anthès-szal! – mondtá Agnès.

Úgy néztem rá, mintha örült volna, és kezdett idegesíteni, hogy hasonlít

⁸ Apollon Grigorjev (1822–1864) költő és kritikus megfogalmazása: „Puskin a mi mindenünk: Puskin képviseli mindazt, ami a mi lelkünk, lényegünk...”

⁹ Mihajlovszkojében, Pszkovtól nem messze volt Puskin anyjának (szül. Nagyezsda Hannibal) a birtoka, ahova a költő 1824 augusztusában visszavonult, miután a cári hatalom száműzte Szentpétervárról. Két termékeny alkotói évet töltött ott.

¹⁰ Elsa Triolet, született Ella Kagan (1896–1970) orosz származású francia író. Az első nő, aki elnyerte a Goncourt-díjat. Második házasságában Louis Aragon francia költő és író felesége volt.

Jekatyerinára. Volt egy pillanat, amikor elgondolkodtam, okos dolog-e vele menni a temetőbe, de nem ismertem az utat, és attól tartottam, hogy eltévedek.

– Maguk oroszok – jelentette ki a város múzeumának munkatársnője – bárkit képesek meggyűlölni. Hogy gyűlölték a cárt, Jézus Krisztust, Trockijt, Titót, De Gaulle-t, a nép ellenségeinek millióit, és végül Sztálint! És mi van most? A szláv nagylelkűségükkel mindnek megbocsátottak, és rajonganak értük! Ideje rehabilitálni a jó Georges d’Anthès bárót is! Városunk jótevőjét. Ő volt a legjobb polgármester, nem volt és sosem lesz nála jobb. Felújította a régi épületeket, és csatornahálózatot építtetett a szennyvíz elvezetésére.

– Isten nem ver bottal! – kiáltottam fel. – Minek vándlizott Oroszországba, ha itt csatornázás várt rá?

– Miért? Mert ifjú lázadóként kevesellte az 1830-as forradalom¹¹ vívmányait, és nagynénje a cári udvar pártfogásába ajánlotta. Puskin is elismerőleg írt róla apjának az egyik levelében. Jóképű volt, intelligens, és ugyanolyan jól forgatta a tollat, mint a kardot...

– Hagyja abba! – kértem.

– Megérkeztünk – mondta Agnès.

„Kutya még porázon sem hozható be a temetőbe!” – hirdette egy tábla.

*

Elzász valóban szép, és megértem a németeket, akik még mindig visszajárnak ide területük elvesztésén siránkozni, ahol minden városnak megmaradt a német neve, és a helyiek nem beszélnek rosszabbul németül, mint franciául. Szép a Rajna völgye, csupa szőlőültetvény, szépek a zöld lejtők a Rajna felé zubogó patakokkal, szépek a vidéki utak, a legelők, a majorságok, szép az alkonyi égbolt a fejünk felett. És a maga elzászi módján szép volt a temető is, amelyhez eljutotunk. Szerény, míves, nem hivalkodó, a maga mohos, repedezett kőkeresztjeivel, melyeken pókok mászkáltak. Egyetlen francia tűzérnek támadt kedve olyan sírkő alatt nyugodni, amely régi, forgócsonkos ágyút ábrázolt – és ezért jobban illett volna a novogyevicsi temetőbe¹² –, egyébként minden másan a csendes gyász bánata ült. Épp magam elé képzeltem Oroszhon ellenségének méltó síremlékét – melyet hálás városa a saját költségén emelt neki –, és feldühödtem az ő posztumusz jó módján, amikor Agnès odavezetett egy meglehetősen furcsa temetői gettóhoz. Ebben a keresztény temetőben, ahogy illik, minden sír nyugat-keleti irányban feküdt, az üdvözlés felé, viszont a d’Anthès család tucatnyi egyforma sírja egységesen fejjel észak felé, mint a kiátkozottaké.

Igen, gettónak mondanám, mert noha semmi zsidó jellege nem volt a temető szegletének, mégis feltűnően elkülönült a terület többi részétől. A d’Anthès-okat fedő új márványlapokból és rajtuk a kis márvány keresztkekből nyilvánvaló volt, hogy az utódok tönkremenése után az 1960-as években újratemették a család tagjait, szándékosan eltérő irányban, mintha azok sokáig forogtak volna és

¹¹ A Júliusi Forradalom a restaurált Bourbon-ház abszolutizmusa ellen tört ki, eredményeképpen alkotmányos monarchia jött létre.

¹² Moszkva legrangosabb temetője – Bulgakov, Csehov, Eisenstein, Gogol, Majakovszkij, Prokofjev, Sztanyiszlavszkij mellett –, több orosz és szovjet háborús hős emlékművel jelzett sírhelye.

továbbforognának sírjukban, melyek leginkább a gyerekek zöldárban sodródó papír hajócskáira emlékeztettek engem. Az egyformaságban is könnyen megtaláltam Georges sírját és kicsit odébb Jekatyerinát, aki negyedik gyermeke születésébe halt bele 1843. október 15-én. Ott volt a „szégyentelen kerítő” holland nagykövete is, akit Puskin szó szerint ízekre szedett a hírhedt levelében. Jekatyerina sírján egy szál festett fémrózsa feküdt, talán hogy szebbé tegye.

– Most miért nem köp? – tudakolta mosolyogva Agnès.

– E nélkül is átok ül rajtuk – mondtam.

– Megérezte? – kérdezte riadtan Agnès.

Megint kényelmetlenül éreztem magam, és válasz nélkül a temető kapujához indultam. Alkonyodott Elzász hegyei között.

– Érti már, hogy miért kell rehabilitálni d’Anthès-t? – kérdezte Agnès, miközben beült a kocsiba.

– Szerintem hamarosan megkapja az „Oroszország Hőse” kitüntetést. Vacsora a „Puskin”-ban?

Most Agnès hallgatott, és én nem erőltettem a választ. Ideje Párizsba mennem erről az isten háta mögötti helyről. Hosszú utazás lesz. Egy franciától azt hallottam, hogy d’Anthès egyszer sem vitte el Jekatyerinát Párizsba.

– Van itt egy rusztikus étterem, ahol jobban főznek. Tizenöt kilométer a hegyek felé.

*

Megérkeztünk a hegyek közé. Megint szép volt minden. Szótlanul autóztunk. Beálltunk az étterem udvarára. Megbámultak minket, ahogy vidéken szokás. Vacsorára csigát ettünk burgundi módra és békacombot zöldmártásban. A helyi rizlinget poharaztuk hosszú nyakú palackból.

– Nem sértődött meg? – kérdezte váratlanul Agnès.

Megvontam a vállam.

– Nekem megvan Puskin és d’Anthès beszélgetése.

– Egyszerű kívülálló vagyok, nem puskinológus. Anyám megkért, hogy köpjem le d’Anthès sírját. Mikor beszélgettek?

– Mielőtt d’Anthès meghalt.

– De hát Puskin elhibázta a lövést! Hagyjuk ezt, Agnès! Magának szép, nagy melle van. Minek ide Puskin?

– Ez titkos történet. Még senkinek nem mondtam el – mondta és egész testében remegett. Boszorkány volna? Ittam a boromból, és csak hogy túlessünk rajta, kész voltam végighallgatni. – Mint minden becsvágyó embernek, nehéz volt meghalnia. Érmek, oklevelek, rangok, címek – mindez nem számított többé.

– A szennyvízcsatornát kivéve – kuncogtam közbe.

– Puskin ugyanezt mondta neki – jegyezte meg Agnès. Én hallgattam. Haraptam a békacombból és kortyoltam a rizlingből. Aztán Agnès mesélni kezdett.

„D’Anthès becsengette a hálósobájába düledt szemű komornyikját, és így szólt hozzá az ágyból:

– Gustave, tégy meg egy szívességet, hozz nekem egy kis körtelikört, és kérd meg Kokót, hogy jöjjön be hozzám!

– Hogy mondta, uram?

– A báróné őnagyságát – világosította fel d’Anthès.

Gustave-nak szeme se rebtent, úgy jelentette: – A körtelikört rögtön hozom, de a bárónét nem tudom beküldeni. A városba ment vásárolni.

– És mit vesz?

– Egy kis ezt, egy kis azt – mondta meghajolva az inas, aki tudta, hogy az ura félrebeszél: egyetlen felesége, akit a családban Kokónak hívtak, ötvenkét éve meghalt. A körtelikört nemsokára hozta Gustave. Arcán rendkívüli kifejezés ült. – Báró úr – mondta a karcsú pohárkát átnyújtva –, a ház úrnője valóban eltávozott, de van itt egy úr, aki feltétlenül bebocsátást kér, tekintet nélkül az ön állapotára.

– A polgármester? – vonta fel a szemöldökét szónokiasan d’Anthès, aki, mint minden hiú ember, elvárta volna, hogy valamelyik hatalmasság jelét adja aggodalmának a halálos ágyánál.

– Nem – duruzsolta szemlesütve Gustave. – Puskin úr az.

– Nos, hadd jöjjön! – mondta nyugodtan d’Anthès.

Puskin bejött. D’Anthès szemügyre vette. Ismét más generációhoz tartoztak, csak fordítva. Azelőtt d’Anthès tizenhárom évvel fiatalabb volt Puskinnál, mostanra negyvenhét évvel idősebb lett nála, és francia szenátorként közvetlenebb hangot engedett meg magának Puskinnal szemben:

– Köszöntlek, sógor! Már régen várlak – mondta d’Anthès az ágy melletti karosszékre mutatva. – Kár, hogy akkor jössz, mikor kicsit megbetegedtem.

– Te haldokolsz – mondta Puskin és könnyedén keresztbe vetette a lábát.

– Tudom. Nem vagyok bolond – mosolyodott el szomorúan d’Anthès.

– Ezt épp a bolondok szokták mondani – legyintett Puskin.

– Alekszandr, ne az örökkévalósághoz intézd szavaid! Remélem, nem udvariaskodva fogunk beszélgetni. Mindaz, ami a kettőnk viszonyát illeti, nyíltan előkerül. Azért jöttél, hogy meghallgasd a bűnbánatomat?

– Azért, jöttem, hogy...

– Örülök, hogy eljöttél – szakította félbe d’Anthès a francia szónokiasság vizeire hajózva. – A hideg futkosott a hátamon miattad, ahányszor orosz szót hallottam a közelemben, és őszintén kívántam, hogy nyelje el a pokol Oroszországot. Megtiltottam a kislányomnak, hogy oroszul tanuljon. Ő hisztizett, és mindez visszataszító volt. Ott hibáztam, hogy Oroszországba és nem Poroszországba kértem protekciót befolyásos nénikémtől. Custine márki mindent pontosan megírt rólad a könyvében.¹³ De ez már utánad történt. Utánad egyébként is sok minden történt, 1837-ben még nem volt fényképezés, az idén már feltalálták a mozgóképet. Tudod te, mi a távbeszélő, az automobil? Még azt sem tudod, mi a

¹³ Astolphe de Custine (1790–1857) francia arisztokrata úti beszámolóí. Marquis de Custine: *Oroszországi levelek – Oroszország 1839-ben* (Nagyvilág Kiadó; Budapest, 2004. Ford. Pelle János)

villamosság és a Párizsi Kommün. Nálunk a légi közlekedés nemsokára felváltja Istent. Az ő haláláról ír Nietzsche. Te meg élhetnéd az életet.

– A költészetnek nincs szüksége sem légi közlekedésre, sem villamosságra.

– Hát persze, te lánglelkű – csipkelődött d’Anthès. – A költészethez szerves trágya kell, abból kelnek ki versek. Neked jutott elég. És azon csúsztál el. Őcsém, ne lihegd túl a zsenidet, legalábbis énelőttem. A felmenőim a legjobb barátságbban voltak a helyi parasztokkal. A világnak éppúgy szüksége van d’Anthès-okra, mint Puskinra. Különben másképp végződik a párbaj.

– Azért jöttem, hogy megbocsássak neked.

– Te nekem? Akkor előbb én bocsátok meg magamnak – mondta d’Anthès egy katonatiszt nyerseségével.

– Az egész Natasa hibája volt.

– Nem, barátom, tévedsz. Te nem szeretted őt. Ő kirakati baba volt melletted, butának tartottad, megmondtad neki, hogyan éljen. Én viszont olyannak fogadtam el, amilyen. Egy évben születünk, összeillettünk, félszavakból is megértettük egymást, egyívásúak voltunk.

Puskin nem válaszolt.

– Attól félttem – folytatta D’Anthès –, megölnöd, ha megtudod, hogy szeret engem. Amit tudtál, végül is.

– Lefeküdtetek?

– Puskin! – nevetett fel D’Anthès. – Mi vagy te? Nagy ember, vagy mégsem? Min változtat ez? Nem mondom meg.

– Szóval, igen?

– Mindig tudtam, hogy a költők nem férfiak, hanem csigák. Alekszandr, kedves, legyünk őszinték! Ő nem szeretett téged, ez tény, ahogy azt előre megmondtad az *Anyegin*ben. Nálatok nem működött jól a szex, amit ritka őszinteséggel meg is írtál a költeményeidben. Natasa volt az egyetlen, amit Oroszországban szerettem. Egyszer a fiammal Párizsban, egy színházban meg láttam őt. Nem mentem oda hozzá, csak rámutattam és meghatottan azt mondtam: ő a te nénikéd.

– És Jekatyerina? – csattant föl Puskin. – Ő is egyívású volt veled? Kátya, akit Karamzin olyan iszonyúan ostobának tartott, hogy ezt szélteben-hosszában híresztelte?

– Hát kinek kell képesnek lennie a kozmikus szerelemre: a költőnek vagy a katonatisztnek? Én kozmikus szerelmet éreztem Natasa iránt. Kátya drága műbőr volt. Amikor vele háltam, Natasáról képzelődtem. Tudták mindketten. Amellett, a te becsületedet mentettem meg azzal, hogy elvettem. De te ostoba örült voltál. Telekürtölted a várost, hogy egy francia tiszt keféli a feleséged! Még Zsukovszkij is elküldött téged a búsba. Förtelmes voltál: örjöngtél, mindenkit megsértettél. Meg akartál ölni. Elrontottad az életem.

– Pimasz voltál. Nyitott szánon furikáztál Natasával és Kátyával a pétervári utcákon.

– Huszonöt éves voltam. Amikor együtt voltunk, te nem léteztél. A verseidet nem ismertem. Mi voltál te a bálokon? Emberi karikatúra.

– De nagy orosz költő vagyok.

– Dosztojevszkij és Tolsztoj, Turgenyev és most ez a Maupassant-epigon,¹⁴ akinek nem jut eszembe a neve; ők is nagyok, nem csak te. A versek, Puskin, az költészet, de a nőcik: szar ügy.

– Mondja egy meleg.

– Lényegtelen. Ma ez nem akkora bűn, mint Vigel¹⁵ idejében. És Natasa egyszer az életben kiszabadított a homoszexualitás burkából. Ez is az iránta érzett szerelmem erősségét mutatja – tette hozzá. Puskin kihúzta magát a karosszékben. D’Anthès lassan kortyolt egyet a körtelikőrből. – Én nem tiszteltelek – vallotta meg hirtelen. – Sem a cárral nem voltál, sem ellene. Sem a dekabristákkal, sem ellenük. Sem Oroszországgal, de ellene sem, mint Csaadajev.¹⁶ Nem álltál ki sem a szabadosság, sem a hűség mellett.

– Te viszont sohasem jártál el tisztességesen. Sem a szerelemben, sem a politikában – mondta undorral Puskin. – Ugye emlékszel a választásokra Colmarban? Meghamisítottad az eredményt. Rajtakaptak.

– Én voltam a második császárság legfiatalabb szenátora.

– Ki ne hagyjuk d’Anthès élete harmadik nagy tettét, a csatornázást!

– A civilizáció legmagasabb fokát képviseljük. Utánunk számítógép, csillagok háborúja jön. Ti oroszok pedig maradtatok a szarban.

– Ismét párbajozni fogunk?

– Megint lelőlek – kuncogott kegyesen a házigazda. – Minden normális ember d’Anthès-féle. Az élet igazsága a mi fajtánk mellett áll.

– Pokolra jutsz – mondta Puskin.

– Ezt pont a *Gábrieliád* szerzője mondja nekem? Elmész te a ...

Puskin felállt és az ajtóhoz ment.

– Egy pillanat!

Puskin megállt.

– Hát nem azért jöttél, hogy megbocsáss nekem?

Puskin nem válaszolt.

– Miért?

Puskin hallgatott. Nem volt mit mondania. Mire becsukta maga mögött az ajtót, d’Anthès meghalt.”

*

Agnèsnek eleredtek a könnyei. Igyekeztem megnyugtatni. Egyre csak sírt, mind erősebben. Zokogott. Az egész étterem minket nézett. Agnès hisztérikus rohama kapott. Az arcát karmolta lila körmeivel. Odakint sűrű éjszaka lett. Kik ezek az emberek? Mit keresek én itt a sötét elzászi hegyek között? Az útítársam teljesen megváltozott. Itt ül előttem báli ruhában, lornyonnal a kezében. Pravoszláv

¹⁴ Csehovra céloz.

¹⁵ Filipp Vigel (1786–1856), svéd származású orosz nemes, a cári külügyminisztérium magas rangú tisztviselője, majd Kercs kormányzója. Neve hét kötetet megtöltő, történelmi értékű emlékiratai miatt maradt fenn. Puskin episztolában élcelődött homoszexuális hajlamain. Ő jelentette fel Csaadajevet.

¹⁶ Pjotr Csaadajev (1794–1856). Nyolc francia nyelvű „filozofikus levél” szerzője, melyek erősen bírálták Oroszországot. Az első miatt, hogy nézetei ne kapjanak nyilvánosságot, 1836-ban hatóságilag elmebetegnek nyilvánították és házi fogságra ítélték.

keresztje a város múzeumának vitrinjében, közszemlén. Jekatyerina Nyikolájevna Goncsarova – gúnynevén a „bárusnya”, aki Puskin halála és a „francúz” kiutasítása után külföldre távozott Szentpétervárról, hogy 1837. április elsején örökre férjéhez csatlakozzon – Georges Charles de Heeckeren d’Anthès báró felmentésére késztet.

Fordította és jegyzetekkel ellátta:
SZILÁGYI MIHÁLY

PUSKIN ÉS A GONCSAROV NŐVÉREK

Utóirat Viktor Jerofejev esszénovellájához

Puskin heves vérmérsékletét egyesek az „afrikai vér” hatásának tulajdonítják, mivelhogy néger volt az anyai dédapja. A Kamerunból elrabolt és rabszolgának eladott kis Ibrahimot (Abramot) egy konstantinápolyi szerájból váltották ki az ottani orosz nagykövetnek, Lev Tolsztoj dédapjának utasítására, és ő I. (Nagy) Péternek ajándékozta. A cár 1707-ben megkeresztelte, udvartartásába vette és kitanította. Katonai képzést Metzben és La Fère-ben kapott. Párizsban találkozott Voltaire-rel, aki „a Felvilágosodás fekete csillagá”-nak nevezte. Egy időre¹⁷ beállt a francia hadseregbe, és harcolt V. Fülöp spanyol király katonái ellen. Akkoriban vette fel a Hannibál vezetéknévét. Pályafutását tábornokként fejezte be. Erzsébet cárnőtől nemesi rangot és többszáz jobbágyos birtokot kapott. Görög első feleségét, amiért fehér lányt szült neki, börtönbe juttatta. Evdokia Dioper tizenegy évig raboskodott, aztán kolostorba vonult. Második felesége, Christina Regina von Sjöberg – akit egy évvel első gyermekük születése után, még nős emberként vett el – tizenegy gyermekkel ajándékozta meg. Puskin, vélik többen, elkerülhette volna a végzetes párbajt, ha kevésbé vérmes a természete.

A nők iránti szenvedélye sokáig csak szűk körben volt ismert, pedig ennek nem csak a kortársak magánleveleiben van írásos nyoma. Egy francia nyelvű titkosírással papírra vetett, kétes hitelességű naplóban¹⁸ – melyet az 1970-es években orosz emigránsok csempészték ki az Egyesült Államokba – szidja a nejét, beszámol az egymásra féltékenykedő sógornőivel töltött éjszakáiról és százánál több szeretőjéről. Mindez sok fejtörést okozott az orosz irodalomtörténészeknek, akik nehezen tudták összeegyeztetni a nagy nemzeti költő alakját egy

¹⁷ A négyes szövetség háborújának idejére (1718-1720)

¹⁸ Puskin titkos naplója, 1836-1837 (Tóth Könyvkereskedés és Kiadó; Debrecen, 2003. Ford. Csörögi István)

szabad szájú, féktelen házasságtörőével. Miközben egymás között Donatien A. F. de Sade: *Filozófia a budoárban avagy a szabadosság iskolája*¹⁹ című művéhez hasonlították a naplójegyzeteket, nyilvánosan csupán arra célozgattak, hogy Puskinnak felesége ifjabbik nővére lehetett az igazi *szellemi* társa. Tény, hogy a költő neki udvarolt vidéki száműzetése előtt, aztán mégis a hűgát vette el.

A két idősebb lány Moszkvában, a legfiatalabb onnan 450 km-re, egy faluban született, ahova a Moszkvát megszálló napóleoni hadsereg elől menekült a család. Ezután a nagyapjuk birtokolta „ipari parkban” laktak, amely 1718-ban I. Péter utasítására azért épült, hogy vitorlálkkal lássa el a cári flottát. A Moszkvától 175 km-re, a Suzhodrev folyó partján álló Polotnyanij Zavod²⁰ a legjobb vitorlák és a legfinomabb papír honi gyártója volt. Goncsarovék jól éltek: fényűző palota, szolgálk szái, őszibarackot és ananászt érlelő üvegházak, szabadtéri játékok, cifra istállók és nemes lovak szolgálták kényelmüket. A lányok jó nevelést kaptak: orosz nyelvet és irodalmat, világtörténelmet és -földrajzot, francia, német és angol nyelvet tanultak. Miután apjuk idegbeteg, majd alkoholista lett, visszakerültek Moszkvába, ahol aztán boldogtalan anyjuk szigora üldözte őket. Puskin az anyósa elől menekült ifjú nejevel előbb Carszkoje Szelóba, végül Szentpétervárra. A Goncsarov lányok²¹ élete az után fonódott össze újra, hogy a két nővér 1834-ben a Puskin házaspárhoz költözött.

Unokanővérük 1841-ben Gustav von Friesenhof báró, az osztrák császárság Nápolyban, majd Szentpéterváron szolgáló diplomatájának felesége lett. A báró 1844-ben megvásárolta a felvidéki Nyitra és Bars vármegye határán fekvő Brogyán falucska kastélyát, és oda vonult vissza nejevel. Miután 1850-ben megözvegyült, Alekszandrát vette feleségül. Natalja gyakran vendégeskedett náluk Puskintól született gyermekeivel, sőt később a második házasságából, Lanszkoj gróftól származókat is elvitte hozzájuk. A négy Puskin gyerek sok időt töltött Brogyánban. A legkisebb később három évre a kastély lakója lett, mert a válás cári tilalma miatt csak tartós különélssel tudta elérni, hogy mégis elválasszák brutális férjétől.

A kastélyt és parkját 1669-ben a Kvassayak építették. A Komáromtól 120 km-re található település (ma Brodzany, Szlovákia) a Brogyániakról kapta nevét, akiknek már 1377-ben udvarháza volt a faluban. A Forgách, a Majláth és a Hunyadi grófi család is birtokolta egykor, több környékbeli hellyel együtt. A reneszánsz kastély 1979 óta múzeum, amely állandó Puskin-kiállításnak ad otthont. Ahogy a helyiek mondják: Puskin sosem járt ott, de a szelleme jelen van.

Szilágyi Mihály

¹⁹ Sade márki: *Filozófia a budoárban* (Lazi Könyvkiadó; Szeged, 2001. Ford. Kovács Ilona)

²⁰ a. m. Vászongyár (magát a települést is így nevezik)

²¹ Születésük sorrendjében, asszonynevükön: Jekatyerina de Heeckeren d'Anthès (1809–1843), Alekszandra Vogel von Friesenhof (1811–1891) és Natalja Puskina-Lanszkaja (1812–1863). Miután a negyedik Goncsarov lány meghalt születése évében, három fivérükkel hatan voltak testvérek.

Étvágy az imákra

regényrészlet

Végre itt vagyok Pesten, a Deák tér Tanács körúti, akarom mondani, Károly körúti torkolatában, ahol azonnal kiszúrtam a Mignon presszó feliratát és az egykoron rózsaszín, de már inkább szürkének tűnő falon a kávéscsészés hölgy neonnal hangsúlyozott profilját.

Benyitottam. Hypó és olcsó bor szaga csapta meg az orrom, olyan volt, mint ha termelői borozóban lennék, csak itt kókuszgolyókat, puncsos minyonokat és sajtos roládokat is árultak. A cigarettafüstben a sors elvesztette fenségességét, itt senki nem volt különb az elvált családapáknál, akik kudarcról kudarcra bukda-csoltak, és már taxizni is *túl későn kezdtek el. A reménytelenség kisiparosai* ők, akik butikot vagy hamburgersütödét nyitottak a Határ úti metrónál vagy az Örsön, de már semmit nem vártak az élettől, csak azt, hogy *jól éljenek*, hogy bármikor megehessenek egy borjú bécsit, és utána elmajszolhassanak egy somlóit, majd leöblítsék az egészet egy pohár debrői hárslevelűvel.

Nem volt időm ezen gondolkodni, mert kiszúrtam Tamást, aki turkálóban vásárolt virágmintás inget viselt. A kávé Durit üveg pohárban szolgálták fel. Én is kávé kértem, és mexikói meleg szendvicset. A kávé ihatatlan volt, beleöntöttem az összes tartós tejet, amit felszolgáltak, és annyi Globus ketchupot nyomtam a szendvicstre, hogy a kezemre csorgott.

– Milyen volt az út?

– Semmi különös. Felvettem két stoppos csajt, és megdugtam őket.

– Most komolyan!

– Komolyan.

– Ja, persze...

– Két gruppie csaj volt, a fél VHK végigment rajtuk. Ha valamikor együtt buliztál az F. O. System tagjaival, vagy megjelent egy versed az Ifjúsági Magazinban, vagy egy olvasói leveled a Magyar Ifjúságban, neked is szétteszik a lábukat. Valamit virítani kell nekik. Ilyen csajok.

– Én csak egy valamit tudok nekik virítani... Az nem elég?

– Figyelj, biztos elég... És mi a helyzet? Találtál valamit Braun Kláráról?

– Van valami, ja... Elmentem az Iparművészeti Főiskolára. Azt mondtam, hogy az építészet és a női divat egymásra gyakorolt hatásairól írok dolgozatot, kutatni szeretnék a könyvtárukban. Néhány újságcikket találtam, és ráleltem két szakdolgozatra is. Az egyik a szocialista ruhaipar eredményeiről szólt, a másiknak *Divat és az igényesség a szocialista társadalom keretei között* volt a címe. Kijegyzeteltem mindezt, ami Braun Klárára vonatkozott.

- Kössz!
- Ne köszönd! A lengyel nyomású Joy Division-lemezek, a Cocteau Twins *Treasure*-je és a *Back-Stage Pass* punk válogatás...
- Figyelj, Lengyelországban ezek filléres cuccok, egy lemez negyven forintba került...
- Itt viszont ez a néhány lemez egy havi fizetés... De mindegy, amúgy is megcsináltam volna neked... Szóval, Braun Klára... 1935-ben született...
- Én is tudom, hogy mikor született...
- Akkor ne mondjam?
- De!

Aztán elmesélte, hogy apjának divatszalonja volt, de 1944-ben Braun Ábrahámot és feleségét deportálták, és nem tértek vissza Auschwitzból. Klára viszont a csodával határos módon igen. Az üzletet 1949-ben államosították, addig a rokonok *vitték tovább az ipart*. Miután Klára befejezte az általános iskolát, újságárusként tartotta el magát. Textilipari technikumban érettségizett Szegeden. Kapcsolatteremtő képességének köszönhetően *valahol, fönny, egy fontos elvtárs* rábólintott arra, hogy újra megnyithassa apja államosított szalonját.

- Tudod, hogy ment ezeknél – mondta.
- Nem, nem tudom. Hogy ment?
- Ne légy már naiv, nem most jöttél fel a hathúszassal.
- Mondjad!
- Mindegy! Az üzletet besorolták az Állami Áruházakhoz, majd 1966-tól a Centrumhoz, Braun Klára pedig ott folytathatta, ahol az apja 1944-ben abbahagyta. Boltvezető lett. Kádár szerint nem ellentétes a kommunista ideállal, ha valaki elegánsan öltözik. Klára asszony ennek az egyre vidámabb barakknak lett a nagykövete. Évente többször elutazott Párizsba, részt vett a haute-couture bemutatókon. Nagy devizakerete volt, vásárolhatott drága kelméket, gombokat és gyöngyöket. Rendszeresen vett azokból a snittekből, amiket a nagy divatházak kínáltak az ügyfeleknek. A párizsi anyagoknak, a pesti szabászoknak, szűcsöknek, gombosoknak, hímzőknek köszönhetően néhány héten belül több tucat tökéletesen elkészített Givenchy, Dior modell pompázott szalonjában. Braun Klári Szegeden tanulta a tervezést, a szabást és varrást, és Párizs lett a legfőbb inspirációs forrása. Agya precízen rögzítette a ruhák részleteit, hazatérve azonnal a szabókhoz ment, és belevetette magát a munkába.

– Akkor a divat titkos ügynöke volt – mondtam, és rágyújtottam egy *román* Rothmansre.

– Valami olyasmi.... A párizsi haute-couture bemutatók után három héttel meghirdette show-ját a Gundelben. Nem akart lemaradni Párizstól. Többször előfordult, hogy már folyt a divatműsor, miközben egyik modelljén még az utolsó öltéseket végezték a Városliget felé száguldó taxiban. A szalonjában a hét nyelven beszélő direktisz, Eszti néni fogadta a vendéget. A párt előkelőségeinek manöken mutatta be a modelleket. Braun Klára kosztümjei drágák voltak, de még így is előfordult, hogy az utcáról esett be hozzá valaki. A pártelit nála

varratta az esküvői ruhákat, a hetvenes évek elején ő nyitotta meg Kelet-Európa első butikját.

Egy idő után elegendő lett a Braun Klára-történetekből, nem akartam, hogy közöm legyen hozzá. Csak összezavart volna. Egy névtelen, számmal jelölt helyről jöttem, mi közöm lenne a gazdagok világához? Nekem Pereghez van közöm, Pereg nevelt fel. Nem akartam halas kést használni, nem akartam, hogy valaki feladja a kabátomat. Persze, Király Tibi szerint úgy ültem a presszókban, mint egy olasz filmrendező a Cinecittában, amikor filmje kulcsjelenetét veszi fel, és hogy ő *érti, hogy a bratyóm miért ment tőlem a falnak.*

Értetlenkedő arcot vágva kimentem megmosni a ketchuptól ragacsos kezem, bevizeztem a hajam, és azzal a szándékkal jöttem vissza, hogy témát váltok, és arról beszélek, mi lesz este, hogy kik jönnek a Lyukba, hogy hányra menjünk, mert a Halottkémekre hamar elfogyhatnak a jegyek.

Közben megérkezett Zénó, aki mindenkiel zenélt már, aki legalább száz ember előtt fellépett valahol, de pont a VHK-val nem. Igaz, ő tanította meg normálisan gitározni Fritzet, és ő szervezte nekik a *Flagelláns pikniket* az Egyetemi Színpadon, ahol kortárs költők léptek fel a VHK *rituális önsanyargató show*-ja előtt.

Nem teketóriázott, a személyi igazolványából elővett egy mosolygó földgömböt ábrázoló papírlapocskát.

– Beveszed, és tied lesz a világ – mondta ördögi tekintettel Zénó.

– Így is az enyém!

– Nem mondod...

– Első napom Pesten úgy, hogy nem a Keletiben alszom a temesvári és a nagyváradai családokkal. Beköltöztem az albérletembe, vár ránk a VHK, mi kell még? Nincs szükségem másra.

– Biztos vagy benne?

– Persze, nem gondolom, hogy *hiányoznék a jóból.*

– A VHK tagjai is nyomják. Ha nem bélyeget, akkor gombát vagy füvet. Biztos lehetsz benne!

– Szerintem kurvára nem! Nem tudnák lejátszani a koncertet, ha szét lennének csapva.

– De hát pont olyanok a színpadon, mintha szét lennének ütve.

– Mindegy, várjuk meg Tibit, vonattal jött fel Battonyáról.

– Miért, nem te hoztad fel? A haverod, nem? – kérdezte Tamás.

– Szeged felé ment vonattal, beugrott valami nőhöz, másfél órája ért fel.

– Na, jó, akkor később csapunk bele a lecsóba!

– Zénó, inkább abban segíts, hogy be tudjak menni Hill szerkesztőhöz!

– A Reformba akarsz írni? Abban a komcsi szarba?

– Komcsi szar? Amik ott megjelennek, egy éve még szétrúgták volna a seged...

– Felülről irányított infók, nem esett még le? Pozsgaynak viszik taxival a cikkeket, ő hagyja jóvá...

– Ezt honnan tudod?

- Hilltől...
- Na jó, most ezt hagyjuk, egy gyilkost keresek, nem akarom megváltani Kelet-Európát. Tudod Hill számát?
- Persze, én tanítottam gitározni a basszerosukat, Vik Lászt. Persze, erre ne hivatkozz, most rúgták ki Hillt az Epilből. Itt a száma!

Zénó izmos, alacsony bölcsész volt, motoros dzsekijén úgy dörzsölődtek egymáshoz a fémek, mint a megcsikordult fogak. The Damned feliratú pólóján ördögfej virított. Nem szerette a tekintélyelvűséget, az Új Hölgyfutár szerkesztőinek levelet küldött József Attilát idézve: „Kedves háromkirályok, jóéjszakát kívánok!” Whiskyvel öblítette le az LSD-t, majd úgy beszélt Henochról és Rosenzweig filozófiájáról, mintha csak egy csésze Garzon teát ivott volna. Tibi szerint ő az utolsó budapesti rock and roll hős. Nagy Imre újratemetésének napján egy Rózsa utcai házibuliban kimászott az emeleti ablakon, majd a párkányon végigtipegve bezuhant a szomszéd szobába. Pártfogó hangsúlyokkal navigálta a fiatal zenészeket, ha kellett, vigyázott a Parkántól elkábult fiatalokra.

Szinte minden fontosabb underground zenekarral játszott, ott ült a félig titkos társaságok születésénél, ő adta kölcsön 1982-ben a Pesten koncertező Talking Heads-nek a jávorfából készült Fender Stratocasterjét, mert David Byrne gitárjának hangszedője felmondta a szolgálatot. Ha szóba került David Bowie, megemlítette, hogy 1977-ben Nyugat-Berlinben egy kreuzbergi kávézóban találkozott vele, ahol a Konzumexnél dolgozó nagybátyjával söröztek, Bowie lazulni jött le a Hanza stúdióból, amikor a *Heroes*-t keverték.

Amikor megjelent a *Never Mind the Bollocks*, nagybátyja Londonban járt kiküldetésen. A Heathrow melletti lemezboltból felnyalábolt néhány új albumot, és 1977. október 27-én, a megjelenés napján már a szocialista Magyarország légterében volt a pop történet egyik kulcslemeze. Miután Zénó meghallgatta a rózsadombi lakásában, egy átlátszó nylon szatyorban leballagott vele az FMK-ba, ahol megbeszélte Vető János lemezlovassal, hogy elejétől a végéig játssza le. Az albumot már a megjelenés napján hallották a keleti blokkban. Aztán Zénó átmásolta filmrendezőknak, zenészeknek és néhány írónak is. Zénó apja volt az első magyar poplemez, a *Trombitás Frédi és a Rettenetes emberek* hangmérnöke, szomszédjuk, Szalai Zoli bácsi fényképezte az album borítóját, aki megörökítette Gagarint és Tyeresskovát is.

Zénó apafigura volt, ha kellett, tanácsot adott, segített a költözésben, megírta mások helyett a dolgozatokat, és a fél városnak hitelezett. Akkor is megőrizte tartását, ha benyakalt egy üveg whiskyt, és ha másnaposan bement vizsgázni az ELTE-re, ötöst kapott. A barátság szent volt számára, de „a csajokkal tök szemét volt”. *Nőgyűlölő* volt, de mást sem akart, mint a nagy szerelem érzését. A Mignonban csak egy fagyaltos kehelyben szervírozott gesztenyepürét evett, és sejtelmesen mosolygott. Közben megérkezett Tibi is, aki a nyári meleg ellenére ballonkabátot viselt.

- A stílus mindenkinek felett – mondta köszönés helyett Zénó.
- Nekem bejön, olyan ultravoxos – mondtam.
- És olyan glam metálós is – mondta Tamás.

– Anyád – mondta köszönés helyett Tibi, aki általában halk szavú és nyájasan kedves volt, de ha provokálták, azonnal visszaszólt.

Gitározott, zongorázott és festett is. Együtt játszottunk a fél évig létező Magyar Változat Munkatársai nevű zenekarban. Főleg minimalista new wave számokat írt, mint amilyen a *Modern légi felvétel* is volt, míg én, a szólógitáros főleg a poszt-punkos darkot erőltettem. Ezzel a zenével senki nem tudott mit kezdeni 1986-ban Békés megyében, de nekünk örömet okozott. Tibi festett is, főleg Boris Vallejo-stílusú képeket, de Vallejóhoz képest perverzebb víziói voltak, tájképein bőrmaszkos, lepkeszárnyú nők tűntek fel, korbáccsal a kezükben, fejükön szovjet tányérsapkát viseltek.

– No, akkor csapatunk? – kérdezte Király Tibi, miközben a Super Channelen véget ért a Bangles *Eternal Flame* című slágere, és elkezdődött a Guns’N’Roses *Paradise City*je.

– No, a *fű zöld, a lányok bombák*, mi viszont ezeket most leszarjuk – felelte Zénó.

A mosolygó földgömbből nekem Észak-Amerika jutott. Amikor a számhoz emeltem, elbizonytalanodtam, hogy nem csinálok-e marhaságot...

– Nyugi, csak merészen-bátran! Az érzékelés ajtóit megtisztulnak, új vallást építhetünk a természet törvényei fölé! – okoskodott Zénó.

– Hagyd már ezt a hülye rizsát – gyújtott rá közben Tamás.

– Nem kell betojni, István, ez csak egy darab papír, mint a kockás füzetből a kocka – noszogatt Zénó.

– És mégis ráfér egy képlet – mondta Tamás

– Na, jó, legyen valami, megnyalom ezt a vackot!

– Ez a beszéd, vedd magadhoz, mint egy ostyát! – mondta ördögi vigyorral Zénó.

Nekem nincs szükségem új vallásra, csak arra, hogy megünnepeljem a szabadulásom a tizennyolc évig tartó babiloni fogságból. Nyelvünkre tettük az itatós papírra emlékeztető lapocskát, fizettünk, és daliásan elindultunk a Károly körúton az Astoria felé.

Az utca felfénylett, épp csak annyira, hogy mindennek tompa ragyogást adjon. Amikor egy plakáton megláttuk a *Mi ajánlatunk 200%* feliratot, a nevetéstől szédelegve lekeveredtünk a metróba. Leszálltunk a Blahán, mert Zénó azt mondta, hogy nem sportszerű a metrózás, ez gyalogtúra, nem a föld alá megyünk, hanem a csillagok közé. Ahogy tág pupillákkal és heves szívveréssel elhagytuk a Keleti méltóságteljes épületét, a hetedik és a nyolcadik kerület határán állva olyan érzésem volt, mintha a városrészek hipnotizálnák egymást, mintha nemük lenne. Mintha Józsefváros összeölelkezett volna Erzsébetvárossal.

Elhagytuk a Magdolna utcát, és besétáltunk a koromfekete éjszakába. Az Orczy téren jártunk, amikor tejporos zacskót találtam a zsebemben. Kiszórtam a fehér anyagot. Abban a pillanatban hó borította el a töredezett aszfaltot, a hirtelen jött télnek különleges akusztikája lett, minden hópehely csilingelt.

Elhagytuk a Golgota teret, a Casablanca disco és a mentőállomás épületét.

A Fekete Lyuk lejárataánál UV-zöld színű Buddha-fejet pecsételtek a kezünkre. Ránéztem, és azt gondoltam, hogy a fej lesz a vezetőm, ő lát majd el tanácsokkal.

Lenn már játszott a VHK, a *Pótolhatatlan hallhatatlanság* visszhangzott a málló falak között. Úgy tűnt, hogy az eszelősen pogózó punkok tudatuk romjain táncolnak, egy olyan tájon, ami kívül van a természet törvényein. Tort ülnek a rock and roll máglyája körül, az őrültség izzását azonban elnyeli valami sötét erő, amivel folyamatosan viaskodnak. Felmerült bennem, hogy az évszakok nem háromhavonta váltakoznak, hanem mindenki a kedélyállapota szerint hívja be a tavaszt, a nyarat, az őst és a telet, hogy megszűnt az univerzális körforgás. Személyre szabott a naptár, nincs egyetemes érvénye a kalendáriumnak.

Én normális vagyok! – nyugtattam magam –, nem tértem le olyan ösvényekre, ahonnan nincs visszaút. A többieket elveszítettem, illetve láttam Zénót, ahogy a véce előtt áll és bámulja a nőket. Kimentem a folyosóra, hogy megőrizsem a tudatom maradékát. Leültem egy ócska moziszékre, és a Joy Division *Here Are The Young Men* című koncertfilmjét bámultam. Még sosem láttam a Joy Divisiont filmfelvételen.

A pince terazzo kövének fehér négyzetei körökké alakultak és forogni kezdtek, de tisztában voltam azzal, hogy ez nem lehet normális, ez csak hallucináció.

A falra festett punk-szerű figurák megmozdultak, és olvasni kezdték a graffitiket.

Won't you come into the garden? I would like my roses to see you.

Azonnal megértettem, mintha anyanyelvem lett volna az angol. Aztán megpillantottam egy moziszéknak támaszkodó aranyszőke hajú lányt, aki unatkozva cigarettázott, és olyan ihletett mozdulattal pöckölte a földre a hamut, hogy attól a pillanattól kezdve csak őt bámultam. Gesztusai finomak voltak, vele együtt lélegzett a kék és fehér csíkos blúza. Vékony volt és sápadt, mintha most gyógyult volna fel valami betegségből, valószínűtlenül vékony szőke hajszálaival afféle kortalan kamasz ábrázata volt. Úgy nézett ki, mint akit semmi sem mozgíthat ki nyugodt állapotából, de amikor megszólítottam, redők vonultak át magas homlokán.

– Szia, lefordíthatom neked a falra írt mondatot?

– Tessék?

– Itt egy angol mondat a falon, valaki filctollal írta fel.

– Nem látok ott semmit, ne haragudj!

– De, ott van! Azt írták: *Lenne kedve sétálni velem a kertben? Szeretném megmutatni a rózsáimnak.*

– Szellemes, de ne haragudj, miről beszélsz? – kérdezte halvány mosollyal. – Azt hiszem, be vagy tépve, és ha nem haragszol, visszamennék a büféhez...

– Ne haragudj, teljesen normális vagyok! Sikeres volt a felvételem, ezt ünnepeztük, de túllöttem a célon, már látom.

– Nem ismerjük egymást, nem kell, hogy mentegetőzz!

– Hát ez az! Vitus István vagyok.

- Mennem kell, várnak a barátaim.
- Megkérdezhetem, hogy hívnak?
- Nedeczky Helga – mondta, és átnézett a vállaim felett.
- Felírhatom a számod?
- Benne van a telefonkönyvben.
- Tényleg?
- Tényleg.

Mintha a szemében kerestem volna a jóváhagyást, azt válaszoltam, hogy ha úgy alakul, felhívom. Búcsúzóul azt mondta, hogy vigyázzak magamra, majd eltűnt. Nem nézett vissza, nem is mosolygott. Azzal, hogy elment, úgy éreztem, mintha egy árnyalatnyi ragyogás veszett volna ki a világból. De hát nem is ismerem, mire alapoztam ezt az elragadtatást? A pszichoaktív anyagra. Mindig is erre a bizsergésre vágytam, a szerelem exatikus, új dimenziókat nyitó távlatára. Mivel a legszebb nővel találkoztam, akivel csak összehozhatott a sors, a szerelem érzését növesztette végtelenné az anyag. Fogalmam sem volt, hogy ki ez a lány, talán gyerekkoromban láthattam valami ifjúsági filmben.

Aztán észrevettem a büfében söröző Zénót, Tamást és Tibit. Megnyugodtam, és vigyorogva kérdeztem tőlük, hogy hol a francban voltak, hogy miért hagytak magamra így beállva.

– Nem hagytunk magadra. Olyan gesztusokkal fűzted a csajt, haver, hogy nem tudtuk, táncolsz vagy kiselőadást tartasz – mondta atyáskodó hangsúlyokkal Zénó.

– A téhácétól az agyamban beindul a flash! – kántálta Tamás, amivel teljesen megörjített.

– Gyönyörű lány! Mint egy arisztokrata, aki most jött Magyarországra, hogy a birtokait visszaszerezze Fóton. És a neve is arisztokratikus, Nedeczky Helgának hívják, jegyezzétek már meg, mert lehet, hogy néhány óra múlva elfelejtem. Nagyon fontos, értitek?!

– Talán játszott a Dongó órsben, tudod, abban az ifjúsági izében, amit gyerekkorunkban láttunk.

– Nekem is ismerős volt – mondta Tibi bizonytalankodva. Vagy az *Útkeresőben* volt, vagy a *Mitiőkben*.

– Miben? – kérdezett vissza Zénó.

– Tudod, ifjúsági műsorok... Te nem nézel tévét?

– Nem, csak a *Kék Fényt*. Egyszer voltam is benne.

– Ne bassz... – csúszott ki Tamás száján. Persze, a *Lányok, lányok húzzátok fel a szoknyátok* című számmal voltatok, a Huckleberryvel.

– Ja-ja... István, ne szakadj el tőlünk, együtt kell maradnunk! Bár nektek, bélyeg-szüzeknek kisebb dózist vágtam, de ez is rendesen fejre állíthat... Ha elbizonytalanodtok, kérdezzetek! Visszarántalak benneteket a földre – mondta Zénó, majd megivott egy dupla whiskyt.

– Milyen whisky?

– Johnny.

- Baszki, én eddig csak kubai whiskyt ittam, de az szar volt.
- Aranyáron volt?
- Dehogy, 120 Ft.
- Akkor meghívlak, Zénóka!
- Most betépünk, nem berúgunk, nagy különbség.
- De te is ittál.
- Nekem lehet, mert évek óta nyomom az ilyesmit.
- Ekkora izmokkal? Olyan vagy, mint egy bulldog.
- Rönkfákat hasogatok a budai hegyekben. Az is jó trip.
- Nekem mondd, még tegnap Peregen vágtam a fát, hogy anyám be tudjon fűteni a bojlerbe, és most egy arisztokrata nővel beszélgetek a VHK-n, totál betépve, miután délben lenyomtam egy édes hármast Inárcs mellett.
- Valamit tudsz, fiatal barátom! Ismered a mondást, találj egy okot, és dugd meg a nőt! Mindegyik tapasztalat, tanulság. Valakit csak a szép, húsos ajkai miatt vittem el. Volt olyan csajom, akinek a hangja volt szexi. Egy kalauz nőt éppúgy el lehet kapni, mint egy negyvenéves kiélt színésznőt. Vagy egy succubust.
- Kit?
- Női alakot felvevő démont... Szent Antalt is succubus csábítottatta a pusztában... Volt, aki hetven évig élt együtt egy ördögnővel, persze a kívülvilág nem látta a démont, csak egy bolondot, aki magában beszélt. Pont az a lényeg, hogy ne légy vele sokáig. Csak egy rövid tapasztalat. Tudod, mi az ördöggel való szerkezés neve?
- Nem, de nem is érdekel!
- Daemonialtas.
- Mondtam, baszki, hogy nem érdekel! Ne rontsd el a fekete mágiáddal.
- Mit izgulsz?! Volt, hogy egy tizenkét éves gyereklányt találtak bűnösnek, ezért máglyára vetették...
- Nem tudom, nekem most így jött ki a lépés, kipróbáltam az édeshármast, de nem csinállok belőle rendszert. Egyébként a két csaj azt mondta, hogy lejönnék a Lyukba, de még nem láttam őket.
- Bevállaljuk a négyest?
- Hagyjál már!

Zénó a pult mellett maradt, én viszont Tibivel és Tamással elmentem pogózni, amikor a zenekar belekezdett az *Aláírhatatlan történelembe*.

hej
hej
hej
hej
indulj már hé
emberemlék
önmagától
gyulladó fény

Nem a táncba fáradtam bele, hanem a nevetésbe, majd éreztem, hogy a pince – ahol még néhány éve a Ganz-Mávag munkatársai zuhanyoztak – egyre sötétebb lett, de *a sötétség nem összefüggő dolog volt, nem a fény hiánya*. Hirtelen eluralkodott rajtam a rettegés. Talán a falra festett csillagok és bolygók miatt, vagy azért, mert hatalmasat löktek rajtam, vagy azért, mert azt gondoltam, hogy nem fogom megtalálni Nedeczky Helgát. Úgy éreztem, hogy néhány perc múlva meghalok. Ismeretlen erő húzott le a Pokol semmijébe. Egyre biztosabb voltam abban, hogy néhány perc múlva már nem fogok élni.

A halál képzete gyerekkoromban egygyé vált a tizenhárom aradi vértanú kivégzésével. Sokszor eszembe jutott Thorma János képe, amin a papok nem tudják megakadályozni a gyalázatot, hiába nyújtja a löcsös szekéren álló tiszteletes az üres ég felé a feszületet. A *Szabad Föld* minden év októberében címdalonn hozta az aradi vértanúkról készült festményeket, rajzokat.

Én is ott vagyok Aradon... Kirángatnak a siralomházból, néhány perc múlva elnyel a semmi. Még azt sem tudják majd a hozzátartozóim, hogy hol földeltek el. Damjanich János mondta a kivégzése előtt:

Legyőztük a halált, mert bármikor készek voltunk elviselni azt.

Én viszont úgy halok meg, hogy nem vagyok kész elviselni, mert nincs gyerekem, nálam szakad meg, ami évezredek óta egymáshoz kapcsolódik. Univerzális kudarc, a létezés legteljesebb értelmetlensége. Nem emelhetem az ég felé pár hónapos gyermekem, drága nyála nem csuroghat az államra, nem mosolyog rám reggel, amikor fölé hajolok, mert nem marad más, mint a vaksors. Az érzés átmenetileg kijózanított, *mindenáron* haza akartam menni.

Azt mondtam a többieknek, hogy a lány után megyek, hogy nem vagyok különösebben beállva, esetleg visszajövünk, és együtt *afterezünk*.

Beszálltam a Vörösmarty Művelődési Ház bejárata előtt álló taxiba, és megkértem a sofőrt, hogy vigyen a Hősök terére. Arra gondoltam, hogy a Ligeten keresztül sétálok haza, hogy *lemozogjam a tripet* a jó levegőn, hogy kitisztuljon a fejem.

Nemcsak a házak körvonalaait láttam, hanem az apró tárgyakat is az ablakok mögött, amelyek úgy ragyogtak, mintha lakkal vonták volna be azokat.

A Hősök terén, a jugoszláv követség mellett álltunk meg. Amikor kiszálltam a taxiból, olyan tisztának éreztem a levegőt, mintha több ezer méter magas hegy tetején lennék.

Három óra volt, az éjszaka holtpontja. A lábam alatt hullámoztak a Hősök tere kövei, még nem kerültem ki teljesen a tripből, de éreztem, hogy az élet talán visszatérhet a megszokott keretei közé. Csak azt nem tudtam, hogy mekkora árat kell fizetnem érte. Még minden cseppfolyós volt körülöttem. Mint a hullámok, amik a part felé tartanak, de még magukkal cipelik a tenger sötétjét.

A műjégpálya mellett vattacukorillat szállt a hideg légáramlat peremén. Arra gondoltam, hogy a liget nem közönséges erdő, rendeltetése idegen az itt növő fák életétől. A tó partján újra felerősödött a halálfélelmem.

Túl fogom élni – sulykoltam magamban. A Vajdahunyad vára előtti tisztáson jól kivehető volt a Papageno cirkusz nyitott sátra, és mintha nagyapámat is lát-

tam volna, ahogy megborotválja az oroszán ketrecében az idomárt. Felismertem a frakkos konferansziét, nagyapám szomszédját, aki hetente járt hozzá bajuszt igazítani. Később rájöttem, hogy mégsem őt láttam, hogy valójában 1896-ot írunk, amikor Ős-Budavára cirkuszi attrakcióit konferálja fel egy Levi's 501-es farmert viselő, Mick Jaggerre emlékeztető férfi. Az 1968. december 11-i Rock and Roll Cirkuszban voltam, amit a BBC kamerái is rögzítettek? Nem! Hát persze, miért ne lehetne valaki millenniumi kiállításon Levi's farmerben, mikor nem sokkal a kiegyezés után, 1870-ben már Jacob Davis favágóknak készített farmer-nadrágot, amihez az anyagot Levi Strauss méteráru-kereskedőtől vásárolta. Tíz évvel a millenniumi kiállítás előtt már rávarrták a barna bőrcímkét, viszont 1848-ban, a szegedi várban dolgozó itáliai szabók a mai farmerrel megegyező kék színű vásznat gyártottak, amit a hadseregnek adtak el. A mezőhegyesi ménes szabadságharcos huszárai 1849-ben jeansben harcoltak? Világos! Amikor újra vissza akartam magam rántani a földre, és elővettem a diákigazolványom, megszólalt a farmeres fickó:

– Hölgyeim és Uraim! Egy rövid kikapcsolódásra jöttek ide, hogy elröpítsék elméjüket a szürke valóságból egy olyan helyre, ahol a madarak a semmiből bukkannak elő, ahol a nyulak cilinderekben élnek, ahol nemcsak azt tudjuk megmondani, hogy önök mire gondolnak, hanem azt is, hogy mire fognak gondolni másnap, amikor már testben és lélekben is messze lesznek ettől a sátortól! Talán azt is tudjuk, hogy megcsalták-e a feleségüket, vagy ha soha nem derülne ki, megcsalnák-e? Olyan ember ejti ámulatba önöket, aki a tudáson túli tudás birtokában van. Néhány percre elfelejtik a gondolataikat, és ehhez a cirkuszt választották. Itt az évek önmaguk körül forognak, és az idő pusztán ennyit jelent: előadás kezdete és a vége. Ma este fellép a nyújtható bőrű csodaember, a színét váltó néger kígyó, itt lesz Aloys Schmidt a számolni tudó csoda lovával. Itt lesz Antonio, a kardnyelő, és itt áll ki bárki ellen birkózni Horánszky, az erőművész, aki valójában egy csinos nő. Láthatnak technikai csodákat, lesz telefonhírmondó, megnézhetik Kuthy Elemér a *Régi Buda és Pest* című panorámakép műsorát. Mindenkinek jó szórakozást kívánok az élet másik dimenziójában, amit cirkusznak hívunk!

Szédültem. Megkerültem a városligeti tavat, hátha találok vízcsapot. A környék fái zöld színt szitáltak a levegőbe, és mintha egyszerre két irányból is fújt volna a szél. Fény hullott ki a Műjégpálya csarnokának ablakain. Rájöttem, hogy ez a hely nem más, mint az ide költöztetett Plasztikon panoptikum. Kéj- és tömeggyilkosok viaszfiguráival néztem farkasszemet. Itt volt a *Félvilági Mágnes Elza meggyilkolva és a mosókósrba gyömmöszölve* című életkép, de láttam egy keresztény nőt is, akit a rómaiak az oroszánok elé kötöttek. A félsötétben a kimenős cselédek ellopták a bábok ruháit, így a figurák félelmetesebbnek tündek. És látható volt annak a lánynak a viaszmása is, aki a panoptikumban lett öngyilkos, a színész Waldemar Psilander bábja előtt. Később Psilander elé odaillesztették a cseléd lány viaszfiguráját is. Mi lenne, ha valaki e kompozíció hatására lenne öngyilkos? Belőle is viaszszobrot készítenének, így teremtve meg az öngyilkosok folyton megújuló viasztermét?

Majd spirituszban úszó embriókat láttam, de aztán rájöttem: ez az egész csak a *Jancsi és Juliska* című térbeli mesekönyvem felnagyított folytatása. A csehszlovák könyv figurái mozgathatók voltak, a boszorkányt az olvasó lökhette a forró kemence lángjai közé.

A Múcsarnok mögött részeg fiatalok bicskával akartak kinyitni egy üveg bort. Ahogy bámultam őket, újra tisztulni kezdett a tudatom. Azt éreztem, hogy különösebb következmények nélkül megúszhatom az estét, és hogy semmi nem maradt abból, ami összegyűlt a lombok alatt. Lassan minden a valóság megszokott formáit öltötte fel.

Amikor megkérdezték, hogy nincs-e nálam dugóhúzó, könnyűnek és felszabadultnak éreztem magam. Csak legyintettem: honnan is lenne dugóhúzó?

Megmenekültem, nem halok meg, nem végeznek ki Haynau katonái, nem temet el az anyám. Hazaérek és kialszom magam, persze, ha egyáltalán el tudok aludni. Nedeczky Helgára gondoltam, akinek nem felejtettem el a nevét, akit néhány nap múlva felhívok. Tényleg annyira szép? Lehet, hogy minden csak képzelgés volt, mint a millenniumi cirkusz? Csak a bélyeg miatt láttam ennyire különlegesnek? Néhány nap, és kiderül. Egy biztos: az első estém minden várakozásom felülmúlta.

Miközben az Olof Palme sétányon ballagva hazaindultam, a társaság röhögésének visszhangját ide-oda hordta a júliusi szél. Tudtam, hogy negyed óra múlva ágyban leszek.

Három nyúl

*Három nyúl táncol a réten,
holdfényben kergetőz:
az egyik egér,
a másik agár,
a harmadik, az meg őz.*

*Ha bárki kérdené is,
hát nincs értelmezés,
ez önvaló poézis;
ha szükségét éreznéd mégis,
emeld négyzetre és
adj hozzá köbgyök ötnegyed
fintorból némi fint,
és álmodd el az összeget
a fentiek szerint.*

*És látni fogod, hogy a réten
három nyúl kergetőz,
ezüstös holdsütésben
körtáncot lejtve szépen,
mint egér és agár és őz.*

A filozófia születésének pillanata

*Mezők birkája bámul rám, miként
ha bennem látná első emberét.
E nézéstől bűvölten állok ott,
mint aki most először lát juhott.*

A Tekkenőc

*„A létem ezer éve tart,
és leszek egyre vénebb;
gótok királya, Teobald
egy tartályban tenyésztett.*

*Történés volt azóta sok,
de rólam egy se szól már;
most pénzért látható vagyok
egy sváb vállalkozónál.*

*Én elmúlást nem ismerek,
rajtam halál se győz:
vagyok a Tek-, vagyok a Tek-,
vagyok a Tekkenőc.”*

Sirálydal

*A sirály mind úgy néz ki, mint-
ha neve Emma volna.
Söréttel lövik rendszerint,
és bóbítás a tolla.*

*Én nem lövök sirályt agyon,
inkább hagyom, hogy éljen –
vörösmazsolán hizlalom,
és tartom rozskenyéren.*

*Te, Ember, föl nem érheted,
amit sirályi szárnyak.
Örülj, ha Emma a neved,
az analógiának.*

Vice versa

*A rét gyepén ül egy nyuszi.
Nem látja senki, azt hiszi.*

*Am Zeiss-féle távcsövön át
a szomszéd dombról odalát*

*s a tapsifülest figyelemmel
és buzgón fürkészi egy ember.*

*Őt viszont messziről egy Űr
nézi szelíden, szótlanul.*

Ukáz

*Polgártársaim, németek!
Hazánk ma nem tart ünnepet.
Ezért mostantól kezdve ez
a Nincsmáünnep Napja lesz.*

Kunkel kuzin

*Palma Kunkel. Annyit tudni róla:
Palmström egyik hozzátartozója.
Máskülönben nem ismeri senki,
és ismert nem is szeretne lenni.*

*Palma Kunkelről mély hallgatásra
kényszerül tehát a krónikása.
Am ha mégis kilép a homályból,
e lépésről hűséggel beszámol.*

*Eddig nem tett még ilyet, de nyilván
a későbbiek során se kíván.
Már az, hogy meg lett említve névvel,
ellentétben áll természetével.*

Ex libris

*Palmának egy ismeretlen
exlibrist küld egy pakettben.*

*A küldött exlibrisen
nem látható semmi sem,*

*csupán üres lapja fénylik.
Palma érzi, hogy megértik.*

*S mély háláját kimutatva
minden könyvbe beragasztja.*

L'art pour l'art

*Egy megriadt verébfi rebbenése
Korfot műalkotásra lelkesíti,
mely pusztán arcjátékból, gesztusokból
áll össze. Jönnek műszerekkel,
hogy fölvegyék; de Korf „az alkotásról
nem tud”, már nem tud semmiféle műről
egy „izgatott verébbel kapcsolatban”.*

Az unikornis

*Unikornis már nem terem;
ma pusztán étterem,*

*hol esténként vidám kör ül
a törzsasztal körül.*

*Ki tudja! Egyszer te meg én
úgy járunk, mint e lény:*

*csak vendéglőként léteziünk
(tisztá szellemmé így leszünk),*

*s az „Ember”-be fog járni a
vidám kompánia...*

Szeánsz

*Egy kihalt ősi rozmárfajta nemrég
Madame Müllernél járt mint esti vendég.*

*Fölírta egy darab papírra szépen:
Igen! (mármint hogy ki van halva régen).*

*A cetlit a szalonban körbeadták.
Mire a rozmár vette a kalapját.*

Civilizatorikus

*Egy hal kis cikket írt a lapba. Lásd:
„Megúntam e száraz hanghordozást.
Kell nekem (csak mint annyi másnak)
két kéz, hogy végre zongorázzak.
Van egy bölcs déltengeri götte;
ha akadály nem áll előtte,
szíves receptjét várjuk itt:
Sylt, Bad Westerland. E. P. Schmidt.”*

*A lap kijött. Olvassa hekk,
ton, cápa. Majd mindenkinek –
közéjük érve a cetet –
felháborító az eset,
és ritka egységben kiált
rá bűnös dekadenciát.
(Csupán a polip sejti végre,
a világnak mi célja véle,
s elúszik, hátha rátalálna
holmi elsüllyedt zongorára.)*

*Am a bölcs göte üzletet
szimmant, és Schmidtben ügyfelet,
s egy prospektust címére küld el:
„Halkéz! (Kérésre manikúrral.)
Csak torna. Két éven belül.”
Most az egész ügy kiderül.
És Westerlandban ím a Hal
az Emberhez felnő hamar,
és a zord Természet hatalmát
a Kultúra jármába hajtják.*

A mérleg

*Korf sikeres alkotása egy új
muzikális személymérleg: ez
minden súlyt más dallammal jelez.*

*Minden test sajátzenéje által
méretik. Legyen bár újszülött:
felcsendül ezüst melódiával.*

*Csak Korf nem zenél: ő mérhetetlen,
mert (mint tudjuk) nem is létezik
súlyosan polgári értelemben.*

HAVASI ATTILA fordításai

Széljegyzetek a Pan Tadeushoz

(egy esszé árnyéka)

Az egész színházi termet átalakítottuk pszichiátriai kórteremmé, a nézőket úgy kezeltük, mintha betegek lennének – minden egyes nézőnek ebben a bánásmódban volt része –, végül még az orvosok, azaz a színészek is betegekké váltak, mindent hatalmába kerített az adott kor, az adott civilizáció nagy betegsége, vagy inkább: mindent megbélyegzett ez a hagyomány.

Jerzy Grotowski

I.

*Az az üres hely az asztalnál Tadeus mellett,
mindjárt az első fejezetben,
a romos várban adott vacsorán:*

*az az üres hely, amely titokként csábítja az elmét,
s amely – ahogy Mickiewicz írja – immár nem is üres,
hiszen száz meg száz gondolat, találgatás tölti meg, nyüzszög benne – – –*

*Az az üres hely, amelyet aztán Telimena,
Szoplicová femme fatale-ja,
az egykori pétervári metresz foglal el,*

*s akit a hülyeségig bamba Tadeus összetéveszt az aznap megpillantott Zoskával,
a veszedelmes szépasszonyt a kamaszlánnyal,
feketét a szőkével – – –*

*„...mert Isten, ha büntetni akar egy-egy népet,
először is zűrzavart támaszt a fejekben”
– így szapulja a Kamarás az új francia módit,*

éppenséggel Telimena belépője előtt – – –

A *Pan Tadeus*-idézetek Rónay György fordításából, a Grotowski-idézetek a *Színház és rituálé* című esszéből, Pályi András fordításából származnak.

II.

*Erről az üres helyről indul tehát a cselekmény,
ez a zéró pont, a társasjáték startmezője,
amely a versenypályának nem része, de kontextusa,*

*hogy végül aztán ismét csak egy üres helyre érjünk vissza
a polonéz hangjaira, a Derék Zsidó
cimbalomjátékára, ahol az összes szereplő*

*ott toporog szügyig hepiendben,
a napóleoni politikába vetett kétségbeesett bizalom
és a „Szeressük egymást!” imperatívousza jegyében – – –*

*Mert üres hely a romos vár, amiért
egymást gyilkolják a kishemesi klánok,
és légüres tér az egész ország, szlachtástul-mindenestül,*

és ennek az üres térnek a regénye Mickiewicz remekműve – – –

III.

*Üres tér a jog intézményrendszere,
az oroszok üresítik ki a Sárga Könyvnek hívott
hadi törvénykönyvvel, vagy csak úgy, kényre-kedvre,*

*miközben a lengyel kishemesség saját magát
helyezi üresjáratba, ősrégi sérelmeket dédelgetve és a
kidőlt-bedőlt falak birtokjogán perlekedve,*

*az üres hely fölött, amelyet egyedül
Gervázi fantáziája népesít be,
Gervázié, a hazafiúi furor vademberéé,*

*aki aranykori életképeket, végtelenített lakomákat
vizionál a kihalt romcsarnokba,
és itt, a második könyvnek ebben a jelenetében,*

*ennek a látomásnak a keretében csendül föl
a „Szeressük egymást!” tószta, amely a túlhúzott hepiendbe omló
záró fejezet címe lesz majd, talán nem véletlenül,*

és nem minden iróniától mentesen – – –

IV.

*Hisz mi lehetne ironikusabb, mint hogy Gervázi, a láng őrizője,
a nemzeti gloire eleven emlékezte,
ez a tizenkilencedik századi ultra, miután a színpalak mögött*

*nevezetes Bicskájával elvágja a foglyul ejtett Plut őrnagy nyakát
– pro bono publico, hiszen a könnyen korrumpálható
orosz kapitány még elsimítaná a csetepaté ügyét,*

*de a cári szolgálatba szegődött, elmuszkásodott lengyel Plut
hallgatása (vagy megvásárolhatósága)
már jóval kétségesebb –,*

*miután tehát Gervázi kivégzi a foglyot,
mintegy önszorgalomból, amit társai zavart
hallgatása nyugtáz,*

*mi lehetne ironikusabb, mint hogy a Bicskát, ezt az ősrégi fegyverlegendát
a végső összeborulás nagyjelenetében aztán
a tábornok kezébe helyezze*

*(sőt, használati útmutatót is mellékeljen hozzá:
lazára kell hagyni a szíjat, két kézzel, balról
érdemes vágni vele),*

*a tábornok pedig egy társzekérre pakoltatja föl,
s innentől fogva a legendás Bicskának, hipp-hopp, nyoma vész,
ahogy azt Mickiewicz mellékesen odaveti – – –*

*Nyoma vész, akárcsak a lemészárolt fogoly, Plut tetemének,
egyként üres helyé válik az áldozat és a fegyver helye is,
minden elveszik, kihullik, kipörög,*

kipörög az üres helyeken keresztül – – –

V.

*A lengyel romantika, írja Grotowski,
egyszerre szikár-konkrét és metafizikus:
mindig is jelen volt benne „egyfajta dosztojevszkiji vonás,*

*amennyiben az emberi természetet a sötét
motívumok felől, a látnoki örület
fényében szemlélte” – – –*

*Ha ez így van, a Pan Tadeus szerzője
inkább afféle ellenlátnok, aki arcát a múlt felé
fordítja, és így hátrál egyre*

*az irónia taposóaknáí közt,
karját bocsánatkérően széttárva, akár
a szárnyát Klee Angelus Novusa,*

*ez a remekbe szabott Tadeus-portré,
néma csodálkozással szemlélve a tájat,
ahol az emberi természet legsötétebb motívumává*

*az állandó ismétlődés gesztusa válik,
a komikusan hisztérikus, tekergőző mozdulat, amellyel
a történelem kétségbeesetten kapálózó moszkitója*

*dolgozza be magát az emberi idő
lassan megkövesülő gyantájába,
párizsi száműzetésetül, porba tiport szülőházastul – –*

*A nemzeti ügy a Pan Tadeusban
tompá borostyánszínben úszik,
magára zárul, miközben a valódi*

*tragédia ebben a regényben
úgy lapul meg, szinte észrevétlen,
mint lepréselt virág egy ritkán forgatott*

*zsoltároskönyv lapjai közt. Nem az üresség:
a kiüresedés. A valahonnan valahová.
Ez ellen harcol, ettől szenved épp*

a történet kulcsszereplője és mozdulatlan mozgatója – –

VI.

*Hiszen mégiscsak elfoglalja valaki
a kiindulópontot, az üres helyet –
az elvirágzófélben lévő szépasszony maga:*

*Telimena belépője az első fejezetben,
ahogy beperdül a Tadeus melletti ülőhelyre,
ez a lehengerlő bevonulás talán csak*

Mme Chauchat megjelenéséhez fogható,
és szíven is üti a szlachta Hans Castorpiját,
az élet féltett gyermekét – – –

Telimena tölténé hát be ezt a helyet,
ha nem volna maga is a múltból itt ragadt kísértet,
üres hely a szíven ütött Tadeus szívében,

ahogy a könyv szívében üres hely
a mesebeli szűzvadon, és üres hely immár
a lombtenger, amint őrzöngve zúg a gyermek Mickiewicz feje fölött – – –

Hátravetett pillantás az örvénylő zűrzavarba,
kétségbeesett kapaszkodás
egy idillé stilizált félmúltba, egy jobb híján kötött házasságba,

néma remegések a regény mélyrétegeiben –
elfedik a polonéz hangjai, elfedi a násznép éljenzése.
Olyan az egész, mint Telimena szekretere,

melyet folyton-folyvást emleget, de sohasem pillanthatunk bele,
pedig a közép-európai történelem minden titka közül
ennek a szekreternek a félhomályos mélye érdekelné a leginkább

a rejtett kincseivel, a levendulaillatával – – –

Nyár

Az eltévedt golyó, ami egy nyári estén, ahogy sétálsz vissza a nyaraló felé a partról, az erdő szélén, az az eltévedt golyó nem kérdezi meg, hogy vagy. Hibátlan alkony, szőlőhegy, földút, csalános, még zene is valahonnan, de az eltévedt golyó nem lát és nem hall. Az eltévedt golyó nem azért jön, hogy olcsó és egészségtelen dolgokat egyen veled bódékban, és nem olvas a hasadra fekvő magazinokat a strandon, amiknek a címlapján az áll, NEM VAGYUNK EGYEDÜL. Nem kanalazza ki a szíved, nem visz iskolába, nem sír, nem köp az egészszre, nem hódíthatod meg. Csak jön, a néma csalánoson, a beláthatatlan földúton, az alkonyaton át. Az eltévedt golyó nem dől el hajnalban nyitott ablaknál, kék bugyiban, keresztbe az ágyon, a szájából nem lóg egy alig égő cigaretta. Nem mondja, hogy ne aggódj, a zenészek is csak 2-3-szor szerelmesek életükben, csak kénytelenek mindig szerelmes dalokat írni, mert az fogy jól, és nem sóhaj, hogy ne törődj semmivel, mert a többségnek úgyis mindegy, nekik elég lenne bizonyos szavakat véletlenszerűen összedobálni, azt is megennék, az eltévedt golyó nem. Nem nyomja el utána a csikket egy üres kávéscsészében, és nem alszik el. Nem beszél álmában verebokról. Nem áll meg a levegőben, nem csillan meg rajta a nap, csak egy simítás balról, és annyi, dörrenés, röppálya sehol, semmi mese, hogy milyen útja volt a halántékkodig, az eltévedt golyó az nem, az csak jön és.

Tél

Ahogy egy félmondatodra elmosolyodik és rögtön a szája elé kapja a kezét, eltakarja, ahogy a tekintete, felhő árnyéka a hegyen, lefelé, ahogy erről mindig egy japán nő, földet néző mosoly, jut eszedbe, klasszikus szépség, és erről mindig egy ottani szokás, a fogfeketítés, amit évszázadokon keresztül csináltak, a csillogó, fekete dolgok szépek, hát ezért, pedig erről mindig amikor hatéves korodban a fogorvos fluoridos ecsetelés címén feketére festette a fogaid, kezét a száj elé, kezét a száj elé, álltál a tükör előtt és még nem tudtál gyűlölni, de már alakult, álltál, mint a hideg szoba ebben a régi tükörben, ami az ágyad lábánál fekszik, van vagy hatvanéves, ki mit örököl,

*ahogy a hideg szoba, amikor nem tudsz aludni és hajnalban
az ágy szélére ülve olvasgatsz egy határozóban a leírásokat
a madarak énekéről, mert volt valami zene, csak a címe maradt meg,
az annyi volt, hogy Szeretni, de már nem jut eszedbe, pedig ilyenkor,
hajnalban, az ágy szélén ülve néha eszedbe jut minden,
aztán rögtön utána valami más.*

Tavaszi

*Ha – ahogy mondják – az építészet kővé vált zene,
úgy egy sír betonkockája valószínűleg egyetlen hang lehetne.
Bár hiába álldogálsz mellette régóta, nem hallasz semmit.
Madarak. Vonat zakatol. Jelentőségteljes tényfergés és csontig hatoló
unalom. Van itt egy felirat, amihez semmi közöd. Ez a csend.
Aztán az üres távolsági buszon, hazafelé, már az ülésekről is a sírkövek.
Tizenhárom évesen még azt tervezted, egyszer csak azért is kivered
egy ilyen üres buszon, de akkoriban még azt is hitted, hogy egyszer
élsportoló leszel és boldog, meg azt is, hogy ha ezzel a sírkővel
álmodsz, az jelent valamit. Kedves kő, mi a baj, miért nem válaszolsz?
Csak egyetlen hangot szólj. A parkban a lebetonozott ösvények, mint
az erdőben a patakok – ha először látnád őket az esti homályban,
bármikor odatérdelnél valamelyik mellé arcot mosni. Hazafelé sétálva
az álldogálás jár a fejedben, a buszokon eltöltött hajnalok kettesben
a nappal, meg a hülyeségek, amiket tizenhárom évesen gondoltál,
és a hülyeségek, amiket tegnap. Hogy a pályaudvar sarkában leparkolva,
a szürkületben állva alszanak a puha sírkövek. Az, akihez beszélnél, de nincs.
Ez például neki nem tetszene. Nekem se tetszik, amit csinál. Na és.*

Ősz

*És akkor kimásztál az ágyból az éjszaka közepén,
a pizsamádon csillagok, a hátad mögött pótléknak kevés,
tapétának sok posztereken boldog, izzadt emberek,
és elindultál kifelé az utcalámpa hideg fényével kettévágott,
a szétdobált, hallgató játékokkal teli semmin,
ki a fekete folyosóra, ott csendben felhúztad az első kezvedbe
akadó cipőd, csak az ajtón kilépve vetted észre,
hogy az ünneplős az, és a kihalt, szürke kerten át a süket diófa alatt,*

*a kutyaólt megkerülve egyenesen a telek végében
álló épülethez mentél, egészen a palatetőből készített kerítés
végéig, ott a bejárat, a hold kit érdekel, az új építésű disznóólakhoz,
be a leghátsóba, az ajtajában megálltál, megfordultál és felnéztél
a még szinte frissen gyalult szemöldökfán
lógó hatalmas éticsigára, amit te szögeltél fel oda
aznap délután egyetlen óriási szöggel és két ütéssel,
aztán megkerested az ól sarkában hagyott meszes, horpadt
bádogvödröt, az ajtóhoz húztad, megfordítottad, felálltál
rá, hogy az arcod tenyérnyi távolságban is alig legyen
tőle, és a csillagos pizsamádban és az ünneplő cipődben
a szemöldökfában megtámaszkodva a fel nem oldható
sötétségben azt suttogtad neki, szeress.*

(szino)líra

torzósztár

álmodik

annak is adódik történeti sorrendbe sorolt kartotéka mikor az ember álmodik alsó fokán a létra nagy magaslatokra nem homorít különösebb perspektívákat magam kicsi gyerekként a paplant átizzadva anya temetésének expresszíven nyújtott képeivel forogtam át az éjszakákat s reggel nagy könnyebbséggel szívtam magamba a szomszédos ágyból jó szagát amikor kócosan reám mosolyodott biztosan a riadt szemű gyerek sírköves élményei hintették meg tudat alatt a kicsi pamlagot magam múlására még nem vigyázva aztán noha a futurisztikus képzeteket mindig is utáltam gyakran riadtam arra hogy karjaimmal sután csapkodva ide-oda röpködöm minek nem lehetett más logikus záradéka mint szétfroccsenni egy nagy kövön a kamasz pedig kicsorgatva nyálát büszkén ragozta apró merevedését a ködben a csinosabb tanítónőig merészkedve erős amatőr sportolóként olimpiai dobogókra szállt a kedve még most is révedezve mintha húznák a himnusz majd az álmatlanság évtizedei törték össze a romantikus ritmust habár mostanában a forgolódásban mintha felsejlene a túlvilág néhány kóros vizezés közben vajon mi lehet odaát

álmodozik

az egyik legkomolyabb veszélyforrás nejemben hogy erőn felül álmodozik nem mintha olykor a mellém rendelt gyarlóságok nem gerjeszthetnének egy másféle szocializálódásban temérdek kint néha korlátozott habzású gesztusaimban föllelve az óvatos apát vagy nagyobb pénzszerzés előtt a zsugoriságnak igazságtalannak tűnő látszatát mivel egy-két lakást szomjazó életemben már elsöröztem s minden érdek nélkül az ősök halvány génjeit hozva a tartózkodó kivárásokat előzve rendre magam kértem a számlát nálamnál jóval kövérebb köröknek majd gyermekeink nevelésében sem volt egyszerű időben megállni merre is kanyarogjon makarenko vagy olykor miként sikkes liberálni ahogy a nagyok mikor asztalokra feldobott lábakkal flegmázni kezdtek rangos társaságokban a kamaszok s görbe tekinteted rögvést kispolgárinak tűnt később eléggé váratlanul azért maradtam gyáva mert mint egykor a roppant koponyájú anarchista halász buli bár alig élve de nem késültem sokkoló ravatalozásra én meg félúton túl reménytelenül várom hogy a két világ összeérjen de nemigen változik semmi az első temetésig a többi tippmix téma

álmos

az emberit mind nehezebb felfedezni e kaotikus műanyag világban mielőtt közelebb kerülnél lényegéhez nagy ellipszisek mentén a hóhártyó politika dzsungelében csak arra várnak miként absztrahálhatnák a léted a köztörvényes bűnt is kimerítő agresszív legények silány törvények betűi szerint amelyek torz paragrafusait majd éppen úgy becsépelik valamiféle parlamentnek hiteltelenül tágas porondján miként a lumpen kurva aki hamar túladva nem kívánt porontyán legjobb esetben magzatát egy föllelhető zugba kiteszi netán egyet még int neki hogy szelídült morálunkat mivel a túlgörcsöltet s önjelöltet általában nagyon nem szeretjük alulról újra túrja mindegy merre mutat az isten kétes ujja melyből az emberiség számos klikkje jól megél noha sose feledjünk merengve bölintani a hit mártírjaiért magam mérsékelt tehetséggel az intim szférákban kutattam a lényeket akkor volt kozmikus a világ ha egy könnyű őszintén megeredt s a félelemtől a gyermek vékony karjaival fejét betakarta vagy irodalmunk berkeiben maradv a kosztolányiját az álmos embert tompán utolérte az ásitás a lerobbant késői sárga villamoson

NYERGES GÁBOR ÁDÁM

Berendezkedés

Féltve őrzött tárgyaink mikor vesznek majd el?
Melyik költözésnél vagy óvatlan mozdulatnál
alakul majd úgy, hogy tudtunkon kívül létrejön
egy új, onnantól már nélkülük élt élet? Marad-e
utánuk valami kényszeresen helyettük-mellettük
őrzött, kámforos tűnékenységű, megkopó lenyomat,
fénykép, rajz, egy arc egyre homályosabb sziluettje
szemhéjunk belső falán, esetleg minden elmondásnál
nyúló magnószalag hangja gyanánt, szavanként
tompuló anekdota, bárgyún rímelő, pontatlan verssor?
Valami rögzíthető, mint egykori gyermekek egykedvű
ajtófélfákon porosodó egykori magasságai, dátumozott
tollkarc-vonalkák? Valami, ami talán csak holmi
egyre kevesebb energiát kapó elektromos impulzus
egy hétről hétre elfoglaltabb agyban, s amelynek a

mindig csak egy év múlva esedékes jövő ilyenkorok
alkalmával már tényleg nem maradhat helye, mint a
meg nem térülő állami támogatásoknak egy minél
többet romló, annál vadabbul pazarló, dzscentri
hiánygazdaság költségvetésében. Szentimentális
okokból megőrzött öngyűjtőink vagy szerelmiünk
találta húszforintosok elrakása, hogy ezek majd,
ki tudja, mikor, még meglegyenek, mikor már nem ég
bennük semmi, és már a forgalomból is rég kivonták
őket, de mégis, ugyan minek? S minek az erőlködés is,
hogy közvetlenül villanyoltás után, még a villódzás, a
fény és sötét értelmezhetetlen átmenetének pillanatában
fel tudjam idézni az arcod, ami most, ebben a
félmásodpercnyi fény-sötétben még úgy van előttem,
hogy már nincs, de úgy nincs, hogy közben persze van.
Komolyan gondolhatja bárki is ezt a színjátékot,
ezt a szorongós, dafke berendezkedést még annál is
hosszabb távra, mint egy leghosszabb életé? És ez alatt
felhalmozni együgyű, titkos kincseinket, féltve őrzött
tárgyainkat – pár év elteltével már elmúlt, szétrohadt
életeink megfelfedezetlen salakját? Látom az arcod, azaz
emlékezem rá, azaz csak képzelem. Inkább égjen még
egy kicsit a villany, újragyűjtöm, vakít, hát
addig is képzelem. Addig is emlékezem. Pedig itt vagy.
Ez az arcod. Látom és nem látom, ott vagy és ott vagyok,
és közben (plusz-mínusz pár évtized) már rég nem.
Most szemben fekszel, gyönyörűen, de ezzel az erővel
lehetnél akár ronda is, de legyen inkább fordítva, mondjuk,
hogy én fekszem veled szemben, tehát feksziunk, viszonylag
fiatalon és meztelenül, mint pislantasnyi szemhéjrajzok
– két réges-rég lebomlott tetem. Féltve őrzött tárgyaink,
szerelmeink, álmaink, fel nem írt vagy csak igen gyarlón
lejegyzett, magvas gondolataink, szemhéjunk belső
falán a platóni karikatúra-árnyrajzok, féltve őrzött, összes
izénk, a satöbbi satöbbi...? Rossz a kérdés, naná,
és akkor még hülyén is van feltéve. (Lásd: vers.) De
közben, persze, mégis, ez az egész nem pont olyan, mint
egy épp elalvás előtt felfedezett, minduntalan mindenféle
textilekbe beakadó, fityegő, de letépéshez meg túl mélyen
kezdődő, beszakadt körömdarab? Ami miatt fölkelni,
papucsot húzni, villanyt gyűjtani (már megint), aztán
kisollót keresni, hogy ezek után viszont végre már tényleg
lehessen, nos, ez éppen ugyanaz, mint végül ezek nem
megtevése miatt nem tudni elaludni. Aztán, mire észrevennénk,
hogy magunk előtt is észrevétlenül még erre az irritált
ébrenlétre is berendezkedtünk, egyszerre már reggel is van.

Áttűnik, átszivárog

*Van ez a semmi
kis beszéd életről, halálról, madártani
intézetről, csőtörésről.
Áttűnik, átszivárog a réseken.
Egy felhő vonul át az égen.
De te már egyre kevésbé hiszed,
hogy ez az ég a te eged lenne.
Nem is nézel oda. Megadod magad.
Belifényképezel a sűrű éjszakába.*

*Gondoltad volna régen,
hogy ez az üres
képkeret lesz az élet?
Gondoltad volna,
hogy ezért kell élre vasalt, szúrós nadrágban
vagyázban állni az iskolai ünnepélyeken?
Megtanulni magadhoz ölelni a nyirkos ködöt?
Belenézni a szakadékba? Félni a szakadéktól?*

*Apa tudta.
Apa világosbarna műbőr diplomata-
táskája, alumíniumléc megerősítésekkel,
plüss belső borítással, két csinos zárral,
nem elrejtette, nem befogadta, hanem
a világba küldte a titkokat.
Apa műszálas ingén hét pecsét.
Foltok, amelyek ennyi év után
egy-egy sebnek látszanak.*

*Ez itt az idő.
Ez itt a lakótelepi beton pingpongasztal.
Ez itt a kávé. Ez itt a kávé keserű íze.
Ez itt a négy évszak. Mindig átvonulóban.
Ez a szellemképes, üres folt pedig a te helyed a világban.
Ez a sohasem előhívott fekete-fehér negatív.*

„NYISZLINGTŐL” AZ „ATOMFASIZMUSIG”

Nyiszli Miklós memoárjának olvasatai

1947 nyarán a nagyvárad Szigligeti Színház különös bírósági tárgyalásnak adott otthont. A törvényszék elnöke egy zsidó származású ügyvéd, dr. Náda István volt, a bíróság egyik tagja román, a másik magyar, mindketten keresztények. Az ügyészi szerepet dr. Csehi Gyula, középiskolai tanár, irodalmár, a Kommunista Párt tagja vállalta, míg a védelmet egy valódi ügyvéd látta el. A pert hatalmas érdeklődés kísérte, teltház volt, szinte a csilláron is lógtak az emberek. Az eset kapcsán nem is a helyszín, a színház a legfurcsább, hiszen ezekben az esztendőekben nemegyszer előfordult, hogy egy-egy nagyobb, közérdeklődésre számot tartó tárgyalás a jogi szférán kívül, a teátrális térbe került át – például Budapesten a legfontosabb háborús bűnösök pereinek a Zeneakadémia adott otthont. A némiképp szedett-vedett ítélőszéknél még különösebb a vádlott „személye”, ugyanis a ceremónia során egy könyvről, a *Doktor Mengele boncolóorvosa voltam Auschwitzban* című kötetről mondtak ítéletet. Irodalmi törvényszéket rendeztek tehát, egy korabeli tudósítás szerint a középkori inkvizíciós tárgyalásokhoz hasonlóan, amelyeken gyakran az adott könyvet az ítélethozás után máglyán égették meg – szerzőjével együtt. Bár ezen a peren a kötet írója, Nyiszli Miklós is részt vett, ő maga csak áttételesen számított vádlottnak, így „legfeljebb” az erkölcsi ítélettel és megbélyegzéssel kellett szembenéznie.

Igen komoly vádak hangzottak el a könyvről, és persze írójával kapcsolatban. Az ügyész egyiküket sem kímélte: a mű szerinte rosszul megírt, hatásvadász, irodalmiatlan munka, amely nem ábrázolja megfelelően a fasizmust, mi több, Csehi azt állította, hogy a szöveg egyfajta alázatot tanúsít a bűnösökkel szemben, az áldozatokat pedig meglehetősen rideg színekkel festi le. Az ügyész legerősebb kijelentése a szerzőre vonatkozott, ugyanis Nyiszlit olyasféle zsidóként állította be, aki, ha hagyják, bizonyára maga is náci lett volna. A vádbeszédet követően egymás után vonultak fel a tanúk: egy görögkeleti pap, aki már a vasgárdista időkben is híres volt zsidószimpátiájáról; több hajdani auschwitz-i rab, köztük egy orvos, Imre Andor, aki többek közt az emberek auschwitz-i fiziológiai elváltozásairól beszélt; valamint egy író és a nagyvárad alpolgármester. Ezután a védő majd egyórás beszéde jött, amelyben kifejtette, hogy a szerzőt semmilyen egyéb szándék nem vezérelte a könyvével, csupán dokumentálni akarta az eseményeket. Az „utolsó szó jogán” maga Nyiszli is beszédet mondott. Összesen két percet kapott, és – legalábbis az eseményről tudósító újságíró szerint – nem keltett túl nagy szimpátiát a hallgatóság soraiban, pedig jóhiszeműségét hangoztatta. Végül megszületett az ítélet: a törvényszék bizonyos vádpontokban elmarasztalta a könyvet, másokban pedig felmentette. A legsúlyosabb, sokak által felhánytorgatott kérdés azonban nem szerepelt a konkrét vádak között: az, hogy Nyiszli haszonlesésből, pénzért írta és jelentette meg hajdani szörnyű élményeit. Maga a perről szóló tudósítás szerzője is alig titkolta, hogy egyetért ezen utóbbi állítással, ugyanis cikkének végén megjegyezte: Nyiszli bizonyára elégedett

lehetett a tárgyalással, hiszen az nagy publicitást és reklámot biztosított a könyvének.¹

A nagyváradai tárgyalás még csak nem is az első ilyen esemény volt, ugyanis korábban már Kolozsvárott is „törvényszék” elé citálták Nyiszli művét. Ez a per azonban a szerző teljes felmentésével végződött – legalábbis maga Nyiszli így emlékezett vissza egy, a *Haladás*-ba írt olvasói levelében.² A két esemény nemcsak azért tűnik mai szemmel furcsának, mert a 20. században nem túl gyakori, hogy egy könyvet bíróság elé állítsanak – még ha csak szimbolikusan is –, hanem amiatt is, mivel erőteljesen ellentmond a Nyiszli-mű körüli mai konszenzusnak. Hiszen a könyv viszonylag hamar nemzetközi szinten is ismertté vált: 1951-ben francia fordításban részlet jelent meg belőle Jean-Paul Sartre lapjában, a *Les Temps Modernes*-ben, 1960-ban már Amerikában is kiadták a teljes szöveget, amelyhez Bruno Bettelheim írt előszót, később pedig olyan híres regények forrásává és inspirálójává vált, mint Kertész *Sorstalansága*, Nádas Péter *Párhuzamos történetek*je, valamint filmeké, mint a *The Grey Zone* (2001) vagy a *Saul fia* (2015). Az is közhely, hogy Kertész Imre tanácsára jelentették meg a 2000-es évek elején újra, s azóta több kiadást is megért – a legutóbbi éppen idén látott napvilágot.³ Mindezek fényében különös, hogy megjelenésekor éppen magyar nyelvterületen volt ennyire ellentmondásos a könyv megítélése, sőt kifejezetten botrányok kísérték nálunk. A történet azonban összetettebb ennél, és az alábbiakban az első évek hazai recepciójának elemzésén keresztül azt szeretném bemutatni, hogy milyen előfeltevések jellemezték a szöveg (és a vészorkorszak eseményeinek) korabeli befogadását, illetve milyen diskurzusok fényében értelmezték Nyiszli művét. Mindez nemcsak a mű befogadástörténete szempontjából lehet fontos, hanem remélhetőleg megmutat valamit abból is, hogy a háborút követő években mi jellemezte a közelmúlt értelmezését, a kor irodalmi és kulturális mezőjében milyen pozíciót foglaltak el az ilyen típusú visszaemlékezések.

Több ok is szerepet játszhatott a Nyiszli-mű visszas megítélésében. Napjaink közvélekedésével ellentétben messze nem igaz az, hogy a háborút követően évtizedekig nem lehetett beszélni a vészorkorszakról. Bár 1948 után némi megszorítással tartható ez a vélemény, de az 1945 és ’48 közötti években semmiképp: az első pár évben kifejezetten sok memoár, történelmi és szépirodalmi munka jelent meg a témáról, amelyek jó része mára már teljesen feledésbe merült, az is megfigyelhető, hogy a korabeli irodalomkritika és -politika kifejezetten visszás, esetenként egyenesen káros jelenségnek tartotta az ilyen jellegű szövegek (korabeli szóval élve: az „élményirodalom”) túlbujánzását. Bizonyos teoretikusok a művek irodalmiatlan stílusát kárhoztatták, mások a könyvek szubjektívizmusát bírálták, és inkább egy, a korszakot történelmi távlatba helyező nagyregény eljövételét várták, sokak számára pedig eleve gyanús volt e szövegek könyvpiaci sikeressége.⁴ Márpedig valóban sikeresnek számított ekkoriban minden, ami a hábo-

¹ D. S.: Nagyváradai levél. *Haladás*, 1947. június 12., 5. Az eseményről lásd továbbá: Lóvy Dániel: A Soá nagyváradai emlékirói. *Várad*, 2010/8, 75–86. (itt: 80.)

² Dr. Nyiszli Miklós: Mengele boncolóorvosa válaszol a vádakra! *Haladás*, 1947. július 10., 5.

³ Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Magvető, Budapest, 2016.

⁴ Hely hiányában nem vállalkozhatok az élményirodalmat övező bírálatok bővebb elemzésére, mindössze néhány korabeli, a témával kapcsolatos cikke hivatkozom: Barabás Tibor: Irodalmunk válaszüton. *Új Idők*, 1945. szeptember 1., 129–131.; Czibor János: Az új magyar könyvtermés mérlege. *Valóság*, 1945/2, 67–70.; Déry Tibor: A stílusról. *Új idők*, 1946. március 23., 205.; Sós Endre: Levél Sásdi Sándorhoz Pétről és a „Fehér kenyér”-ről. In: Uő: *Tanúvallomás*. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete Kiadása, Budapest, 1962, 42–45. (a szöveg eredetileg 1946 decemberében jelent meg az *Új Élet*-ben). A kérdésről bővebben Királyhegyi Pál egyik korabeli emlékirata kapcsán írtam: Kisantal Tamás: Az auschwitzi gyors – Királyhegyi Pál holokauszt-emlékirata(i). In: *Holokauszt. Új utak, új generációk*. Szerk.: Antal Nikolett – Mészáros Márton. FISZ, Budapest, 2016, 107–130.

rúról megjelent, emiatt aztán kiadói gazdasági érdekekből nemegyszer egymás mellett, ugyanazoknál az orgánumnoknál láttak napvilágot túlélői memoárok, újságírók közelmúltról írt könyvei és riportkötetei, valamint fiktív, szenzációhajhász szövegek, valódi ponyvák is.

Mindez Nyiszli könyvének magyarországi befogadását is meghatározta. Erdélyi megjelenését követően ugyanis itthon először a *Világ* című újságban folytatásokban látott napvilágot. A *Világ* ebben az időszakban meglehetősen vegyes tartalmú és színvonalú lap volt, amely bulvártémák hatásvadász tálalásától sem ódzkodott, 1946–47-ben pedig gyakran publikált cikkeket vagy hosszabb műveket a háborúról és a koncentrációs táborokról. Itt olykor egészen szenzációhajhász szövegek is megjelentek. 1946. október 27-től például Spencer Walls *Megöltem Hitlert!* című regényét kezdték el folytatásokban közölni. A szerző a kor közkedvelt ponyvaírója volt (polgári nevén Havas Zsigmond), a művet pedig nagy reklámhadjárat előzte meg, amelynek során (és a szöveg közlése alatt is) finoman szólva nem mindig hangsúlyozták eléggé, hogy fikcióról, pusztá kalandregényről van szó.⁵ Sőt, a *Megöltem Hitlert!* sikere hatására Walls gyorsan újabb regényt jelentetett meg, egy másik lap pedig közölni kezdte Pauline Kohler, Hitler állítólagos szobalánya emlékiratait. E memoár hitelességét már akkor vitatták, a *Szabad Nép* újságírója egyenesen azt állította, hogy jó eséllyel szintén egy magyar szerző álnéven írt fikciójáról van szó⁶ (ez biztosan nem igaz, bár maga a könyv – amely több nyelven is megjelent – nagy valószínűséggel hamisítvány). Még inkább figyelemreméltó, hogy a *Világ* nem sokkal a *Megöltem Hitlert!* után kezdett bele Nyiszli memoárjának közlésébe, amelynek reklámkampánya még a Walls-műnél is harsányabbra sikeredett. 1947 februárjában például az alábbi hirdetés jelent meg a lapban: „Mengele boncolóorvosa voltam Auschwitzban. Nem regény! Egy magyar orvos naplója a náci pokolból. A náci Auschwitzi tömeggyilkosságának egyetlen magyar szemtanúja, dr. Nyiszli Miklós orvos hideg tárgyilagossággal megírta, hogyan ölték meg a náci hóhérok kétmillió ártatlan embert – keresztényt, zsidót, magyart, orosz, lengyelt, csehet – Auschwitzban. A halálnemek: gáz, injekció, tarkólövés, máglya, lángszóró. A segédszemélyzetet négyhónaponként gyilkolták meg, hogy szemtanú ne maradjon. Az egyetlen aushwitzi zendülés története. Ezt a világraszóló dokumentumot szombaton, február 15-én kezdi közölni folytatálagosan a *Világ*”.⁷ Nemcsak reklámok, hanem a Nyiszli-szöveg közlése előtt a lapban gondosan elhelyezett, Auschwitzról és Mengeléről szóló hosszabb-rövidebb írások is gondoskodtak az olvasók érdeklődésének felkeltéséről. Végül február 16-án indult a Nyiszli-mű megjelentetése, és az aznapi szám címloldalán nagy betűkkel hirdették: „Ma kezdődik Mengele boncolóorvosának naplója”.⁸ A sorozat igen nagy sikert aratott, olyannyira, hogy hamarosan könyvben is megjelent, sőt ’47 decemberére már a második kiadás is kapható volt az újságárusoknál, trafikokban és könyvesboltokban. Nem tudhatjuk, hogy a könyv címe Nyiszlitől származik-e, vagy már eredetileg is kiadói döntés eredményeként született, az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a „valamelyik náci bűnös valamilyen beosztottja voltam” típusú címadások meglehetősen elterjednek számítottak ekkoriban. 1945-ben látott napvilágot magyarul Hermann Rauchning *Hitler bizalmasa voltam* című kötete, amely egy korabeli felmérés szerint az év legnagyobb könyvsikere lett.⁹

E siker tehát a gondosan felépített kiadói stratégia eredménye is lehetett, valamint az is közrejátszhatott benne, hogy Mengele neve és személye már ekkor megkapta azt a kvázi-mitikus dimenziót, amely a mai napig kapcsolódik hozzá: gyakorlatilag az aushwitzi

⁵ Vö. *Népszava*, 1946. október 31., 3.

⁶ N: *Megöltem Hitlert. Szabad Nép*, 1945. március 25., 4.

⁷ *Világ*, 1947. február 12., 5.

⁸ *Világ*, 1947. február 16., 1.

⁹ Sziklay László: Budapest olvasóközönsége 1945-ben. *Magyar Könyvszemle*, 1946/1, 71–89. (itt: 75.)

rémségek jelölőjévé vált. Már a közvetlenül a háború után megjelent cikkekben, túlélői beszámolóikban sokszor megemlítették Mengele nevét. Például éppen a *Világ* 1945 júniusában cikket közölt Auschwitzról, amelynek alcíme jól mutatja, hogy igen hamar megkezdődött Mengele démonizálása: „Ki volt Mengele dr., a világtörténelem legnagyobb tömeggyilkosa?” A cikkben egy hajdani szemtanú egyértelműen örült szadistaként mutatta be Mengelét, aki a szelekciók során egyetlen mozdulattal jelezte, ki mehet jobbra, a táborba, és kinek kell balra, a gázba mennie – miközben a *Traviata* vagy a *Faust* valamelyik áriáját füttyörszte.¹⁰ A *Haladás* novemberben egy cikkekében arról adott hírt, hogy Mengele akaratlanul „nyelvújító” is lett, ugyanis a magyar nyelvben a „meghalt” szinonimájaként már meghonosodott a „balra ment” kifejezés.¹¹ Mi több, Sz. Palkó Vilma ugyanabban az évben megjelent *A német halálgyárak* című Auschwitz-memoárjában egy olyan – ma már tudjuk, téves – legendáról is tudósított, miszerint Mengele jól beszélt magyarul, mivel a német orvos Erdélyből, valahonnan Kolozsvár környékéről származott.¹² Emellett olyan is előfordult a korszakban, hogy egy-egy csalo éppen abból akart hasznot húzni, hogy Mengele valamilyen hajdani beosztottjának adta ki magát. Például a *Világ* alig két héttel Nyiszli szövegének közlése előtt beszámol egy különös esetről: megkereste őket egy férfi, aki azt állította magáról, hogy Mengele szakácsa volt Auschwitzban. A szerkesztőségben elmondta, hogy polgári foglalkozására nézve órásmester, és ha az újságírók közül valakinek rossz esetleg az órája, szívesen elviszi és megjavítja. A lap munkatársai közül többen is odaadták készüléküket, ám hamarosan kiderült, hogy egy óratolvaj szélhámos áldozatai lettek.¹³

Február 16-án, amikor a *Világ* megkezdte Nyiszli művének közlését, a lap főszerkesztője, Supka Géza vezércikkében egyszerre igyekezett a mű fontossága és szenzációsága mellett érvelni. E bevezető némiképp ellentmondásos szöveg lett, mivel Supka egyrészt hangsúlyozta Nyiszli művének jelentőségét, illetve azt, hogy a memoár közlését olyan társadalmi eseménynek szánják, amellyel a lap hozzá szeretne járulni a zsidókérdés kibeszéléséhez és a háború után is lappangó feszültségek megoldásához. Másfelől azonban a főszerkesztő gyakorlatilag nyíltan egy platformra hozta Nyiszli művét a *Világ* korábbi folytatásos szövegeivel, a Walls-regénnyel, illetve *Az elátkozott dinasztia* című, a Habsburg-házról szóló történelmi sorozattal – e művek társadalmi jelentőségét és tényyszerűségét ugyanígy kiemelve.¹⁴

E tényezők is közrejátszhattak abban, hogy a *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam* megjelenése után Nyiszlit több igen éles hangú támadás is érte, általában két érvet hozva fel személye és könyve ellen. Az egyik konkrétan bűnrészességgel vádolta Mengele hajdani fogoly-beosztottját, számon kérve rajta, hogy annak idején saját élete megmentéséért kvázi önként vállalta a nációkkal való cinkosságot. Palotai Boris például több írásban nagyon durván kelt ki Nyiszli ellen, legfőbb érvként azt hozva fel, hogy Auschwitzban, amikor megkérdezték, ki végzett német egyetemet és ért a boncoláshoz, egyedül ő lépett ki a sorból, s ezzel lényegében ámulást követelt el a többi áldozattal szemben. Palotainak egy pillanatra sincs kétsége saját igazával kapcsolatban, és gyakorlatilag egy baloldali „ellenálló-narratíva” felől oktatja ki Nyiszlit. Mint írja: „[A] sorból nem szabad kilépni. Akik

¹⁰ Sándor Dezső: Hétmillió ember gyilkosáról beszél egy Auschwitzból hazatért budapesti orvosnő. *Világ*, 1945. június 3., 3.

¹¹ Fedor Ágnes: Anyanyelvünk üzemben. *Haladás*, 1945. november 17., 5.

¹² Sz. Palkó Vilma: *A német halálgyárak*. Gábor Áron Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1945, 18.

¹³ „Óragyújtó” lett Budapesten az auschwitzi Mengele volt szakácsa. *Világ*, 1947. február 1., 5. Az sajnós nem derült ki, ebben is hazudott-e az illető. Mindenesetre a lap áprilisban is beszámol valakiről, aki Mengele szakácsának adta ki magát (azt nem említik, hogy a hajdani óratolvaj volt-e, vagy valaki más). Vö. Bálint Imre: Családi kör. *Világ*, 1947. április 12., 1.

¹⁴ S. G.: Kényes kérdés. *Világ*, 1947. február 16., 1.

összefognak egy cél, egy eszme szolgálatában, s halálra szántan, vacogva védik ezt, tudják, mit cselekszenek. S aki mégis megbontja a kollektivitásnak, az elszántságnak e sorát, aki kilép a sorból – áruló”.¹⁵ Palotai következő szövegében még ennél is tovább ment, a memoár szerzőjét egyenesen „Nyiszling”-nek nevezte – nyilván Quislingre, illetve a ná-cikkal való kollaborációra utalva. A szöveg retorikája még erőteljesebb, s mai szemszögből kifejezetten megdöbbentő az a biztos pozíció, amelyből Palotai ítéletet mond Nyiszli felett. „Amiért hányinger fojtogatja torkunkat s öklöndözőnk a mélységes megvetéstől, hogy ez a Nyiszli nem vonul félre gyalázatával, hanem öles címekekkel, harsányan plakatirozva ordítja világgá, hogy milyen jó dolga volt neki s nemcsak kívülről, de belül is milyen elegánsan, ügybizony!” – olvashatjuk. „Nyiszli (...) nem tud hallgatni arról, amit el kéne temetni magában, hogy joga legyen újrakezdeni életét. De ő áruba bocsátja gyalázatát s hogy azok a boldogtalanok, akik idáig reménykedtek, hogy valahol útközben csuklottak össze hozzátartozóik, vagy gyanútlanul indultak a gázba, sohase tudjanak megnyugodni, perverz kínozni akarással írja meg szenvedésüket s azt, milyen kínzásoknál asszisztáltak ők, a kivételezettek, a bizalmiak, a jóltápláltak.”¹⁶ Nyiszli védekezésépp több lapban is megírta, hogy senki sem ítélheti meg és el őt, aki maga nem élte át Auschwitz borzalmait, de ekkor, 1947-ben ez az érv még nem számított döntőnek. Egy olvasói levél szerzője például egyenesen leszögezte, hogy bár ő maga személyesen tényleg nem élhette át az auschwitzi szenvedéseket, ez nem jelent semmit, hiszen létezik egy közös emberi tapasztalat, amely alapján viszonylag pontos fogalom alkotható bármiről. „Vagy állítja-e Nyiszli doktor” – teszi fel a kérdést a levél írója –, „hogy Dosztojevszkij »nem illetékes« bűnben és bűnhődésben, vagy Dante az inferno vizionálásában, Zola a bányamunkások szenvedésében (...)?” Ezután a cikk szerzője tételesen fogalmazza meg legfőbb vádpontjait. Némelyik erősen személyeskedő („cinikus, önző, rideg, monomániás ember”), van, ami hasonló attitűddel szól a szövegről („nyilvánosságra hozott naplója léleknelküli, el-lenszenves német kórboncnoki pensum”), vagy egyenesen a mű szenvtelenségét kritizálja, mondván: a háború és a lágertapasztalatok lelki sérültjeinek éppen együttérzésre, gyógyírra lenne szükségük, nem pedig a Nyiszli-féle objektív, érzelemmentes borzalom-ábrázolásra. Emellett – akárcsak Palotai – Nyiszli táborbeli viselkedését is elítéli, a halottak nevében gyakorlatilag számon kéri rajta, hogy nem lett mártír, vagy ha már opportunizmusa miatt cinkossá vált, legalább hallgatott volna róla.¹⁷

A kritikák jól mutatják, hogy mennyire más elvek és befogadói magatartások érvényesültek közvetlenül a háború után, mint manapság. Mint látható, ekkoriban a közbeszédben még nem feltétlenül merült fel a koncentrációs tábor tapasztalatának egyedisége, elbeszélhetetlensége – ahogy az ottani életnek a külvilágtól való radikális különbsége sem. Mindez nem csak Nyiszli esetében figyelhető meg, Vaszilij Grosszman magyarul 1945-ben kiadott *A treblinkai pokol* című könyvét például éppen azzal ajánlotta a kiadója, hogy mivel a szerző maga nem élte át a láger borzalmait, a közvetlen élmények nem telepsznek rá a műre, így sokkal hitelesebb, irodalmibb tudott lenni, mint a kortárs „élményregények”.¹⁸ Palotai Boris szemrehányásában nemcsak a külső szemlélő ítélkezése figyelhető meg, hanem az is, hogy az író a később egyeduralkodóvá váló ellenálló-antifasiszta diskurzus szempontrendszerét érvényesítette. Emiatt lehetséges, hogy Palotai idézett szövegében összemosta az áldozat és az ellenálló (vagy mártír) fogalmait: az „egy eszme szolgálatában való összefogás”, a „kollektivitás sora”, amelyből Nyiszli állítólag kilépett, egyértelműen erről árulkodik. Nagyjából hasonló a másik idézett cikk érvelése is, amely vala-

¹⁵ P. B.: „Mengele boncolóorvosa voltam”. *Népszava*, 1947. január 4., 4.

¹⁶ Palotai Boris: Mengele társai. *Népszava*, 1947. március 8., 4.

¹⁷ Tabéry Ivánné Edelmann Hédi: Válasz dr Nyiszli Miklósnak. *Haladás*, 1947. július 17., 8.

¹⁸ Vö. Vaszilij Grosszman: *A treblinkai pokol*. Cserépfalvi, Budapest, 1945 – a könyv hátsó borítóján olvasható kiadói ajánló.

miféle példamutató vértanúságot várt volna el az orvos Nyiszlitől, és felrótta neki, hogy „csak” saját életének védelme jegyében cselekedett. Jellemző módon a vitában éppen egy hajdani auschwitzi rab, Alexander Teréz kelt Nyiszli védelmére, aki az előző levél vádjaira azzal válaszolt, hogy egy hajdani lágerlakó viselkedését legfeljebb egy másik egykori rab ítéleti meg (vagy el), egy „kívülálló” semmiképp. Ugyanebben a számban egy ideg-orvos Nyiszli viselkedésének pszichológiai magyarázatát is megpróbálta felvázolni, és amellett érvelt, hogy a mű tulajdonképpen valamiféle irodalmi terápia, amellyel a szerző nemcsak hírt adni akart, hanem saját lelki sebeit gyógyítani is.¹⁹

Nyiszli több válaszcikkben igyekezett tisztázni saját pozícióját. Valószínűleg a megjelenteken kívül jóval több támadás is érthette személyét: erre utal, hogy például a *Haladás* „Szerkesztői üzenetek” rovatában többször is megadták Nyiszli címét – tehát számos olvasói levelet kaphatott, amelyek nagy része jó eséllyel Palotai és Tabéryné szövegeihez hasonló hangnemet üthetett meg (vagy még durvábbat). Az orvos válaszai sem mentesek némi szarkazmustól és személyeskedéstől: úgy tűnik, Nyiszlit érthető módon rosszul érintette, hogy valamiféle „bűnbakot”, kollaboránst vagy a szenvedéseit pénzzé tevő haszonlesőt próbálnak belőle csinálni. Tabérynének például a következő gúnyos választ adta: „Asszonyom, egy kicsit túllépte a határt, amelyet a bíráló joga megszab! Elhiszem, hogy émiyégés zúdul fel írásom nyomában Önben, ki tágas szobájában, »Lavendel Uralt« illatában olvassa írásomat az auschwitzi krematórium borzalmairól, ahol az égő halottak akroleint árasztó szaga tölt be mindent”.²⁰ Nyiszli ezután hasonlóan erőteljes hangnemben ír arról, hogy ha alaposan elolvasták volna könyvét, pontosan kiderülne, mennyire nem jószántából választotta az auschwitzi munkát, hiszen amikor kilépett a sorból, nem tudhatta, mi következik. Az őt bírálók nagy része ugyanúgy cselekedett volna – vagy ha nem, nagy valószínűséggel nem maradt volna életben, hogy hírt adjon az eseményekről vagy vitatkozzon másokkal. Másik fő érve arra vonatkozik, amit manapság a memoár legfőbb (és az olvasót talán legjobban megterhelő) sajátságának tekintünk: az elbeszélő jellegzetes „orvosi tekintetere”, vagyis arra, hogy szenvtelenül, akár a nácik nézőpontját átvéve (de azzal nem azonosulva, csupán a mechanizmus logikáját leírva) tudósított az eseményekről. Minden bizonnyal ez hatott Kertészre is: például a *Sorstalanság* szelekciójelenete, amikor Köves megérti a művelet működését és átveszi Mengele perspektíváját, egyértelműen Nyiszli szövegével rokonítható. Éppen ezt az „orvosi tekintetet” nem értették a bírálók: etikai állásfoglalást, szörnyűlködést, megvetést (és esetleg mártíriumot) vártak, de csak az események leírását, szenvtelen beszámolóját kapták. Különösen érdekes az, amit Nyiszli a szöveggel kapcsolatos „irodalmiatlanság” vádjára válaszol. Mint megjegyzi: „Könyvem nem írtam irodalmi stílusban. (...) Nem írtam, hogy az örökkévalóságra épített krematóriumok falai vakító fehérén ragyogtak a tündöklő napfényben. Nem tehettem, mert az óriási épületek körvonalai még nappal is elmosódottak voltak a kémények állandóan gomolygó füstjétől vagy a közeli mocsárvidék párás kigőzölgesétől”.²¹ Vagyis a vádakra reagálva némiképp ironikusan egy erősen giccses, „irodalmi” jelenetet vázol fel, hangsúlyozva, hogy a valóság nem ilyen volt: könyve éppen azt a képi és érzelmi pátoszt nélkülözi, amely a korszak élményirodalmában oly gyakran megfigyelhető. Vagyis a szerző hivatása, orvosi tekintete révén tudott szövegében a „lágeren belül” maradni, emiatt azonban „kinti” szemszögből műve embertelen, etikátlan – és még csak nem is szép vagy megható.

A könyvvel és az orvos személyével kapcsolatos másik fő vádpont a kötet kulturális pozícióját érintette, vagyis azt, hogy a mű eladható termékként, sikerkönyvként funkcionált, és bizonyos tekintetben egy platformra került a Spencer Walls-féle ponyvákkal.

¹⁹ A *Haladás* következő számában. Vö. A Nyiszli-ügy. *Haladás*, 1947. július 24., 10.

²⁰ Nyiszli Miklós: Mengele boncolóorvosa válaszol..., 3.

²¹ Uo.

Egyébként a *Világ* igyekezett annyi bőrt lehúzni a Nyiszli körüli szenzációról, amennyit csak lehetett: 1948 áprilisától *Tanú voltam Nürnbergben* címmel újabb Nyiszli-sorozat közlésébe kezdtek, amelyben az orvosnak a nürnbergi perben elmondott vallomásait jelentették meg. Szinte mindegyik, a szerzőt ért támadás, ha nem is mindig konkrétan, de a mű sikerességét is felröptette Nyiszlinek, mondván: hasznát húz Auschwitzból. A „szenvetések tőkésítésének” vádja ezekben az években többször is előkerült az élményirodalommal kapcsolatban. Főleg a baloldali kritikában már 1945 őszén olyan vélekedések is megjelentek, amelyek az ilyen művek megjelenésének korlátozására szólítottak fel.²² Nyiszli maga két választleveleiben is kitért könyvének sikerére és anyagi vonzataira: előbb mindenki számára „megnyugtató” közölte, hogy a két erdélyi „irodalmi per” tiszta jövedelme a „Kolozsvári Deportáltak és Munkaszolgálatosok Bajtársi Szövetségének, illetőleg a Nagyvárad Demokratikus Népközösségnek jutott”.²³ Egy másik írásában pedig némiképp szélesebb kontextusban tárgyalva a kérdést hangsúlyozta, hogy kissé visszásnak tartja e számonkérést, miután „[H]úsz éves orvosi fáradozásom megtakarított filléreit, ruháimat csendőrr vette el. Orvosi rendelőmet deportáltatásom után 24 órával a magyar királyi vármegyei tisztifőorvos út törette fel és rabolta ki. Lakásomat pedig a csöcselék fosztotta ki az utolsó villanykapcsolóig és rolettazsinórig. (...) Ha kiadóm előzékenysége következtében lesz némi anyagi előnyöm írásomból, úgy azt kirabolt orvosi rendelőm felszerelésére fogom fordítani, hogy embertársaim gyógyítását szolgáljam a teljes feledés és a szebb jövő reményében”.²⁴

Nyiszli kulturális pozíciójának kérdésességéről árulkodnak a korabeli vicclapok élcelődései is, amelyek előszeretettel vették célba művét és személyét. A *Pesti Izé* című lapban például Stella Adorján Mussoliniről közölt pajzán történetecskéket, amelynek a következő alcímet adta: „»A Duce boncolóorvosa voltam« Őriási élményregény! Jobb, mint a Nyiszli!”²⁵ Ennél sokkal élesebb támadásokat intézett Nyiszli ellen a *Ludas Matyi*, amelynek akkori szerkesztője, Darvas Szilárd más fórumokon is bírálta a szerzőt.²⁶ Mai szemmel nagyon harsánynak tűnnek a *Ludas Matyi* poénjai, amelyek a szöveget és a *Világ* szenzációhajhászását kritizálták. Már a Nyiszli-mű megjelenése előtt magán a diskurzuson, a riportregények áradatán is gúnyolódtak. Az *Új riportregények a láthatáron!* című cikk például így értekezik: „[M]ég mindenki előtt emlékezetes nagy siker kísérte a »Hitler bizalmasa voltam!« – »Hitler szobalánya voltam!« – »Megöltem Hitler!« című riportregényeket. A Ludas Matyi értesülései szerint a következő új riportregények öntik el a magyar sajtót: Göring masszörje voltam! Mengele pribékje voltam! Churchill szivarja voltam! Imrédy csodaszarvasa voltam! Végül: 80. folytatásos hülyeség vagyok”.²⁷ Ha belegondolunk, hogy a „Mengele pribékje voltam” szellemeskedés után alig egy hónappal jött ki Nyiszli *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam* című memoárja, az is elképzelhető, hogy a mű bármennyire is a tanúságtétel szándékával készült, és mai szemmel olvasva bármennyire is erős szöveg, akkoriban egy olyan diskurzusba helyeződött, amely nagyban hozzájárulhatott a fent ismertetett ellenérzésekhez, vitákhoz.

A *Ludas Matyi* egy másik számában a következő áltudósítás olvasható, *Mi lesz a Világ következő folytatásos regénye* címmel: „[N]agy problémát okoz a Világ szerkesztőségének,

²² Lásd például Czibor Jánosnak a 4. jegyzetpontban hivatkozott cikkét, valamint kevésbé konkrétan, inkább utalva rá. Darvas József: Új szobrot a letűnt helyébe! *Szabad Szó*, 1945. augusztus 19., 1.

²³ Nyiszli: i. m.

²⁴ Nyiszli Miklós: „Nyiszli doktor és az ő naplója”. *Világ*, 1947. április 10., 4.

²⁵ Stella Adorján: Mussolini szerelmei. *Pesti Izé*, 1947. 21. sz., 3.

²⁶ Darvas és Nyiszli személyeskedő vitájáról lásd Vági Zoltán *Az orvos tragédiája: Nyiszli Miklós és a birkenau-i Sonderkommando* című előszavát Nyiszli memoárjának legújabb kiadásához: Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. 7–80. (itt: 73.)

²⁷ *Ludas Matyi*, 1947. január 17., 7.

hogy dr. Nyiszli, a világhírű regényíró és boncoló regénye után milyen folytatásos regény-nyel örvendeztesse meg az olvasóit. Egyes verziók szerint a következő regény címe »Mengele voltam dr. Nyiszli Miklós mellett Auschwitzban« lesz, maga dr. Mengele fogja írni. Van egy olyan kombináció is, hogy Így irtok én címmel leközlök Hitler, Mussolini és Szálasi egyesített emlékiratait. Végül felmerült egy olyan terv is, hogy a jövőben egyáltalán nem közölnek folytatásos regényt, hanem minden lappeldányhoz egy stampedli vért és két lábszárcsontot mellékelnek”.²⁸ Pár hónappal később ismét a *Világ*ról jelent meg egy gúnyos verse Hídvéghy Ferenc tollából *A Világ-irodalom remekei* címmel. „A Világ-nak megtiltani / Nem lehet azt, sajna / Hogy ne hozzon regényeket / S ez már komoly baj ma. (...) / Náluk ölték meg a Hitlert, / Kegyetlenül hosszan / És azóta a Világ-ban / Bulvárregény hossz van. / A farsztó regény után / A markukba köptek: / Hitler után Mussolini / Szerelmei jöttek. / Ekkor jött a regényírók / Legjobb nevű nagyja, / Nyiszli doktor, hogy naplóját / Bőszén közreadja. / Nyiszli doktor előrukkolt / Ama Mengelével, / Feleresztve a naplóját / Hosszú gyenge lével” – olvashatjuk.²⁹ A Mussolini-utalás (ahogy a *Pesti Izé* esetében is) a *Világ*ban 1947. május 11-től folytatásokban közölt *Itália végzete: Mussolini szerelmei* című dokumentumregényére vonatkozik, amely szintén afféle „történelmi bulvárdokumentum-regény” volt. Talán a *Ludas Matyi* egyik augusztusi számának szövege tűnik a legfurcsábbnak, ahol nemcsak a *Világ* „bulvárregényein” gúnyolódtak, hanem mai szemmel igen merész hangnemben viccelődtek Mengelével és Nyiszlivel. A cikk címe: *Meghalt Mengele, oda a tudomány*. „Rövid hír jelentette” – áll a szövegben –, „hogy dr. Mengele, a kiváló német gáz- és krematóológus és antiszemitológus meghalt. Életét a tudománynak áldozta. Megfeszített kutatómunkája ásta alá az egészségét. Órákon át ácsorgott az esőben s az igazi nagy mártírorvosok odaadásával végezte fontos egészségügyi szelektálását. Gyenge törekeny szervezetét megviselte a kemény, pihenést nem ismerő munka. Tüdejét megtámadta a rossz levegő és a hamu. Sejtette, hogy nem sokáig él. A puritán férfiú után csak egy Nyiszli maradt. Halála megrázta a németiséget. A kiváló tudós tragédiájáért a zsidóságot tették felelőssé. *Ha nincsenek zsidók, akkor Mengelének valóban semmi baja sem történik*”. Az álír alatt még merészebb karikatúra látható *Az egész Világ gyászol* címmel. A képen Supka Géza főszerkesztői asztala mögött áll, előtte pedig Nyiszli gyászhuszárnak öltözve, bal hónalja alatt orvosi táská, jobb kezét felemeli – némiképp a náci karlendítésre emlékeztetve. A karikatúra alatt a következő párbeszéd olvasható: „Supka: Kit gyászol, Nyiszli úr? Nyiszli doktor: Szegény jó főnököm, Mengele meghalt”.³⁰

Nem csak azért érdekes a *Ludas Matyi* humorizálása, mert hangneme éles ellentétben áll a témával kapcsolatos mai diskurzusokkal: ilyen típusú viccek manapság ízléstelennek számítanának, ekkoriban azonban gyakorta előfordultak. A vicclap egyértelműen a Kommunista Párthoz kötődött, nézeteiben jobbra annak eszméit képviselte.³¹ A Nyiszli elleni éles támadások részint a főszerkesztő, Darvas Szilárd és Nyiszli említett, meglehetősen személyeskedő vitája miatt kaphattak teret, részben pedig azért, mert, úgy tűnik, a mű ekkor még nem ért bele abba a közelmúlt- és háborúértelmezésbe, amelyet a baloldal képviselt.

A korabeli bírálatok java része ugyanis főként azokat a műveket támadta, amelyeknek vagy a szerzője nem tartozott a kor irodalmi mezőjéhez – ilyenkor a kritika általában a mű

²⁸ *Ludas Matyi*, 1947. március 28., 4.

²⁹ Hídvéghy Ferenc: *A Világ-irodalom remekei*. *Ludas Matyi*, 1947. október 8., 2.

³⁰ *Ludas Matyi*, 1947. augusztus 20., 6. (kiemelések az eredetiben). 1947 körül a hivatalos szervek is tényleg halottnak hitték Mengelét. Erről lásd: Posner, Gerald L. – Ware, John: *Mengele. The Complete Story*. Cooper Square Press, New York, 2000, 81–82.

³¹ Vö. Kovács Kristóf: Reakczy Jósától Kulák Kelemenig. Válogatás a *Ludas Matyi* 1945 és 1949 közötti bűnbak-karikatúráiból. In: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk. Gyarmati György et al. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs – Budapest, 2013, 444–455.

stílusára vonatkozott, dilettantizmussal vádolva meg az író és munkáját –, vagy az adott szöveg lokális tapasztalatot, egy konkrét élményt mutatott be, és nem helyezte az egyéni sorsot valamilyen nagyobb (nemzeti vagy világtörténelmi) elbeszélésbe. Például a főként Mauthausent megjárta hajdani politikai foglyok memoárjai (Millok Sándor vagy Parragi György művei) erősebb kulturális pozíciót képviseltek, mint az apolitikus, pusztán a személyes szenvedéseket bemutató élménybeszámolók – bár ez is nagyban függött az adott memoáríró pillanatnyi közéleti szerepétől (ennek jó példája Parraginak, a *Magyar Nemzet* újságírójának háború utáni csatározása Darvas Józseffel és a baloldallal, amelyben a hírlapíró erősen kihasználta a hajdani raboskodásából adódó „mártírszerepét”, a baloldali orgánumok újságírói pedig éppen ezt igyekeztek negligálni és karaktergyilkosságot elkövetni). Nyilván éppen a „saját és más szenvedéseiből kíván hasznot húzni” típusú érvelés lehetett a legerősebb és leghatásosabb az ilyen szövegek szerzőjével kapcsolatban, hiszen ezzel a mű keletkezésének szándékát az etikai szférából a piaci szegmensbe helyezték át. Nyiszli könyve is ennek eshetett áldozatul, amelyhez nagyban hozzájárult a magyarországi kiadást övező reklámkampány, amely egyből piaci terméként helyezte el a memoárt, a mű szenttelen látásmódja, valamint az, hogy Nyiszli sajátos táborbeli helyzete folytán olyan borzalmakról tudósíthatott, amik még az „élményirodalom” többi művéhez képest is megdöbbentők lehettek. Emellett nem utolsósorban az auschwitzi orvos lágerpozíciójával is a közelmúlt egyértelmű interpretációját, a „bűnösök és az áldozatok” könyvnyű elkülönítését, az ellenálló- és mártírnarratívákat kérdőjelezte meg.

Ez lehetett az oka annak, hogy 1948 után nagyon hosszú időre eltűnt Nyiszli műve a magyar diskurzusból: sokáig nem jelentették meg újra, és a szöveget gyakorlatilag elfelejtették. 1964-ben látott ismét napvilágot romániai magyar kiadásban, amely azonban itthon is kapható volt. Az újabb megjelentetés apropója valószínűleg Adolf Eichmann 1960-as elfogása és a következő évben zajló per lehetett, amelynek hatására ismét „divatba jött” Mengele: a napilapok cikkeztek arról, hogy Eichmann vallomásai nyomán talán őt is kézre kerítik, mi több, időnként még az elfogásáról is felröppent egy-egy hír.³² Az 1964-es, *Orvos voltam Auschwitzban* című kiadás előszava már azzal igyekezett „megmenteni” Nyiszli szövegét, hogy a könyv „rémregényszerűségét” realizmusként állította be. Nem azért azonban, mert az auschwitzi valóságúság ilyen írásmódot kívánna, hanem a szöveg szerint maga a német fasizmus története is ponyavregényszerű „gensztertörténet” volt, és Nyiszli éppen azzal ragadta meg a rendszer lényegét, hogy „irodalom alatti” szférában, horrorként jelenítette meg. Mi több, az előszó szerzője, Méliusz József a mű globális perspektíváját, társadalmi jellegét hangsúlyozva aktualizálni is próbálta a könyvet, amennyiben az auschwitzi gázhalált és a végső megoldást egyenesen Hirosimával és Nagaszakival, valamint a „kapitalista nyugat” atomháborús politikájával kapcsolta össze, kiemelve, hogy Nyiszli műve a náciizmus leírásán keresztül a nyugati „atomfasizmus” ellen irányul.³³

Néhány évvel később egy történész folyóiratban a náciizmus általános és középiskolai történelemoktatásával kapcsolatos cikk szerzője érvelt amellett, hogy Nyiszli művét feltétlenül olvasniuk kellene a középiskolai tanároknak és diákoknak, hogy ezáltal „teljes valójában ismerjék meg a fasizmust, hogy igazán tudják gyűlölni”.³⁴ Ekkor azonban való-

³² A *Népszava* 1961-ben például a *Paris-Presse*-re hivatkozva tudósított arról, hogy Mengelét Buenos Airesben rabolták el a Moszad ügynökei – azonban már másnap cáfolat jelent meg a hírről. Később Paraguayban, majd Peruban vélték felfedezni Mengelét. Vö: *Népszava*, 1961. március 30., 1.; március 31., 1.; 1964. február 11., 5.; június 7., 5.

³³ Méliusz József: Nyiszli Miklós könyvének új kiadása elé. In: Nyiszli Miklós: *Orvos voltam Auschwitzban*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1964, 5–14.

³⁴ Szabolcs Ottó: A német fasizmus újabb magyar nyelvű irodalma. *Századok*, 1963/6, 1357–1361. (itt: 1361.)

színűleg már nem igazán lehetett kapni itthon a könyvet, és majd' négy évtized kellett ahhoz, hogy újra megjelenhessen. Kevés hasonlóan erőteljes túlélői beszámoló született, mint a *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam*, és recepciójának mégoly rövid áttekintése is jól mutatja, hogy a különböző korszakok miként viszonyultak e radikalizmushoz: kezdetben egyszerre lehetett bestseller és irodalmi per tárgya, vádolhatták szerzőjét megalkuvással és pénzhajhászással, hogy aztán később a kapitalizmus és az atomháború elleni küzdelem harcosaként tüntessék fel. Mindezeket talán azért sem hiábavaló feltárni és tudatosítani, hogy azt is lássuk: mai Nyiszli-olvasásunkat más, szempontunkból mindenképpen érvényesebb tényezők orientálják, de nem lehetünk mentesek saját előfeltevésektől – ma nyilván Kertész és Borowski vagy a *Saul fia* és a nyomában itthon is széles körben megismert sonderkommandós történetek határozzák meg. Talán éppen Nyiszli látgertapasztalatának radikalitása az, ami miatt fogadtatásának fázisai sokat elárulhatnak a vészkorszak magyarországi értelmezésének különféle lehetőségeiről, tegnapi és mai múltképünkről.

KALÓZKIADÁS

Don Miguel de Cervantes, az algíri fogoly

Tobias Smollett¹ skót tengerészkapitány XVIII. századi Cervantes-életrajza fekszik asztalomon. Íme, az első mondata:

„Miguel de Cervantes Saavedra egyszerre volt Spanyolhon dicsősége és szégyene; hisz, míg csodálatra méltó gényusa és hősi lelke hazája becsületét növelte, nyomorultán, elfeledve leélt öreg éveit annak szégyenét.”²

Most ezt választottam új mondat-zászlóshajónak – így stílszerűbb. Eddig sokkal szárazabban, számokkal és anygallal indítottam:

¹ Tobias George Smollett 1721-től 1771-ig élt, alig ötven évig (bár ötven ilyen ötszáz olyannal felér). Nem sokkal születése előtt, 1707-ben, Anna királynő idején hozták létre a skót–angol uniót – magyarul: megszűnt az önálló Skócia. Tobias a kiváló glasgow-i egyetemen tanult orvostudományt, ám drámaírói hajlamai arra késztették, hogy reményekkel telve Londonba zárándokoljon. – Na, ez is jó ötlet volt – gondolhatta –, az egészsből nem jött ki semmi jó – bánatában hadi(!)hajóorvosként tengerre szállt. És ezt tette jól. Pedig már a katonaeorvosi pálya se rózsakert, nemhogy egy XVIII. századi tengeri ütközet ágyúval meglőtt, karddal feldarabolt, üvöltő-vérző sebesülteiben rumérezéstelenítéssel vájkálni éveken át – az maga az örület lehetett. Márpedig a drámaíró orvostanonc ezt művelte a H.M.S. Cumberland fedélzetén 1741-ben, Cartagena ostroma alatt. A tengeri csata végeztével az ifjú orvos Jamaicában egy ültetvényes lányába szeretett, és nem csak cicázott, nőül is vette őt Angliában. Igazi hős. Pár évvel később – a házaselet segedelmével – már el is jutott a halhatatlanságba, megírta a *Rodoric Randomot*, erről a regényírók (skót) istene, Sir Walter Scott azt mondta, hogy egy ideje már inkább erre hajaz az összes tengeri regény, mint bármiféle tengerekre. A két kötethez a szerző neve nélkül jelent meg, a franciák rögvést lefordították – csak épp Henry Fielding neve alatt: őt már ismerték, hát hozzá sorozták be e remek regényt. Olyan ez, mint amikor Mary Shelley regényeire csak bólingattak Londonban: – Jaaa, azokat még a férje írta... egy nő nem ír jó regényt. Smollett ezután megszerezte az orvosi doktorátust, és kiadta második regényét, mely egyből nemzetközi siker lett, úgyhogy sorban jöttek tengeri regényei – és az író a Temze-parti Chelsea-ben vehetett lakást. Egyes szakértők szerint lényegében e skót hajóorvos az összes rémregények, horrorok és krimik atyja. Ekkorra az író már elburjázott az irodalom mindenféle terén, újságokat adott ki, egy *Don Quixote*-fordítást, Anglia történetét, végül magát a világtörténetet – egy siker az égbe repítheti a vállalkozási kedvet. Mindebben azonban összeomlott, és a Marshalsea börtönbe zárták. Amint kijött, 1763-ban egy 38 kötetes Voltaire-kiadásba kezdett – a sok kötet mintha be akarta volna hozni az elvesztett időt, 1768-ban megírta *Egy atom históriája és kalandjai* című jópofa remekét, a következő év során pedig elhagyta Angliát, Pisában telepedett le, Leghorn közelében, ott írta meg 1770-re útiregényét, a *Humphrey Clinkert*, 1771 őszén ott halt meg, és ott temették el, a leghorni angol temetőben. Smollett és Cervantes tehát nem rossz párosítás – tengerész fordított tengerész.

² *The History and Adventures of the Renowned Don Quixote. Translated from the Spanish of Miguel de Cervantes Saavedra. To which is prefixed, Some Account of the Author's Life. By T. Smollett, M. D. (...) in two Volumes, Vol. I. London MDCCLV.*

„Miguel de Cervantes Saavedra,³ az orvos Rodrigo de Cervantes és Leonor de Cortinas negyedik gyermeke Alcalá de Henares⁴ városában, az 1547. év szeptember havának huszonkilencedikén, azaz éppen Szent Mihály arkangyal napján született. Innen származik neve – Miguel.”

Írva mind e mellett csupán annyi áll, az év október havának 9-én, Nagy Szent Mária Templomában tartották keresztvív alá. Egyes életrajzai megjegyzik: „Bár Cervantes apja szívesen tetszelgett a nemesember szerepében, felesége *csak* a *marranók* leszármazottja volt.”

1551-ben, jobb élet reményében a család Valladolidba települt. Az idő tájt a király is ott tartotta udvarát. A Szent Lélekről elnevezett kerületben laktak. Cervantes apjának azonban e mennyei név sem hozott szerencsét, az adósok börtönébe került – mint később a skót történész John Ogilbynek, és Dickensnek édesapja is –, és mindenét elkönfiskálták a hivatalkok. Lehet értekezni a szegény édesapák fiáról.⁵

1553-ban Valladolid balszerencsés városából a Cervantes család ismét Alcalá de Henares városába költözött, ahonnan az idősebb Cervantes zarándokútra ment Córdobába. Valladolid nem csak számukra vált rosszmemlékűvé, a spanyol történetek úgy írják, épp az 1559-es valladolidi eretnekegetés lángjai pusztították el a spanyol humanizmust. II. Fülöp király főinkvizitora, Fernando Valdés sevillei érsek például ekkor adta ki az *Indexet*, a tiltott könyvek lajstromát.

A kis Miguel már Córdobában, a jezsuita atyák Szent Katalin iskolájában kaphatta első leckéit hatévesen. Az 1564. év vége felé Cervantes atyja Sevillebe utazott. Nem tudni, vajon családját is magával vitte-e, annyi azonban sajnos bizonyos, hogy a papa ismét adóságokba keveredett, és két év múltán Seville-t is el kellett hagynia.

Az ifjú Miguel Cervantesnek, az adós fiának feltételezéseken alapuló életrajzában ezután még egy *lehetséges* jezsuita iskola következik, Acebedo atyával, és egy *lehetséges* osztálytárrsal, Mateo Vázquezzel – II. Fülöp király későbbi titkárával. A törökök ekkortájt

³ A *Saavedra* nevet Cervantes csak későn, egy távoli rokona, Gonzalo Cervantes Saavedra tiszteletére vette fel, aki költő és prózaíró volt, s valami párbaj miatt el kellett menekülnie 1568-ban Córdoba városából. Ő is tengerre szállt Ausztriai Don Juan hajóhadával, és lehet, hogy ő is részt vett a lepantói csatában. Cervantes néven nevezi őt az 1585-ben, a szabadulása után írt *La Galateában*. Háborúból való visszatérése után, 1594-ben Don Gonzalo kihajózott az „Indiákra”, Peru felé, de Havanna partjainál hajótörést szenvedett. A *Saavedra* név először Cervantes *El Trato de Argel* – Algír ostroma – című írásában tűnik fel, egy fogoly nevéként.

⁴ Nem volt ez jelentéktelen kis település: „Izabella és Ferdinánd uralkodása óta az állam szolgálataival a kismemesség tagjait és a tanult embereket (*letrado*) bízták meg. A 16. század végén a félszigeten létező harmincnégy egyetem mutatja, mekkora volt az érdeklődés a majdani hivatalnokok részéről, hogy megszerezzék a szükséges jogi végzettséget. Főleg Alcalá de Henares, Granada, Santiago de Compostela, Sevilla, valamint Valladolid és Salamanca régi egyetemei prosperáltak, és hallgatók seregeit vonzották – évi 6500 beiratkozás ez utóbbin.” (Fernando García de Cortázar – José Manuel González Vesga, *Spanyolország története*, Osiris, Budapest, 2005. 47.)

⁵ Édesapámat egyszer csak mint forradalmárt *racionalizálták*, úgyhogy 1956 után otthon feküdt a nagy, sötétbarna ágyon – amitől rögtön halála után megszabadultam. Elegáns, élrevasalt öltönyt, nadrágot viselt, és amikor lefeküdt, mindig meg kellett húznom a nadrágszárait, hogy ne gyűrődjenek össze. Folyton olvasott. Ha letette a könyvet és elgondolkodott, odamehettem hozzá, és egy kis csipesszel ki kellett húzáltnom ősz hajszálait. Vékonyzálu, barna haja volt. Én tisztítottam Szuperfilit szipkájának bonyolult, csigavonalas szűrőjét is – ijesztő, fekete kátrányt mostam ki belőle. Apám nem járt el velünk a zálogházba, édesanyámat oda is én kísérgettem el – több helyre jártunk, ismertem a város összes zálogházait – de a női szabók, az IKKA és vásárcsarnokok rejtelmait is. Mindenütt ismerték és szerették édesanyámat – szerencsére mindig bevették tőlünk mindenünket. Emlékszem, többnyire e pincék valamelyikében pihentek karikagyűrűik is. Nekem tetszettek a réztányéros kis mérlegek, és néha bujkáltam a padok alatt, amiken hosszú sorban ültek ágyneműsbatyúval, karjukon kabáttal, sorukra várva az asszonyok.

foglalták el Oránt, és a távoli „boldog szigeteken” ekkor született William Shakespeare – aki egyesek szerint valami titokzatos idegenek színdarabjainak köszönheti majd hírét.

1566 őszén Rodrigo Cervantes családjával Madrid városában élt. Ekkoriban, 1567-ben lett Németalföld kormányzója a véreskezű Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, Alba harmadik hercege – akit gyerekkoromban csontvázlovasokat ábrázoló olajfestményekről, flamand festők életrajzaiból és klasszikus zenei,⁶ illetve irodalmi darabokból ismertem meg borzongva. Most adom össze magamban: kész műza volt V. Károly és II. Fülöp e hadvezére, aki hatvanezer katonával rohanta le Flandriát.

*Majdnem bizonyos, hogy 1568-ban Cervantes Madridban a jezsuita Juan López de Hoyos tanítványa volt, aki később a XI. Alfonz által 1346 decemberében alapított híres iskola, az *El Estudio de la Villa* rektora lett. Mindenesetre a mester mint szeretett tanítványról emlékezik meg egy ilyen nevűről, a spanyolok meg, úgy látszik, Cervantes életének e szakaszát annyira szeretnék biztosra venni, hogy szép régi emléktábla őrzi az író és a tanár nevét ezen a madridi házfalon.*

A következő évben Cervantest Rómában találjuk (*találja* a közhely-fordulat), mint a kardinális, Monsigneur Acquaviva inasát, mely dicső állásban úgy egy évig *időzhetett*. Egy nagyjából ezen időszakban keltezett királyi leirat azt taglalja, hogy egy bizonyos Miguel Cervantest bűnösnek találtak a párbaj vétségében, azon belül pedig az építész Antonio Segura megsebesítésében. Ekkoriban jelent meg Antonio de Torquemada⁷ könyve, a *Különleges virágok kertje*,⁸ a spanyol reneszánsz jeles alkotása.⁹ Már csak azért is megemlítem e művet, mert 1618-ban megjelent angol fordításának címe *A csodák spanyol Mandeville-je*,¹⁰ Shakespeare Angliájában tehát a középkori Sir John Mandeville neve már műfajjá lényegült. Ez volt az egyik útvonalam, Sir John Mandeville végül Cervanteshez is magával hozott.

*

Amikor 1570-ben az ottománok elfoglalták Ciprust, a Velencei Köztársaság legtávolabbi előőrsét, elmélyült a válság a mediterránon. Az iszlám előretörésétől tartó V. Pius pápa

⁶ 1568. június 5-én a spanyol megszállók kivégezték Egmont és Hoorn grófokat – ennek emléke Beethovennek Goethe *Egmont* című szomorújátékához írott nyitánya. Amikor az 1956-os forradalom idején a Magyar Rádió adását egy ideig a Parlament épületéből sugározták, a hírek és tudósítások szünetiben folyamatosan az *Egmont nyitányt* játszották.

⁷ Antonio de Torquemada 1530-ban, vélhetően Leónban, született, és 1590-ben halt meg.

⁸ *Jardín de Flores Curiosas*, Leyda: Pedro de Robles, y Ioan de Villanueva, 1573. Antonio de Torquemada lovagregényt is írt: *Historia del invincible caballero don Olivante de Laura*, Barcelona: Claudio Bornat, 1564. A *Ritka virágok kertje* nem növénytan, hat értekezést tartalmaz teológiai és földrajzi kérdésekről, boszorkányságról, asztrológiáról, látomásokról és babonáságokról. Cervantes is említette kortársa könyveit, a Don Quijotében kritizálta őket (lásd: *De un autor Censurando el „Quijote”*, Antonio de Torquemada, Alfonso Reyes, México, Editorial Cultura, 1948.) Antonio de Torquemada, úgy látszik, inquisitor és humanista volt egy bonyolult személyben (lásd: James Harold Elsdon, *On the life and work of the spanish humanist, Antonio de Torquemada*, Berkeley, Calif., University of California Press, 1937., olasz kiadása: *Torquemada, Antonio, Giardino di fiori curiosi diviso in sei trattati*. Venezia, Altobello Salicato, 1591.)

⁹ A spanyol humanistákkal – Alfonso és Juan de Valdészszel, Pedro de Lujánnal, Cristóbal de Villalónnal és Antonio de Torquemadával – Erasmus, Morus Tamás barátja is kapcsolatban állt.

¹⁰ Antonio de Torquemada, *Spanish Mandeville of miracles. Or The garden of curious flowers. VVherin are handled sundry points of humanity, philosophy, diuinitie, and geography, beautified with many strange and pleasant histories. First written in Spanish, by Anthonio De Torquemeda, and out of that tongue translated into English. It was dedicated by the author, to the right honourable and reuerent prelate, Don Diego Sarmiento de soto Maior, Bishop of Astorga. &c. It is deuided into sixe treatises, composed in manner of a dialogue, as in the next page shall appeare* [by Ferdinando Walker] London, 1618.

sürgette az ellentámadást, mondván, legyen Velence a szövetséges keresztény államok *lándzsahegye*. Majd egy évi készülődés után Velencében valóban összeállt a Szent Szövetség több mint háromszáz velencei, spanyol és pápai hajóból és nyolcvanezer katonából álló flottája V. Károly császár természetes fiának, Ausztriai Don Juannak főparancsnoksága alatt.¹¹ Hozzájuk csatlakozott a spanyol Diego de Urbina parancsnok Marquesa nevezetű hajója is kétszáz katonával, köztük Miguel Cervantes muskétással. Ez volt a már gyermekkoromban csodált nevű *szakállas puska*. Szakállas katona szakállas puskával.

A hajóhad 1571. október 7-én, a Lepantói-öbölben ütközött meg a kétszázötven hajóból és kilencvenezer katonából álló török flottával, melyet Ali Pasa vezetett. Cervantes maláriát kapott, de a magas láz ellenére hősiezen harcolt hajója védelmében, parancsnokai hiába akarták a fedélzetről leküldeni, maradt. A híres lepantói csata – melyhez hasonlót a korabeli krónikások szerint addig nem látott emberi (és hal-) szem –, a végefelé már hatvanezer ember kézitusájává alakult. A Marquesa egymaga negyven katonát veszített, köztük a kapitányt, és százhuszan megsebesültek, Cervantes is három puskalövést kapott, kettőt a mellkasába, egyet a bal karjába – innen eredt gúnyneve, *el manco de Lepanto*: a lepantói félkezű. De a szövetséges hajóhad hatalmas győzelmet aratott.

Ekkor következett el az író életének az a szakasza, ami miatt önpusztító módon ennek az életrajzvázlatnak megírásába fogtam. A lázas és súlyosan sebesült Don Miguelt a messinai városi kórházban ápolták fél éven át, ám ahogy több műtét után végre nagyjából felépült, egyből ismét évekre véres tengeri ütközetekbe ment – részt vett a navarinói, a La Goleta-i és a tuniszi csatákban, s csak ezután határozta el, hogy végre hazatér Spanyolországba. Az addigra már magasan fizetett Cervantes, a *soldado aventajado* – elit katona – jutalmul még tisztas ajánlóleveleket is kapott Ausztriai Don Juantól és Sessa hercegtől is. Kutya se gondolta volna, hogy ebből lesz a baj.

Szeptember elején egy Barcelonába tartó flottával el is hagyta Nápoly városát a sebesült veterán, ám néhány nap múlva egy hatalmas vihar (!) szerteszórta négy hajójukat, és míg a többi három hajó végül biztonságban partot ért, a Don Sancho de Leiva parancsnokolta *El Sol* nevű hajó – A Nap –, rajta Cervantesszel és bátyjával, a katalán partoknál az Arnaut Mamí nevű kalóz kezére került.¹² A csata túlélőit Algírba vitték rabszolgának a

¹¹ Don Juan de Austria (1547 – 1578). Juant gyermekkorában Geronimo néven nevelte fel Don Luis de Quijada és felesége Valladolid közelében, és V. Károly csak 1558-ban, végakarataiban ismerte el fiának. II. Fülöp királytól azonban már hercegi rangot kapott és Don Carlos infánssal és Alessandro Farnesével együtt nevelték tovább. 1571-ben ő vezette a lepantói csatában a törökökkel harcoló sereget, 1576-ban Németalföld kormányzója lett.

¹² Ismerve a régebbi honi lexikonokat, nem meglepő, hogy Cervantesről remek kis szócikket leltem a Döbrentei Gábor-féle *Közhasznú Esmeretek Tárában* 1832-ből – most csak pár sort másolhatok ide (de az egész szócikket érdemes elolvasni szerető sorai miatt): „Cervantes Saavedra (Miguel), a’ költés legdicsebb mártyrjainak egyike, szül. Alcalá-de-Henaresben Oct. 9. 1547, a’ honnan 7 esztendő s korában szülejével Madridba költözék. Vagyontalan szülei kívánságának, hogy kenyértudományt válasszon, meg nem felelt; mert győzhetetlen ösztön vonzá má gyenge korában a’ költéshez; elegiák, romanczok, sonettek és egy pásztori román ‘Filena’ költői erejének első termései. (...) a’ lepantói ütközetben bal karját elvesztette. Később Nápolyban fejedelme szolgálatába lépett; 1575 hazájába vissza utazván, Arnaut Mami nevű tengeri rablónak fogságába esett és Algírban mint rab adatott el. – Hét évig nyomorgott ezen fogságban, mely mindazáltal magas lelkét nem csak le nem verte, hanem annak minden erejét még inkább nevelte. Vincente de los Rios, Cervantes legjelesebb életírója több merész, de nem sikerült terveiről, melyek szabadsága visszanyerésére irányzottak, teszen említést. 1580 rokoni és baráti kiváltották, s így 1581 elején ismét Spanyolországba érkezett. Ez idő oltá csendesen megvonva egyedül Musájinak élt. (...) Éltének hű társa, a’ szegénység, siriglan hive maradt.” (*Közhasznú Esmeretek Tára A’ Conversations-Lexicon szerént Magyarországra Alkalmaztatva*. Tizenegyedik kötet. Pesten, Könyvtáros Wigand Otto Sajátja. 1834. *Cervantes*, 91–92.)

berberek, Dalí Mamí – becenevén *El Cojo, a kripli* – pedig megtalálta foglyánál a magasrangú személyek által aláírt ajánlólevelet, és mit olvasott benne: e levél átadója egy igazi háborús hős, a lehető legvitézebb katona. Az ajánló sorokat pedig nem más írta, mint a világ addigi legnagyobb tengeri csatájának ellenséges parancsnoka, kinek gyűlölt-rettegett nevét a berberek soraiban nem lehetett nem ismerni. A kalózekhoz ez valóban hatalmas ajánlás volt, rögtön irdatlan összegben, 500 arany escudóban állapították meg a fogoly árát, és nagyon vigyázták testi épségét, ha már ennyi sokat ér. Így végül is az ajánlólevél tényleg megmentette a drága fogoly életét.

A mórok földje a törökök erőterébe tartozott, I. Szelim szultán kezdte az arab területek meghódítását 1514-ben, nemsokára már Kalifának nevezte magát, és nekilátott a Magreb meghódításának is. Algériát ekkoriban a partvidéket megszálló *Barbarossa*, azaz *Vörösszakáll* gúnynevű kalóz irányította, aki egyből Szelim jóindulatába ajánlotta magát – a jó kalóznak lassan kifejlődik a diplomáciai érzéke is. A porta csak 1574-ben tudott Algírba saját kormányzót küldeni, akkortól *pasalik*, azaz pasák által irányított török birodalmi tartomány lett a terület, élén *bejlerbej* állott – gyerekkorunk regényei őt *beglerbég*nek nevezik.¹³ Kortárs beszámolók azt írják, az 1570-es években huszonötezer fehér rabszolga élt Algír kalózvárosában. Már többször próbálták európai seregek megostromolni Algír városát, hogy kiszabadítsák őket, illetve hogy visszaállítsák az európai térség biztonságát. Így tett Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella unokája is,¹⁴ aki 1519-ben V. Károly néven a Szent Római Birodalom császára lett, már háromszor próbálkozott e berber kalózfészek ostromával. Legutolsós, balszerencsés ostroma során, 1541-ben történt az eset, melyről Charles Lamb esszéje is ír, amikor varázsigékkel megmentette Algír városát Calibán mamája, a Shakespeare *Viharában* szereplő Sycorax.

Alig négy-öt hónappal elfogása után, 1576 január-februárjában próbált először megszökni Algírból Cervantes, a szerencsésen-szerencsétlenül magasra értékelt spanyol fogoly. Más fehér rabszolgákkal együtt a legközelebbi spanyol erőd, Oran felé menekült, négyszáz kilométeres út ez gyalogosan a rettentő sivatagon át, ez minden józan ember szerint, aki csak egyszer látta a sivatagot, merő fantazmagória, halálraítélt kísérlet lehet csupán. Ellenséges nomádok vadásztak az ilyen szökevényekre busás vérdíjért – ezért sok szökevény úgy döntött, inkább éjszakánként haladnak, amikor ugyan nem vesszük észre a rengeteg kobrakigyót, melyek fél métert is tudnak repülni áldozatuk felé, de legalább nincs olyan rettentő meleg. Ráadásul a sivatagot mint a tenyerét kell az embernek ismernie egy ilyen éjszakai utazáshoz. Ha pedig valaki mégis megmenekült a kígyók és nomád fejdádszok elől, azt felfalták a vadállatok, vagy éhen, szomjan halt a sivatag útvesztőiben. E hangulatot Cervantes ijesztő-jól meg is írta *El trato de Argel* című darabjában, szabadulása után. Ilyesminek tényleg csak egy bennszülött helyismeretével lehetett nekivágni, de mór vezetőjük pár nap múlva magukra hagyta őket az ismeretlen vidéken – a vezető a sivatag mélyére vezette őket. Nem csoda, hogy hamar fogságba estek, és a berberek Algírba vitték vissza a szökevényeket. Az első meglepetések egyike: az uralkodó nem koncoltatta fel a szökevényeket, legalábbis Don Miguelnek semmi baja nem esett – működ-

¹³ Az arabokról Magyarországon megjelent kevés könyvek közül még mindig használható Benke József *Az arabok története* című tanulmánya – Kossuth Könyvkiadó, 1987 –, bár sajnos ez egy rettentő pongyolaságokkal zsúfolt, s minden lehető szerkesztést mesebelien nélkülöző – alany és/vagy állítmány nélküli mondatokat felvonultató – szöveg.

¹⁴ Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella házasságából két leánygyermek született: Katalin – ki később VIII. Henrik angol király felesége lett; és Johanna – Spanyolország és Nápoly királynője, akit Ausztriai Fülöp herceghez adtak nőül. Az ő házasságukból négy gyermek született, a későbbi hatalmas V. Károly császár; Ferdinánd – a későbbi cseh király; Eleonóra – I. Ferenc francia király későbbi felesége, és e család történet számunkra legfontosabb szereplője, Mária – a magyar Lajos király felsége. Őrte írtam ide e kis családfacsemetét.

dött ugyanis az ajánlólevél: – Uraim, akik e levelemet kézhez veszitek, ez az ember egy háborús veterán. (Arabul ez annyit tesz: sokat ér.) Ekkor mentette meg Cervantest másodízben Ausztriai Don Juan ajánlólevele.

Legközelebb 1577-ben próbálkoztak újra – Cervantes és tizennégy másik fogoly az őrpáncsnok, Hasszán kertjében, egy barlangban rejtőztek el. Öt hónapon át maradtak ott (!), várták, hogy majd értük jön Cervantes bátyja, Rodrigo, kinek már előbb sikerült a szökés. Egy El Dorador nevű áruló, az aranyozó azonban – nyilván aranyfüstért – feladta őket, Cervantest, aki Don Quijoté-san magára vállalta a teljes felelősséget, a szultán börtönébe zárták.

1578-ban három esztendei algíri fogság után próbálkozott harmadízben a szökéssel a veterán katona. Egy muzulmán segítségével levelet csempészett ki Algírból Don Martín de Córdoba-nak, Oran akkori kormányzójának címezve, kérlelve őt, kiszabadítására küldjön valakit. A muzulmán küldöncöt elfogták, és galád tettéért Hasszán aga kétezer botütésre ítélte a Cervantes nevű rabot. Ha soha senki fel nem jegyezte volna, akkor is tudnánk, ezt a büntetést nem hajtották végre. Ember nem élte volna túl. Kétezer botütéssel darálthúst lehet verni valakiből.

Szerencsétlenebbül járt abban az évben maga a spanyol király. Dom Sebastian barátai és intése ellenére magára öltötte színezüst vértjét, háborúba ment, és meghalt az Alcazarquivir-nél folyt csatában. Sylves tudós püspökét, Jeronimó Osóriót hamarosan elemészttette a király halála fölött érzett bánat. Nem is volt már miért élnie, könyvtárát Essex hercege Faro felgyújtásakor elrabolta és Sir Walter Raleigh tanácsára egy bizonyos Thomas Bodleynek ajándékozta. E lopott keleti könyvanyag lett az oxfordi *Bodley Könyvtár* magja. Ez volt a második út, melyen Cervantes életrajzába érkeztem.

Fittyet hányva mind e vészeknek, 1579-ben megszületett a jövődöbeli III. Fülöp király, a Cervantes nevű fogoly pedig negyedik szökésének megtervezéséhez látott Algír festői városában. Egy fregattot próbált kézre keríteni, hogy azzal meneküljön a tengeren át. Ezúttal is elárulták, egy Caybán nevű spion árulta el – egészen olyan ez a név, mint a Calibán. Cervantest szégyenszemre ismét visszavitték börtönébe, de – tán a tetemes váltásdíjban bizakodva – megint nem oltották ki életét. Hasszán a fürdőházába zárta. Úgy látszott, örökké tartó arab fürdőzésre ítéltetett.

Otthon közben megnyitott Madrid első színháza. 1580. szeptember 19-én pedig a macacs Cervantes, ez az ősi Pillangó, végre tengerre szállt, és Hasszán pasa flottájának egyik vitorlásán kihajózott Konstantinápoly felé. A menekülés árát, 500 aranydukátot a trinitárius rendbeli Juan Gil és Antón de la Bella előlegezték meg. Az író költségére.

– Majd írok egy csomó regényt meg darabot – gondolhatta Cervantes –, nem baj, szabad leszek. Erről kései kartársa, Sir Walter Scott tudott volna neki mesélni egyet-mást, ha a múltba is tud levelet küldeni (mint például Yeats). Azt írta volna – Ne tegye, uram, inkább maradjon a szerencsének jóllakott foglya, egy Bol-bol madár, mintsem kiadók fogságára vesse magát. Higgye meg, jó uram, napszámban énekelni nem öröm.

Az év október 27-én, öt év egy hónap afrikai fogság után, Miguel Cervantes ismét Spanyolországba ért. Algír városában pedig ma Cervantes Intézet működik – az *Instituto Cervantes de Argel*.

*

Deniában – Valencia kikötőjében lépett a mórok foglya végre megint otthoni partra. Alighogy kissé összeszedte magát, az év vége felé máris Madridba utazott, a katonai pályafutása során elszenvedett gyötrelmeiért valamelyes kárpótlást kicsikarni. 1582 elején Cervantes már Madridban élt, és valami rendes hivatal megszerzésével küszködött, mint egy igazi városlakó. Ez neki is kevésbé sikerült, ám időközben az író eléggé kiismerte a madridi udvar irodalmi köreit. Ez is valami. Isten nem adott neki valamely állandó, nyu-

galmas hivatalt, úgy akarta, hogy választottja előbb fogoly, majd szegény író legyen. Ekkoriban Cervantes megjelentette *La Galatea* című pásztorkölteményét és több színdarabot is, melyek mára eltűntek mind, csak az *El trato de Argel* és az *El cerco de Numancia* maradtak fenn. Az *El trato* az algíri foglyok sanyarú életéről ír.

Mindeközben azért éber figyelemmel kísérte a színház fejlődését is, a „corrales” megszületésétől fogva, és ismerte olyan szerzők munkáit is, mint Argensola, Cueva és Virués. Ekkorra Cervantesnek leesett a tantusz, sosem lesz irodista már. Nekilátott hát, hogy akkor legalább halhatatlan író legyen.

1584-ben született Cervantes egyetlen utódja, Isabel de Saavedra nevű lánya Ana de Villafrancától – másként Ana Franca de Rojastól. Cervantes ekkor Esquiviasba utazott, hogy barátjának, Pedro Laíneznek özvegyével, Juana Gaitánnal találkozzon, és megpróbálja kiadatni műveit. Esquivias városában találkozott még az évben a tizenkilenc éves Catalina de Salazar y Palaciosszal, akit december 12-én feleségül vett. Ő még mindig csak harminchét éves volt... – e régi életrajzban idáig érve, ennél az adatnál elképedtem. Úgy érzem, ez az életrajz maga a remény: a világ legnagyobb tengeri csatájában harcolunk, félkézzel, de túléljük, újabb háborúkba megyünk, éveken át idegen földön berberek rab-szolgái vagyunk, éjszakáinkat leláncolva töltjük, sikertelenül szökdösünk, algíri barlangban bújkálunk, azt is túléljük, míg végül megszökünk, hogy szegényen, mint voltunk, de végre megint szabadok legyünk, és ekkor, mintha minden időnek a végén lenne, mégis egy tizenkilenc éves kislányra lelünk, és hirtelen rádöbbenünk, hogy ezerévesen még csak harminchét évesek vagyunk, és mindig jöhetnek új meg új csodák.

Ifjú feleségével Cervantes, amint kell, új házba költözött, de hamarosan útra kelt. Ettől kezdve állandóan úton volt Madrid és Esquivias között. 1585. március 5-én szerződést írt alá Gaspar de Porresszel, aki – azóta eltűnt – *El Trato de Constantinopla* és *La confusa* című darabjaiért negyven aranydukátot fizetett neki – egy író megvásárolja magának a másik író műveit, mint kiló kenyeret. Néhány nappal később Cervantes szülővárosában, Alcalá de Henaresben Juan Gracián kinyomtatta a *La Galatea* című pásztorköltemény első részét – *Primera parte de la Galatea* – hat könyvben, Ascanio Colonának ajánlva. Abban az évben halt meg Cervantes édesapja. Ő maga egyre többet utazott, állandóan Toledóba járt, év végén pedig Sevillában volt. Két fontos spanyol könyv jelent meg ez idő tájt: San Juan de la Cruz – Keresztes Szent János – könyve, a *Cántico espiritual* és Ávilai Szent Teréztől a *Camino de perfección*.

1587-ben Cervantes végre kapott egy állást, ő lett a *Legyőzhetetlen Armada* – vagyis a királyi flotta – ellátásáért felelős királyi megbízott. Sok esztendei szakadatlan munka következett, egy elfoglalt üzletember élete. Jellemző eset, hogy mikor a hajóhad számára lefoglalta az egyház felhalmozott búzakészleteit, a papok két alkalommal is kiközösítéssel büntették. De mindez nem volt túl meglepő, Lope de Vegát például ekkortájt úzték el Madrid városából. A következő évben, 1588-ban azonban lőttek az állásnak, megsemmisítő vereséget szenvedett a Medina Sidonia herceg vezette Nagy Armada, melyet tízmillió dukátért szereltek fel, és amelynek Miguel Cervantes volt a hadtápfőnöke. Ez enyhén szólva is kényes, bizalmi állás lehetett már akkor is, egészen a zsírosbödön közelében, emlékezhetünk a Don-kanyari papírbakancsokra, de akár az emberséges és bölcs Sztálin kijelentésére is: – Minden hadtápfőnököt fél év múlva – vizsgálat nélkül – fel lehet akasztani. A titok részben csak annyi, hogy hatalmas mennyiségű árut kell valahonnan folyamatosan beszerezni, és egy ekkora, állandó üzletért nyilván sokan életre-halálra versenyeznek. Egy ilyen állami pénzekben, nagyban vásárló ember pedig keresett és gyűlölt személy, minden érdeknek lehetetlen megfelelni. Az Armadát hamar újjáépítették. El Greco ekkoriban festette *Orgaz gróf temetése* című hatalmas képét.

1590-ben Cervantes másodízben folyamodott állásért az Indiákon, de elutasították ezúttal is. Nem tudom, hogy bánatában-e, de ekkoriban írta fogságáról a *Historia del Cautivo*

című rabtörténetét, melyet aztán később a *Don Quijoté*-ba tett. Ezután egy darabig adószedőként dolgozott, kétszer börtönben is ült, szerencsétlen ügyekért, jól átvérte egy bankár. Hozzá tartozói szép sorban meghaltak, előbb kislányának édesanyja, majd a bátyja, egykori fogolytársa, Rodrigo. Cervantes nekilátott megírni egy *Don Quijote* című regényt, amit 1604-ben Valladolidban be is fejezett. Amint kiadta, egyből világsiker lett ez a könyv, újra kiadták, és egy csomó kalózkiadás is megjelent – azt az angol is *pirate edition*-nek mondja, Cervantes esetében ez torzan stílszerű –, előbb őt, aztán végül élete főművét is elrabolták a kalózok. Az írónak ekkorra egyre többször jutott eszébe a régi fogság, ez a téma már majdnem minden újabb írásában elő-előkerül. Mintha valahogy közeledne a fogsághoz megint.

Ráadásul épp ekkoriban, 1612-ben, és pont Valladolidban jelenik meg az ifjabbik Diego de Haedo neve alatt Cervantes régi fogolytársának, jóbarátjának és életrajzírójának fantasztikus Algír-krónikája, a *Topographia, e historia general de Argel*, melyet Don Miguel nyilván elolvasott. Még megírta a *Don Quijote* második részét, utolsó művébe, a *Persiles*-be Lemnos grófjának ajánló sorokat írt április 16-án. Ebben a műben is a fogságról írt, de már nem látta megjelenni, mert pár nap múlva meghalt, április 22-én.

Utolsó éveit a családja körében élte le, elfeledve és nagyon szegényen. – Ez a vég, ez a vég... –, járhatott száz év múlva Cervantes angol életrajzírójának, Tobias Smollettnak fejében.¹⁵ Írók voltak mindketten, és tengerészek, épp csak egyikük muskétás, a másik meg hajóorvos. De mindketten kudarcnak tartották az életüket, úgy érezték, nem valósították meg álmaikat, álombukottak voltak. Sokatmondóak tehát Smollett Cervantes-életrajzának fentebb már idézett sorai:

„Miguel de Cervantes Saavedra egyszerre volt Spanyolhon dicsősége és szégyene; hisz, míg csodálatra méltó gényusa és hősi lelke hazája becsületét növelte, nyomorultán, elfeledve leélt öreg évei meg annak szégyenét.”

Hiszen Smollett itt nyilván magára is gondolt. Egykor fiatalon ő is felzarándokolt a szegény, távoli Skóciából Londonba, a nyüzsgő angol fővárosba, de nem aratott sikert. Így aztán akár ő is írhatta volna Cervantes *Üvegdiákjának* záró sorait:

„Oh város, mennyire táplálsd a szemtelen akarnokok vágyait és mennyire elsorvasztod a jóra való törekvők reményeit: jóllakatod az arcátlan svihákokat és éhenhalatod a szerény szegénylőseket.”¹⁶

15 Tobias Smollett kapitány 1755-ben Londonban megjelent, angol nyelvű *Don Quixote*-fordításának modern kiadását olvasom. (*Miguel de Cervantes, The History and Adventures of the Renowned Don Quixote* Translated by Tobias Smollett, Introduction by Carlos Fuentes, Notes by Stephanie Kirk, The Modern Library, New York, 2004.) Az utolsó lap váratlan örömet szerez: az előttem fekvő könyvet Misztótfalusi Kis Miklós betűivel szedték – „Megjegyzés a Betűkről. E Modern Library-kiadás főszerzőjét a Janson digitalizált változatával szedtük, egy olyan betűtípussal, mely 1690-ből származik, és Nicholas Kis, egy Amszterdamban működő magyar készítette. Az eredeti matricák fennmaradtak Stempel öntödéjében, Germániában. Hermann Zapf az eredeti betűk alapján újratervezte Stempel számára a készletet.”

16 Don Miguel de Cervantes Saavedra, *Az üvegdiák története*, Fordította és az előszót írta Gáspár Endre, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Új Könyvtár 21. Szerkeszti Bóka László. E füzetet régi könyvtáros barátomtól kaptam vagy húsz évvel ezelőtt – ha megtetszett neki egy könyv, vett belőle barátainak is. Azóta kitették állásából – harminc évig dolgozott a Hold utcában, a hírlapelőkészítésen, most Pesterzsébeten, a nagybani zöldségpiacon éjjeliőr. „– Éjszakai munka, érted? Éjszakai munka, öregem...”

FOGHAT-E A MACSKA EGYSZERRE KINN, S BENN EGERET?

*Avagy hogyan integrálja a professzionális művészeti világ
a határain kívül keletkező műalkotásokat*

Hát, nem. Vághatjuk rá azonnal a minden bizonnyal helyesnek ígérkező választ, ha témánkhoz igazodva úgy fogalmazzuk meg a kérdést, hogy lehet-e egy művész egyszerre amatőr és professzionális szereplője is a művészeti mezőnek. De mielőtt ezzel le is zárnam, azért néhány dolgot jobb tisztázni, hogy kicsit árnyaltabb képet kapjunk. Első kérdés, hogy miről? Természetesen nem a kívülállókról, hanem a mező professzionális működéséről tudhatunk meg valamit, ha azt vizsgáljuk, hogyan integrálja a „kívüli” művészetet, hogyan helyezi intézményesen és intellektuálisan új pozícióba. A címre visszautalva, a kérdés finomabbra hangolva tehát az, hogy a kintiek bekerülhetnek-e úgy, hogy közben a kívülség bizonyos előnyeit megtartják, a bentiek pedig magukra ölthetik-e a kívüliek valamely számukra előnyös minőségeit.

„Kívülállók” – egy máris tisztázásra szoruló kifejezés. Helyesebb lenne „kívülről jövőket” mondani, hiszen pontosan annak a paradoxonnak a megnevezéséről van szó, hogy amennyiben a művészeti mező tartományán kívül keletkezett alkotásokat valahogy a mező professzionális kapuőrei megnevezik, azonnal saját szemléletük, fogalmi hálók rendszereit vetítik rájuk, ezzel a mező terébe vonják azokat, meglehetősen sajtószerű pozícióba. Tehát kívülről *jönnek* befelé – hogy hová, hogyan érkeznek meg, ez később megválaszolandó –, de már nem *állnak* a határokon kívül. Nyilván mindenki hallja, hogy az angol „outsider art” terminust igyekszem magyarul magyarázni, amely a fenti értelemben akár oximoronnak is tekinthető. Az angol kifejezésnek megvan a maga története, problematikussága, amelynek részletezése alól nem akarok teljesen kibújni, de nem is tartom elsődlegesen tisztázandónak a mára általánosan használatossá vált ernyőfogalom által lefedett kifejezéseket. Ennek oka, hogy kétszeresen is definiálhatatlannak gondolom, mi az outsider művészet: egyrészt egy sor oppozíciós párt rejt magában: műkedvelő – hivatásos; nyers – tudatos; primitív – történeti; naiv – szofisztikált; amatőr – professzionális; provinciális – kozmopolita; autodidakta – képzett, és ezek nem ugyanazon logikára épülnek. Másrészt nyelvjáték kérdésének tűnik annak meghatározása, hogy mi van benn és mi van kinn, amiben teljes konszenzus szerencsére soha nem érhető el, hiszen épp e határok vándorlása jelenti a művészet mozgását. (Innentől szándékosan az angol terminust fogom használni, mivel olyan általános fogalomként használatos manapság, amelynek nincs magyar megfelelője, az amatőr csak részzhalmazát jelenti.)

Amit azonnal látunk, hogy ezek mind relációs kategóriák, tartalmaikat kölcsönviszonyaikkban, a művészeti mezővel való relációban kell keresni. Bourdieu, T. J. Clark és Becker nyomán viszonylag egyszerű általánosságban leírni azt a folyamatot, ahogyan a művészeti mező vagy világ(ok) beemelik az outsidert. Ezért az ő fogalmaik használatával in-

A szöveg a 2016. szeptember 9-én tartott „Professzionizmus a kultúrában” című konferencián (Budapest, ELTE) elhangzott előadás rövidített változata.

kább történetileg szeretném felvázolni, hogy a művészeti mezőn belül milyen konceptuális és esztétikai lehetőségterek (elváráshorizontok) voltak azok, amelyeknek való megfelelés lehetővé tette az outsiderok beemelését. Bourdieu fogalmával: mi az a sajátos fénytörés, amelybe a mező az outsider műveket állítja? Ebben az áttekintésben előkerülnek a különböző megnevezések is, így láthatjuk majd, hogy mikor melyik oppozíció viszonylatában lesz érdekes az outsider.

Négy különböző fázist látok elkülöníthetőnek, ami négy többé-kevésbé különböző mintázatot jelent az outsider asszimilálásának. Többé-kevésbé, vagyis bizonyos elemek erősebben vagy gyengébben, de állandóan jelen vannak, míg mások inkább csak egy-egy időszakra jellemzők. 1. Az avantgárd időszaka egészen a Dubuffet kezdeményezte art brut-ig; 2. 60-as évek vége, 70-es évek, 80-as évek eleje; 3. 80-as, 90-es évek; 4. Jelen.

Mára ugyan szinte tetszőlegesen nyújtható gumifogalom lett az outsider, azonban eredete és a vele megnevezett művészet asszimilálásának kezdete a 20. század eleji pszichiátriákra vezet vissza, mivel ekkor orvosok és művészek bizonyos ott készített képekre nem mint orvosi leletekre, hanem mint művészetre kezdtek tekinteni. Két orvos publikált nagy hatású könyveket e témában: a svájci Walter Morgenthaler *A mentális beteg mint művész* (Bern 1921) című munkája volt az első outsideroknak szentelt monográfia, majd ezt követte a német Hans Prinzhorn *Mentális betegek művészete* című gyűjteménye (1922). Adolf Wölfl (No.) 450-es számmal ebben az orvostudományi kiadványban is szerepelt, ám az avantgárd művészeti mező által lelkesen fogadott gyűjteményben is szerepelt. A könyvet Max Ernst vitte be a szürrealisták közé, ahol Wölfl igazi sztár lett, művészetét Breton a huszadik század három legjobbja közé sorolta. Esetében a királycsináló, vagyis akinek a pszichopatológiát sikerült leválasztania róla, végül is Dubuffet lett, aki a negyvenes években kezdte intenzíven gyűjteni az ilyen műveket. Megalkotta az art brut, a nyers művészet kategóriát, és szervezetet is alapított – 1948: *La Compagnie de l'art brut* – az ilyen művek felkutatására, dokumentálására és kiállítására. Többek között Breton, Camus, Cocteau, Éluard, Lévi-Strauss, Tzara voltak a szervezet tagjai. Az új, originális formák keresése során legkevesebb Gauguin-tól kezdve a primitív alkotásokat mint kiapadhatatlan forrást használták a megújuláshoz, majd az avantgárdban emellé felsorakozott a nyers és a naiv is. A művészetet a maga elementáris, a hagyomány civilizáló kényszerétől megszabadult működésében vélték itt tetten érni, erejét a nekik tulajdonított közvetlenségben, a művészeti és kulturális mintáktól való függetlenségükben látták. Dubuffet írja híres szövegében 1949-ben: „A művészi folyamatnak a maga teljes tisztaságában lehetünk itt tanúi; nyers, vad és az alkotás minden fázisát csak saját impulzusaiból kiindulva, önmagának kell feltalálnia.”¹ Dubuffet, úgy gondolom, a nyers művészetet elsősorban a konvenció elsajátításán keresztül új mintákat alkotó művész képe ellen kívánta bevetni, azt remélve megmutatni, hogy eredetiségről elsősorban ott beszélhetünk, ahol az alkotást tényleg ösztönös, automatikus folyamatok vezérlik, az alkotókat „belső szükségességűség” (Kandinszkij) és nem hagyományosnak tekinthető „Kunstwollen” irányítja. A szürrealisták számára is az ösztönös, szinte a biológikumban kódolt kreativitás megnyilatkozása volt fontos a művészet e formáiban. Még Greenberg is 1940-ben híres Laokoón-tanulmányában arról ír, hogy a művészeti tisztaság bizonyítására, vagyis hogy az nem pusztán ízlésbeli elfogultság, a festők a primitív, a gyermeki „művészetekhez fordultak, mint olyan példákhoz, amelyek az ideális tisztaság természetességéről, univerzalitásáról és objektivitásáról árulkodnak.”² És ha nem Amerikában van, minden bizonnyal hozzátette volna a nyers művészetet is.

Bourdieu a Vámos Rousseau példáján mutatja meg, hogyan szentesíti ebben az időszakban a mező azokat, akiket, mivel mit sem tudnak a mező logikájáról, naivoknak ne-

¹ Jean Dubuffet: *L'Homme du Commun à l'ouvrage* (1949) (Paris, 1973) 91–2.

² Clement Greenberg: Egy újabb Laokoón felé (1940), ford.: Heszky András, *Laokoón* 7. szám. <http://laokoön.c3.hu/szamok/7.html>

vez. A naiv és a nyers művészet között ő a kanonizálhatóság fokában lát különbséget, amennyiben az utóbbinál a termelők nem tehetők művészekké. Úgy látom, ez a különbség kanonizációs szempontból mára kevésbé érdekes, sőt, látni fogjuk, egyáltalán nem szükséges az outsider kanonikussághoz a professzionálishoz hasonló művészpozíció elfoglalása. Naiv vagy nyers, különbségük abból a szempontból lényegtelen, hogy olyan eltérést mutattak fel, persze tudtukon kívül, amely a leghaladóbb művészek számára volt fontos. Ez pedig az ösztönös, spontán, individuális kifejezés szubjektív utópiája volt.

Az avantgárd időszakától kezdve, finoman fogalmazva, dialektikus az outsider legitimitációja, mivel a benne felismerni vélt autenticitással az avantgárd fősodor ruházta fel, hogy aztán már ennek birtokában fokozatosan a magasművészet státuszát nyerje el, annak ellenére, hogy kezdetben épp az volt a fő értéke, hogy semmi köze ehhez és ennek konvencióihoz.

Dubuffet kritériuma a „nyerseségre” a formai eredetiség mellett az alkotó vagy pszichés, vagy társadalmi izolációja, tehát nem a mentális betegséget, hanem a mintakövetés lehetőségének kizárását tette meg követelménynek.³ Ezen igény naivitása világos, hiszen sem Wölflí, sem pedig a mexikói Martin Ramirez, akik pedig a befolyásmentes kreativitás eszményképeiként lettek keretelve, nem a semmiből hozták létre műveiket. Általában azt mondhatjuk, hogy az outsiderok esetében szociálisan vagy kulturálisan marginális figurákról van szó, vagy semmilyen hendikeppel nem terhelt autodidaktákról; sőt, olyan is megkapja e jelzőt, aki egész pályáját a mezőn belül alakította, de képzőművészeti végzettsége nincs – például Niki de Saint Phalle; vagy éppen korunk egyik leghíresebb művésze, Yayoi Kusama, aki professzionális képzettségű, a 60-as években a New York-i művészvilág legprogresszívebb részének volt tagja, ám küzd mentális problémákkal. Úgy látom, mára az outsider megnevezés óriási és primán marketingelhető zsákjába rengetegen beleférnek.

Magát az outsider art kifejezést 1972-ben a brit Roger Cardinal vezette be, eleinte az art brut angol ekvivalensének szánta, ám az évtized során jelentéstartománya bővült, és kiterjedt a különböző vernakuláris és marginális művészetekre.

USA-ban az outsider beemelése más pályán haladt, mivel ott a kiindulópont a dél, a feketék művészete volt, de természetesen itt is a profik egész sora végezte a magasművészetbe való átemelést. William Edmondson (1874–1951), korábbi rabszolgák fia lett az első afro-amerikai művész, aki a MOMA-ban 1937-ben önálló kiállítást kapott. De ő még kivétel volt, a 70-es évek voltak az az időszak, amikor az outsider művészet valóban mezőn belüli pozícióhoz jutott az USA-ban. Ekkor, tehát az általam másodikként említett időszakban, a legjellemzőbb megnevezések a „modern primitív művészet” és a „kortárs népművészet” kifejezések voltak. Ezeknek tartalma igen messze van a mi népművészet-fogalmunktól, hiszen itt ismertek az alkotók, olyan naivakról van szó, akik társadalmilag, kulturálisan marginális pozícióban hozták létre alkotásaikat. A megnevezésekben, úgy vélem, az tükröződik, hogy ezek mint lokális történetek vagy faji, esetleg vallási identitások lettek érdekesek a 70-es években. Ebben az időszakban talán úgy tesszük fel Bourdieu terminusaival leghelyesebben a kérdést, ha azt kérdezzük, hogy a mező bizonyos szereplői a maguk pozícióját miben találták az outsiderok pozíciófelvételeivel homológoknak. Két ilyen elemet biztosan találhatunk: az egyik a kozmopolita versus provinciális ellentét felülírására adott alkalmat, a másik pedig a Bourdieu által leírt fordított gazdasági világ, vagyis az érdekmentesség érdekének logikáját erősítette. A fontosabb talán a provinciális versus kozmopolita oppozíció bírálata volt. A vidékieknek jött jól, hogy felmutathatták, van a New York-i típuson kívül más művészi autenticusság is. Herbert W. Hemphill 73-tól utazásokkal gyűjtötte a kortárs népművészetet, az alkotók nagyon különbözők voltak, vidékiek, szegények, idősek, akadémiáktól távoliak. Először a Museum of American Folk Art rendezett kiállítást anyagának

³ Ezért is rekesztette ki e kategóriából a gyermekek művészetét, mert úgy látta, az ő alkotásaikban már sok kulturális hatás tetten érhető.

(1974), és a 80-as években egyre nőtt a kortárs képzőművészeti kiállítások száma, ezek anyagának nagy részét autodidakta, déli, fekete alkotók adták. Greg Blasdel, aki képzett művész volt, kivonult New Yorkból, ám vezető művészeti lapok támogatásával egy sajátos műfajt működtetett évekig, nevezetesen „művészfelfedező” útjairól fotókkal kísért cikkekben számolt be. A Chicago Imagists elnevezésű fiatal festőcsoport tagjai tudatosan a New York-i művészeti világon kívül keresték kapcsolódásaikat, vizuális inspirációikat, így ők is felfedezőútra indultak, Joseph Yoakum, Henry Darger, Martin Ramirez lettek a sztárjaik. Ezeket az „expedíciókat” – szemben az Henri Rousseau-val eljátszott gonosz paródiával – minden szereplő emancipatorikus munkának tekintette, mintegy polgári jószolgálatnak. Ebbe belejátszott az a tényező is, hogy a mezőn belüli hierarchiát nemcsak az autonóm pozíciók átértékelésével kívánták megváltoztatni, hanem heteronóm tényezőket is ennek hadállásába sorakoztattak fel.

A mező mint harci terep Bourdieu szerint a heteronóm gyakorlatok és az autonómia közti versengés színtere. Láttuk, az már az avantgárd időszakában is döntő, hogy az outsidert a per definitionem autonóm művésznek tekintik. A 70-es években a heteronómia oldaláról, vagyis a hatalmi és gazdasági mezővel való kapcsolata szempontjából is érdekes lett az outsider, s az ő heteronóm pozícióját a maga belső pozíciójának emelésére használta az őt felkaroló profi. Ez rendszerint annyit jelentett, hogy az outsider művész társadalmilag marginális, kirekesztett, alávetett pozíciója a mezőn belüliek szemében garantálta a hatalommal való szembenállását, tehát az ő magasra értékelésük közvetve a profi autonómiára való törekvését igazolta. Ráadásul felkarolásuk egyben társadalmi és művészi felelősségvállalást is jelentett. Miközben Edgar Tolsont vagy Yoakumot mint a legfontosabb modernista értékek megőrzőit tűntették fel, a „noblesse oblige” gesztusa természetesen őket helyezte a „nemesség” oldalára. És itt érkeznék el az outsiders beemelésének azon aspektusához, amely, úgy gondolom, a kezdetektől mind a mai napig jelen van. Herbert W. Hemphill és Julia Weismann 1974-ben könyvet jelentettek meg *Twentieth Century American Folk Art and Artists* címmel. Ebben írják: „Ha van egyetlen jellemző, amivel a népművészeket leírhatjuk, [...] akkor az az, hogy számukra csak az alkotás vágya létezik, nem akarnak se versenyezni, se híressé válni.”⁴ Tehát ők azok, akik legtisztábban megtestesítik a művészet régi étoszát, az érdeknélküliséget. Ahogy Bourdieu írja: „az érvényben lévő művészeti hagyományokkal való etretnek szakítás az érdekmentességben találja meg autenticitásának kritériumát.”⁵ A 70-es években tehát a fiatal, magukat New Yorkkal szemben pozicionáló vidékieknek állt leginkább érdekében, hogy önérdeküket tagadják, s ezt áttételesen, az általuk támogatott outsidersen keresztül tették, így követhették saját művészi ambícióikat. A hatalmi és gazdasági mező alapelveinek megfordítása, a sikerrel, presztízzsel nem törődő, a művészetet mint a számára egyetlen és egzisztenciálisan kikerülhetetlen kommunikációs formát művelő művész szerepe még ma is a hitelesség egyik forrása. Átala azt a képet sikerül magára öltetnie a mezőnek, hogy valahol a szélen mozog, hogy a művészet örökös kívülálló tud maradni. (Miközben, teszem hozzá gyorsan, ma teljesen érvényes pozíció a művész mint [kizsákmányoló] kapitalista is: például Damien Hirst vállalkozásai, éttermei – Pharmacy 1998–2003, Newport Street Gallery 2015-től, ebben Pharmacy² 2016-tól – nem elválaszthatók művészi tevékenységétől. Vagy egy másik aspektus, de jellemzi a mező működését: Jeff Koonst egyáltalán nem szankcionálja a művészeti mező – szerencsére a jogi igen –, amiért 80 főt foglalkoztató „műhelyében” még a kötelező minimálbért sem fizeti ki alkalmazottainak.) És ki illusztrálhatná jobban, hogy ez a kollektív hit egyszerre feltétele és terméke magának a mezőnek, mint a kívülről beemelt outsider művész?

⁴ Hemphill, Herbert W. Jr. & Weissman, Julia: *Twentieth Century American Folk Art and Artists*, New York, Dutton. 1974. 9.

⁵ Bourdieu, Pierre: *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. Seregi Tamás, Bp., BKF, 2013. 238.

A harmadik szakaszban, nagyjából a 80-as, 90-es években, megint kissé más mintázatot találhatunk, de ami ekkor a legfeltűnőbb, az az intézmények nagybani bekapcsolódása. Míg a 70-es évek elején nem voltak az outsidersokkal foglalkozó galériák, se aukciókon nem jelentek meg, addig a 80-as évek végére az összes művészeti intézmény bekapcsolódott terjesztésükbe. 1985–1989 között már 125 outsider kiállítást rendeztek; míg a 70-es évek során 23 kereskedelmi galéria kezdett foglalkozni velük, '93-ra 135 ilyen volt. 1995-ben nyílt az American Visionary Art Museum. 1989-től működik az e területtel foglalkozó angol *Raw Vision* című folyóirat. A Sotheby's 1990-től kínálja minden januárban az outsider művészetet, és 1993-tól évente bővülő kiállító és látogatószámmal megrendezik a NY Outsider Art Fairt.

Az évtizedben meghatározó neoexpresszizmus és neokonceptualizmus közül az expresszionista irány volt az, amely természetes módon tudta magához asszimilálni az outsidersokat. Olyan autodidakták esetében, mint Jean-Michel Basquiat, Thornton Dial vagy Howard Finster, akiknél művészi és társadalmi marginalitás keveredett, még mindig a konvenció által el nem nyomott tiszta expresszivitást, a nyílt szubjektivitást értékelték nagyra. És bár szándéka szerint ez a művészet soha nem intellektuális vagy filozofikus, mégis mondhatjuk, hogy konceptualista az outsider is, mivel öntudatlanul, de játszik a művészet fogalmával. Pontosítok: ahogy a mezőn belül nyílt kérdés lett, hogy mi és ki határozza meg és legitimálja a művészetet, úgy lehetett az e pozíció megszerzésére irányuló versengésben az outsidersokat is használni. Megint csak annak a paradoxonnak lehetünk tanúi, hogy a személyes, az elvben nem illeszthető talál utat az elitbe. Ezen időszakban a neokonceptualista irányban a tárgyiságot, a művészi objektumot vizsgálják; a különböző appropriációs és reprodukciós gyakorlatok mind azt igyekeznek megmutatni, hogy a személyes kreáció mítoszával szemben milyen nagymértékben társadalmi konstrukció a műalkotás. Az outsider művészet közvetlenül egyik trendbe sem illeszkedett, azonban mindkettő ideológiájának elemei felismerhetők benne: a modern, dezintegrációval fenyegetett szubjektum, és a művészet nagyon is problematikus státusza, amely kibújjik a végső konceptualizálás alól.

Itt is két új dolgot látok: az egyik talán az, hogy a pop art vágta ösvényen minden a populáris vizualitásból jövő impulzus frissnek hatott, de most már nemcsak ennek eleméit helyezték át, tudjuk, nagyon trükkösen a magasművészet terepére, hanem egyenesen kinyúltak e terek felé. Ennek egyik egyértelmű példája a graffiti teljes beemelése ebben az időszakban. Többek között Becker elemezte, hogy mennyiben működik hasonlóan egy deviáns szubkultúra és a művészeti világ, hogyan teremti meg mindkettő az elismertség formáit a szereplőinek. Itt most az a kérdés, hogy a művészeti világnak miért van szüksége arra, hogy fennhatóságát egy szubkultúrára is kiterjessze. Bizonyosan belejátszik ebbe a művészeti világ „imperialista” természete, hogy tudniillik mindent kolonizálni akar, ami saját határain kívül esik.⁶

Példának hozom a graffitit, mint ennek az időszaknak a szó szerinti „termékét”. A kritikusok, galériák figyelme a 80-as évek elején fordult a graffiti felé, a közvetítők vállalkozók voltak, akik megpróbálták arról a szociális közegről leválasztani e műveket,

⁶ A graffitisek sem részesültek művészeti képzésben (volt néhány kivétel), hasonlóan a naiv művészekhez, olyan új formát teremtettek, amely a tömegkultúra legkülönbözőbb vizuális elemeit olvasztotta magába. De szemben például azzal, ahogyan Becker a kulturálisan elszigetelt naiv művészt leírja, a graffitiseknek saját szociális hálójukon belül megvolt a maguk rekrutációs, mentori, értékelési és hírnevet is biztosító rendszere. Ugyan a graffiti szubkultúra világát befolyásolta a hegemon ideológiával való szembenállás, de a résztvevőket leginkább a saját szociális mezőn belüli hírnév kivívása érdekelte. Így a művészeti mezőbe való integrálódásukat az is ösztönözte, hogy köszönhetően a „sikeres” rendőri akcióknak, szinte lehetetlenné vált az egyes csoportok közti kommunikáció, s így a hírnév fenntartása, terjesztése.

amelyben létrejöttek. Beszámolók vannak róla, hogy a művészeti mező képviselői hogyan biztatták a graffitiseket, sőt ehhez felszerelést is adtak nekik, hogy vászonra dolgozzanak. Egy alternatív esztétikát és szociális formát akartak kooptálni a domináns művészeti mezőbe. A graffiti iránti érdeklődés inkább igazodott a piac dinamikájához, és nem e szubkultúra jellegzetes társadalmi ellenállásának aktualizálódása váltotta ki. Vagyis, úgy látom, fordítva történt ekkor, mint a századelőn, amikor az avantgárdok már azelőtt használták az outsiderseket, hogy a piacon érdekesek lettek volna; a 80-as években az esztétikai érdeklődés inkább a gazdaság által taposott ösvényen haladt. A művészi innováció iránti folytonos éhség vitte a galériásokat a graffiti irányába, ám annyira mások voltak, hogy nem lehetett magasan árazni őket, így legtöbbször hátrányos társadalmi helyzetükkel marketingelték őket.

Itt vetném közbe, hogy az outsiders esetében is mindvégig nagyjából érvényes az a séma, amelyet Seregi Tamás a XIX. századi kívülről jövő és a mezőbe integrálódni akaró művészek receptjeként leír: képzettség és a mező pontos ismerete, csoportokba tömörülés és botrányok.⁷ A hármas szerkezet és kritériumrendszer az outsiders esetében is megvan, mutatis mutandis a következőképpen néz ki a kezdetektől mostanáig: az outsider művész nem rendelkezik művészeti képzettséggel, azonban rendelkezik *skill*ekkel, amelyekre a művészeti világ kontextusán kívül tesz szert. Hogy alkotásai éppen beleilleszkednek a mező lehetőségtérébe, azt nem maga, hanem a mező tagjai ismerik fel és el. A csoportképzés is a belül lévők feladata, ez rendszerint csoportos kiállításokat jelent. Mind az art brut, mind a kortárs népművészek, mind a graffiti csoportként lettek először a mező részesei. A harmadik elem, a jól mesélhető narratíva szerepét esetükben pedig nem a botrányok, hanem az életrajz, felfedezésük sztorija és a társadalmi háttér adja. Ahogy a mezőn belül a botrány a figyelemfelkeltés eszköze, itt a „botrányos” körülmények szolgáltatják a kuriozitást. A nélkülözés, megfosztottság legkülönbözőbb formái belemélyeskednek a művészi értékelésbe.

A másik elem ebben az időszakban a mesterségbeli tudáshoz kötődik. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban az autodidakta (self-taught artist) kifejezés a legnépszerűbb. A szakma technikai készségei, a *skill*ek fontosságának jelentéktelenedése vagy törlése eddigre olyan fázisba jutott, amikor már a hagyományos készségeket bátran fel lehetett más, mondjuk úgy, unortodox *skill*ekkel cserélni – például a konceptualisták akár úgy is jellemezhetők, hogy a képzőművészeti *skill*ek helyébe filozófiaikat állítottak. Ugyanakkor, szerintem, az outsidersnek ekkor megújult e tekintetben a kritikai hozadéka. Bár a *skill* hegemoniájára épülő művészetfogalom naivnak egyáltalán nem nevezhető kritikája volt már a ready made is természetesen. Ám ekkor, a posztmodern idején a „kontárművészet”, a „bad art”, az anomália, a trash, a hiba, az inkompetencia mind mint olyan minőségek erősödtek fel, amelyekkel a művészet területe kitégítható, valamint már nem váltottak ki felháborodást, hiszen a minőség nem ezek ellentétében találta meg garanciáját. Másrészt ez azt jelentette, hogy a *skill* világosan tülemelkedett a maga technikai keretezésén, sánta metaforával azt mondhatnám, hogy „biologikuma” mellé egyértelműen „politikuma” is lett, vagyis bevetését, fitogtatását innentől indokolni kellett, mert különben nem tűnt másnak, mint a mezőn belüli leghagyományosabb, így túl sok szimbolikus tőke felhalmozásával nem is kecsegtető autoritásszerzési módnak. Vagyis megint a hagyományokkal való szakítás frontvonalába lehetett sorakoztatni a *skill*eket nagyon vegyesen működtető outsiderset. De itt is az ő beemelésük mechanizmusa mutatja nagyon világosan, hogy az ilyen fajta, mondjuk úgy, antiművészeti kiterjesztések, jöjjenek akár a hagyományos képességek megtagadásának oldaláról, hogyan intézményesülnek és válnak az elit művészet részévé.

És mi van most? Stilisztikai, formális sajátosságaik alapján kívüli és „szokásos”

⁷ Seregi Tamás: Művészet és kultúra, *Café Babel*, 2013. 74. szám (Váltás), 6.

(Dubuffet) művészetet nem nagyon lehet elkülöníteni, marginális – fősodor oppozíciók között ma nagyon vékony réteg húzódik, így, úgy hallom, nem is kísérik az elmélet fanfárai az outsiders diadalmanetét. Pedig úgy tűnik, diadalmenetről van szó. Új, impozáns helyre költözik New Yorkban az American Folk Art Museum, s eddig töretlenül minden évben rekordot dönt látogatóinak száma. 2007-ben nagy kiállítást rendeztek itt Martin Ramireznek, s ezt a *The New York Times* az idény legjobb kiállításaként jellemezte, magát Ramirezt pedig a XX. század egyik legnagyobb művészenek. 2001-ben a MOMA közösen rendez kiállítást Henry Darger, Goya és a Chapman Brothers műveinek – *The Disasters of War*. A Baltimore Múzeum időközben kétszeresére terjeszkedett, 2004-ben Oscar-díjat kapott Jessica Yu Henry Dargerről készült dokumentumfilmje. A 2015-ös NY-i Outsider Art Fairen ötven európai kiállító szerepel, és persze már van párizsi OAF, októberben volt a negyedik, nem ritkák már a hatszámjegyű eladási árak sem. És ami szinte tarolni látszik az egész szcénát, az angol filmes James Brett kezdeményezte és szervezte utazó kiállítás, amelyet 2009-ben *Museum of Everything* címmel indított el, és amelyről minden általam elért és olvasott fórum csak méltatóan szól. Az *Exhibition # 1* Londonból indult, majd 2010-ben már a Tate Modern hívta meg, ahol három nap alatt több mint százezer látogatója volt, aztán Párizs, Moszkva, a 2013-as Velencei Biennálé – *Il Palazzo Enciclopedico* –, amely a címét egy outsider művész munkája után kapta. Idén tavasszal pedig Rotterdamban volt kiállításuk. És mindenhol egyöntetű lelkesedés fogadja az outsiderset, neves kurátorok, híres művészek, jól menő galériások, múzeumi emberek dolgoznak be a projektbe. Egy művészeti lap szerzője egyenesen azt írja, hogy Brett kiállítása majdhogynem kipukkasztotta azt a lufit, amit művészeti világnak hívunk.⁸ De hol itt a pukkasztás? Inkább megint csak az ellenkezőjének lehetünk tanúi, a mező csodálatos képességének, ahogy érintésére a tárgy színeváltozáson megy át. Nem akarnék dantói kérdésekhez és érvekhez eljutni, a kérdésem megint az, hogy a művészeti mezőben jelentkező milyen lehetőségtér és igény az, amelybe az outsiders ilyen halhatlan sikerrel beléphetnek? És itt igazán csak intuícióimról tudok beszámolni. Megint két dolgot látok kirajzolódni: egyrészt megfigyelhető az erősödő igény egyfajta nosztalgikus visszatérésre a romlatlan kreativitás forrásaihoz. A művekből sokszor sugárzó megszállottság megint azt a vélt jellemzőt erősíti, mintha a semmiből születne a mű. Ahová becsatlakozhat, az az alkotó személyes élettörténete, amelyre éhesek is a befogadók, és ezt, felfedezésének szintén regényesre hangolt sztorijával, rendszerint a művel együtt találja a mező. Mivel az outsider nemcsak szubjektíve, hanem objektíve is idegen a mezőtől, ezért annak előfeltevései, eredményei nem képezhetik e művek értelmezésének, kontextusba helyezésének alapját. Az outsider nem reflektál a mező történetére, nem vágja magát ironikus pózba,⁹ általában nagyon is műve „üzenetére” figyel, még ha ez az üzenet idioszinkratikus is. Ez a történelmi vákuum a művek körül, gondolhatnánk, meglehetősen időszerűtlenné teszi őket. Ám az a sejtésem, hogy épp ez a kontextusnélküliség, a történelmi szemlélet háttérbe szorítása az, ami olyan népszerűvé teszi most az outsiderset. Míg Henri Rousseau esetében „a művészeti mező által létrehozott, annak története által átjárt tekintet”¹⁰ megeremeltette alkotásai számára a kontextust, most talán a túladagolt történelemtől, a történelem mértéktelenségének mérgétől szabadulna a befogadó. De ennek előfeltétele természetesen az, hogy e művek formailag minden nehézség nélkül integrálhatók, persze, egy olyan tekintet számára, amelynek esztétikai ítéletei a mező tere-

⁸ <http://www.artslant.com/9/articles/show/34446> – Utolsó elérés 2016. október 24.

⁹ Thorntol Dial (1928–2016) assemblage-ai olyan példák, amelyeket a professzionális értelmezők szeretnek történelmi reflexióval felruházni. Bill Arnett művészettörténész gyűjtötte és kereskedett vele, ő mutatta meg neki, hogyan kell papírra dolgozni (soha nem volt múzeumban és soha nem látott művészeti albumot), címetek javasolt és értelmezésekkel szolgált a művekhez.

¹⁰ Bourdieu, i. m., 269.

pén edződtek, amely képes a megkülönböztetésre, érzékeny a jelentőséggel bíró eltérésekre, és így segítségével szelektálni tud a művek tömegéből. Vagyis az ablakon visszajött a történelem, csak a kiállítás látogatójának ezt nem kell észrevennie. A másik sejtésem igen egyszerű: a művészet demokratizálásának álrühájában egyre szélesebben terjeszkedik a mező, s így minél kevésbé valószínű a művészeti marginália léte, annál fontosabb a róla szóló fantáziát fenntartani – intézményesen.

Eddig arról beszéltem, hogy a mező számára milyen hozadéka van e kapcsolatnak. De mi a kívülálló nyeresége? Milyen pozíciókat érhetnek el az outsiders a mezőn belül? Mennyiben maradhat kívüli, ha már művei belül vannak?¹¹ Becker válasza elég egyszerű: amíg továbbra is úgy alkot, hogy nem vesz tudomást a profi világról, addig marad, aki volt, ha elkezdi figyelni, számításba venni elvárásait, együttműködni vele, akkor a mező profi tagjává válik. Ez akkor igaz, ha a személyes élethelyzetet és a mezőben elfoglalt pozíciót nem választjuk külön.¹² Az outsider és a mező kapcsolatának jellegzetessége, hogy végső soron nem reciprok. A művészeti világ a maga újdonságkeresésében újra és újra olyan területek felé fordul, amelyek ezt a viszonyt nem kezdeményezték, amelyek nem intézményszerűen működnek, s így nem kell folyton megújulniuk. A mezőnek van szűksége – többek között – arra a legitimációs bázisra, amelyet az outsiders érdeknélküliségéből a maga számára átjatszani tud. De ez csak addig vetülhet rá jótékonyan, míg valóban fennmarad, vagyis ha az outsider művész maga valóban megmarad kívülállóknak – még ha munkái sikeresek lesznek is.¹³ Vagyis az outsider mint outsider integrálódik a mezőbe. Művészi hitele nem képez olyan szimbolikus tőkét, amely aztán alkalomadtán könnyen más formájú tőkévé lenne konvertálható. Ehelyett személyében, életében ő marad a művészeti világ érdekes, becsülendő lüzere.

¹¹ Grandma Moses jellegzetes példa, aki 78 éves korában kezdett komolyan festésbe. *Sugaring off* című műve 1,2 millió dollárért kelt el 2006-ban.

¹² Gaston Chaissac, aki a Velencei Biennálén is szerepelt, már azelőtt lerázta magáról az art brut címkét, hogy Dubuffet büntetésből áthelyezte volna a Collection Annexe-be. Aki tudatos szereplője lesz a művészeti mezőnek, nagyon sokszor a másod-, többedvonalba kerül, kisebb jelentőségű művésszé válik.

¹³ Lásd a hihetetlen népszerűségű Kusamát, aki mind a mai napig egy pszichiátriai intézetben él. De, mivel semmit nem tudok a művésznő betegségéről, talán megengedhetek magamnak annyi cinizmust, hogy talán éppen menedzserei tanácsára teszi ezt. A művészeti piacon különösen jól lehet keresni a művek áráról mit sem tudó outsidereken, akiknek, mondják büszkén a kereskedők, mindig „megadják azt az árat, amit kérnek”.

A HÍZÓSEJTEK METAMORFÓZISA

Sz. Koncz István beszélgetése

– Látja, négy és fél fölötti az eredmény! Az nagyon magasnak számít – mutatja harmadéves hallgatója Wilhelm Márta osztályzatát egy, az egyetemi oktatókat értékelő, újabban nagyon népszerű internet-oldalon. Ha már ezt a felületet vizslatom, találmra kiírok néhány véleményyt a szöveges értékelések közül is. Íme:

- A legjobb oktató, akivel valaha találkoztam.
- Az egyik legnagyobb tudású tanár, nem lehet tőle olyat kérdezni, amire ne tudna azonnal pontos választ adni. Bármiben szívesen segít, de megtanulni nem tudja helyetted.
- Borzasztóan sokat követel, örülök, hogy a gyakorlati órán nem nála voltam.
- Tiszteletreméltó tudással rendelkezik, ennek ellenére szerény maradt. Nálunk ő az egyik nagyon nagy kedvenc.

Az egyik nagyon nagy kedvenc, aki nem melleleg volt az év oktatója is, 1964. november 2-án született Mohácson. Ugyanott érettségizett, biológia – kémia szakos tanári diplomáját pedig a szegedi József Attila Tudományegyetemen szerezte 1988-ban. A Tisza-parti városhoz köti az egyetemi doktori cím (1994), és a PhD-fokozat (1997) megszerzése is. Egyébként dolgozni is ott kezdett, 1989-től '90-ig volt tudományos segédmunkatárs a SZOTE Kórélettani Intézetében. Ezt két, Ausztráliában töltött év követte, tudományos munkatársként működött Adelaide-ben, a Flinders Egyetem Anatómiai és Szövetani Tanszékén. Újra Szeged jött, majd Pécs, az akkori Orvostudományi Egyetem Gyógyszertani Intézete. 1997 és 1999 között posztdoktori ösztöndíjasként végzett kutatásokat a Columbia Egyetem Pszichológia Tanszékén, New Yorkban. 1999-től tudományos munkatárs majd adjunktus, docens volt a JPTE, majd PTE Testnevelés- és Sporttudományi Intézetében. 2006-ban habilitált, tavaly október óta ő igazgatja az intézetet.

Egyebek mellett a European Neuroscience Association, a Magyar Idegtudományi Társaság, a Magyar Sporttudományi Társaság, valamint a Pécsi Akadémiai Bizottság Sporttudományi Munkabizottságának aktív tagja. Jó pár pályázaton volt eredményes, több, nemzetközileg jegyzett folyóiratnál végzett referensi munkát. Meghívott előadó volt az Eberhard Karls Egyetemen, Tübingenben, de például a Nebraskai Egyetemen is. Kutatási tapasztalatokat szerzett többek között a fény- és elektronmikroszkópos immuncitokémiában, a retina és a bélidegrendszer mikroanatómiájában és farmakológiájában, továbbá a neuro-immun interakciók területén. Majd mindjárt megkérjük, hogy ezekről egy kicsit részletesebben beszéljen.

Wilhelm Márta férje, Gábor Róbert ugyancsak biológus. Gyermekeik Zsófia és Eszter.

Óvatosan oldalazok, próbálom megtudakolni a professzor asszonytól, vajon olvassa-e a *Jelenkört*, tudja-e, hol lesz a készülő interjúnak? Tulajdonképpen meglepő válaszával kezdődik a beszélgetésünk.

Wilhelm Márta: – Nem akarok úgy élni, ahogy az utóbbi években éltem. Az értelmiségi lét hatalmas adomány és teher is. Az adomány ott keresendő, hogy egy magamfajta termé-

szettudós is szeretheti a művészetet. A mikroszkópban is a művészetet látom. A színeket, a formákat. Olyan családból jövök, ahol fontos a társadalom- és a természettudomány is. A pedagógia, a zene... Nagyon szerettem a mozgást, a táncot, a színházat. És ahogy haladok előre a korban, egyre kevesebb időm van mindezekre. A *Jelenkorra* sincs időm. Ezért mondom, hogy nem akarok tovább így élni.

Sz. Koncz István: – Tud változtatni?

– Jó úton járok. Az első lépéseken túl vagyok. Kis lépések, de eredményesek.

– *Természettudósként határozta meg az imént magát. Pedig tudom, hogy négy és fél éves korában még orvosnak készült, s hogy ez csak valamikor tizenegy éves kora táján tört meg.*

– Apró gyerekként nagyapám rengeteget vitt a természetbe. Valószínűleg érdekelt is a dolog, mert koromhoz képest nagyon sok mindent tudtam a növényekről és az állatokról. Kezembe kaptam könyveket is e tárgyban, míg kisebb voltam, nézegettem a képeket, utóbb pedig olvastam, amit csak lehetett. Nagyapám azután megvette az *Orvos a családban* című kötetet, és hazahozta. Éppen ott voltam náluk, elkértem, lapozgattam. Tetszettek belőle dolgok. Nyilván felnőtteknek íródott, de az én öregem, látva az érdeklődésemet, mutatott olyan ábrákat, amelyeket helyel-közzel megértettem. Olvasott is belőle, olyan részeket például, amik a lázcsillapításra vonatkoztak. A mai napig fel tudom idézni, hogy melyik oldalon volt az ide vonatkozó pár sor. Nem akarom hosszasan mesélni, mindannak hatására, amit láttam-hallottam, elhatároztam, hogy orvos leszek. Igen ám, ahogy múlt az idő, felső tagozatosként, biológiaórán, nem is tudom, hogyan, de rájöttem, hogy igazából nem arra vagyok kíváncsi, hogy száztíz embernek megnézzem a torkát, és eldöntsem, milyen gyógyszert kell felírni, hanem arra, hogy miért történik mindaz, ami. Tehát ötödikesként pályát változtattam, és készülni kezdtem arra, hogy biológus legyek. És a Jóisten megadta, hogy az lehettem.

– *Mondja, hogy adta meg? Milyen utat kellett végigjárnia ehhez?*

– Viszonylag egyszerű volt, mert csak rajtam múlt, hogy mennyi energiát fordítok a tanulásra. Emlékszem, tizenkét éves koromban elutaztunk Jugoszláviába, a tengerpartra. Megelőzően elsétáltam a könyvtárba, kivettem akvarisztikai és tengerészeti könyveket, majd elkezdtem tanulni a fajokat, és ott kint fölmondtam a leckét.

– *Mi lehetett ez önmél?*

– Családi hagyomány volt, hogy ha elutazunk valahová, igyekszünk felkészülni abból, ahová megyünk. Lehet, hogy így akartam megúszni a nehezebb dolgokat. Mindemellett a dunaszekcsői iskolában is hasonló előkészületeket követelt a földrajztanár, a turisztikai szakkörön, mielőtt elindultunk kirándulni. Rengeteg dolgot tanultam meg az országról, ráadásul megtapasztaltam, hogy nemcsak családon belül működik ez, hanem rendes helyeken másutt is így csinálják. Utóbb a gyerekeim mindig kinevettek, mert ha elmentünk egy városba, biztos, hogy fölkerestünk egy-két múzeumot. És csak utána jött a fagy. Mindenesetre sosem voltam kompetitív személyiség. Egyszerűen szórakoztatott, hogy tanulhatok. Ezt szerettem volna megízlelteni a gyermekeimmel is.

– *Fussunk hát neki a tanulmányainak! Miért Szegedet választotta egyetemi városául?*

– Az országban három helyen volt biológusképzés, Budapesten, Debrecenben és Szegeden. Voltam annyira tudatos, hogy megnéztem: mire lehet számítani a különböző helyszíneken. A Tisza partján működött a biológiai kutatóközpont, tehát naivan úgy gondoltam, ha egy városban ilyesmi előfordulhat, akkor ott a témával biztos sokkal behatóbban foglalkoznak.

– *És? Behatóbban foglalkoztak?*

– Igen, helyes döntést hoztam, utólag is úgy látom. Tizenöt embert vettek föl, és tényleg törődtek velünk, ismertek bennünket az oktatók. Több idejük jutott az úgynevezett tehetséggondozásra, mint például Budapesten. Amikor nekiláttam a tudományos diákköri munkának, másodéves voltam, és némi segítséggel találtam egy német témavezetőt, aki nem is tudott magyarul. Leültetett, beszélgettünk, szakkérdések kerültek szóba...

A nyelvtudásom nem volt olyan szintű, de ő nagyon komolyan vette a dolgot. Végül azt mondta, hogy másnap születnek azok a patkányok, amelyekkel nekem kell törődnöm. *Három hét múlva, pontosan ebben az időpontban várom* – tette hozzá. Megjegyeztem, de három hét múlva nem jelentkeztem, mert nem küldött újabb üzenetet. Hanem élettangyakorlat közben egyszer csak megjelent, és rákérdezett, hogy hol voltam. Attól kezdve soha többé nem mertem elkészni, elmaradozni. Az is segítette tehát a munkát, ahogy számon kérte mindazt, amit teljesítettünk.

– *Hanem mondja csak, mi dolga volt a patkányokkal?*

– Alkoholista patkányok voltak. A tanár, akit emlegettem, kitenyésztett egy laboratóriumi, alkoholista törzset, és azt vizsgálta, hogy generációról generációra milyen tanulási, motoros és szocializációs változások történnek. Az egyedek a víz és a szesz közül mindig az utóbbit választották, és az utódaik is többnyire az alkoholra voltak fogékonyak. Elsősorban magatartásjelekkel foglalkoztam, és megtanultam, hogy milyen egy alkoholista. Ami azért is érdekes, mert magam egyáltalán nem számítok fogyasztónak.

– *A látottak hatására?*

– Nem, azelőtt sem ittam, és a szervezetem egyébként sem tudja földolgozni az alkoholt, bár ez sokkal később derült ki. Egyszerűen nem éreztem késztetést, hogy igyak. Azok alapján, amiket tapasztaltam, nem is szerettem volna kipróbálni.

– *Miket tapasztalt?*

– Beigazolódott, hogy amint nálunk, embereknél is, ténylegesen létezhetnek alkoholista családok, és létezik egyfajta genetikai potenciál, genetikai módosulás, ami hajlamosít a betegség kialakulására. Ez persze nem jelenti feltétlenül azt, hogy aki érintett, egész biztosan alkoholistává válik, de ismerünk olyan biokémiai és egyéb tényezőket, amelyek kevésbé ellenállóvá teszik az állatokat, az embert. *(A beszélgetés után jelent meg a New Scientist hasábjain, hogy nemrégiben békákon is igazolták a hímvarsejteket epigenetikai szerepét. Vagyis azt, hogy az apa életkörülményei az utódok génaktivitását befolyásoló kémiai kapcsolatokon keresztül az örökítő anyag állandósága mellett hatnak a következő generációra – Sz.K.I.)* Nagyon pontosan lehetett látni például a megvonási tüneteket. Amikor iszonyúan berúgtak a patkányok, másnap fokozottabban jelentkeztek az elvonás jelei. Egy ilyen alkalommal egy nőstény átharapta a henteseknek szánt acélkesztyűt, ami az ujjamon volt. Annyira agresszívvé vált. Az ujjam meg ott lógott az acélkesztyűn keresztül. Rádadásul ez egy szoptatós patkány volt. Egész elképesztő volt, hogy milyen változásokon mentek keresztül, milyen torzulásokat szenvedtek ezek az állatok. Intő jelek lehetnének ezek számunkra, emberek számára is.

– *A későbbi kutatásai felé mi vitte? Egyetemi gyökerűek voltak még?*

– Bizonyos értelemben igen, mert az első munkahelyem a Szegedi Orvostudományi Egyetem Kórélettani Intézetében volt. Épp azért vettem föl, mert a magatartási, viselkedési helyzetek vizsgálatában gyakorlattal rendelkeztem, ismertem a módszertant, és talán a biológiai tudásom is megvolt hozzá, mondhatnám kicsit szerénytelenül. Mindig az érdekelt, hogy hogyan függ össze a magatartás, az idegrendszer és az immunrendszer. Hogyan befolyásolja egyik a másikat.

– *Testalkatomra tekintettel féltém, hogy egyszer csak idejutunk a beszélgetésben. Tudniillik tudom, hogy a hízósejtekkal is behatóbban foglalkozott.*

– Tudja, a kérdéskör azért ennél összetettebb, de erről, ha szabad, talán majd később szólnék. Amikor a kutatók fölfedezték, a hízott liba májában találták meg ezeket a sejteket. Kezdetben tehát arra gondoltak, hogy a hízásért felelősek. Valójában immunsejtek, és a normális immunműködésben bírnak komoly szereppel. De rajtuk ragadt a név, még az angol is ezt használja.

– *Valahol itt tarthatott a szakmai pályafutásában, amikor egyszer csak Ausztráliában találta magát. Erre hogy került sor?*

– A férjem révén jutottam oda, aki maga is kutatóbiológus, szegény... Három évvel idősebb, mint én, és kapott egy ösztöndíjat. Szocialista időkét éltünk, nem egészen úgy működött, hogy az ember kigondolta a dolgot, és kiröppent.

– *Szerintem akkoriban már slendrián volt a szocializmus.*

– Igaza van, csak jó egyéves készülődést igényelt az utazás, nem többet.

– *Mondja, hogy a férjét hívták meg. De maga is aktív volt ott!*

– Kimentünk, és a férjem főnöke azt találta mondani, ha már úgylis biológus vagyok...

– ...és épp erre jár...

– ...akkor mehetek a laborjába, csak egy feltétele van: angolul kell tudni! Még amikor az emlegetett német témavezetőmmel dolgoztunk, megkérdezte: *Márta, tud angolul?* Nem, válaszoltam. *Kezden el tanulni!* – szólított föl. Hittem is neki, meg nem is. A Kórészeti Intézetbe kerülve kénytelen voltam angolul tanulni, mert csak úgy tudtam vizsgálni bármit is. Esténként a férjem mese helyett fölolvasta a mondatokat, és lefordította. Tehát bizonyos szavakat, főleg szakkifejezéseket értettem már, mikorra Adelaide-be kerültünk. A nagyobbik lányom két és fél éves volt, és az ausztrál tévében futott egy nagyon jó műsor. Óvodásoknak forgatták, naponta fél óra volt, úgyhogy Zsófival együtt tanultunk a tévé előtt. Ő volt az ügyesebb, gyakorlatilag fél év múlva akcentus nélkül, folyamatosan beszélt. De három hónap után én is mehettem a laborba.

– *És mire jutott?*

– Fölvettek státuszba, sikerült intenzíven dolgoznom egy nagyon jó közösségben, és úgy jöttem haza, hogy voltak olyan publikációk, amelyekben én voltam az első szerző. A tudományos életben ez elég fontos fokmérő. A területem is az lett, ami a csapaté: a látás. Retinakutatás, ha úgy tetszik. Még konkrétabban: a békák látásával foglalkoztunk mint alapmodellel. Egyszerűbb, mint a humán retina, de rengeteg információ nyerhető belőle. A külön projekt, amit kaptam, az ausztrál gyíkok látása volt. Voltaképpen a véletlen hozta. Ökológusok keresték meg a laboratóriumot, hogy ezeknek a nagyon védett gyíkoknak egy részét ilyen és ilyen okok miatt be kell gyűjteni és el kell pusztítani. Nem kérjük-e a szemeket? Kértük. Négy fajt tudtam így tanulmányozni, és sikerült létrehoznunk egy fantasztikus adatbázist. Kiderült, hogy elképesztően jól látnak azok a gyíkok, és hogy a retinájukban óriási az idegsejtszám. Ezt először csak úgy tapasztaltam, hogy rendkívül nehéz volt metszeteket készítenem. Utóbb egyre több oldalról be kellett bizonyítani, hogy nem számoltuk el magunkat, hanem sok millió sejtről beszélünk. Megtanultam, mennyire fontos, hogy az ember lássa maga előtt a célt, hisz újra és újra ugyanazt kell csinálni ahhoz, hogy bizonyítékokkal tudjak szolgálni. A kitartást lehetett elsajátítani, a szakmai hozzáállást lehetett ellesni az ausztrál kutatóktól.

– *A legendás professzortól, Bauer Miklóstól hallottam egyszer, hogy a magyaroknak, sőt mi több, az Európa keleti felében élőknek háromszor-négyszer is át kell ugraniuk egy magasságot, hogy a nyugati kollégák egyszer hitelesítsék. Manapság is így van ez?*

– Így. Változatlanul ez a gyanakvás övez minket. Ehhez nincs is mit hozzátenni.

– *No, jó, az ausztrál kaland véget ért, átmenetileg jött megint Szeged, de azután hamarosan Pécs.*

– Hiányoztak a dombok, az erdők. A férjem ebben kevésbé érzett velem, mert kisalföldi, tehát laposból laposba ment, de kijelentette, hogy tudna élni Pécsen. Hámori József professzor volt akkoriban az egyetem rektora, felfutóban volt a Természettudományi Kar, és az én elvágódásom gyakorlatilag egybeesett azzal, hogy a férjem kapott egy állásajánlatot a rektor úrtól. Boldogan jöttem tehát vele. Az egykori orvosegyetemen kezdtem dolgozni, a Gyógyszertani Intézetben. Ahol teljesen új módszereket tanultam, mert a belidegrendszerrel foglalkoztunk. Érdekes az élet: férjem a PhD-dolgozatát írta e témából, majd a retinával foglalkozott, magam meg a retinából írtam a PhD-t, majd odakerültem belezni. Hálás vagyok a sorsnak, hogy sok helyre vetett, és sok mindent megtanulhattam. Mert így

fölépült bennem egy olyan biológiai struktúra, amely ahhoz kell, hogy valamit megérthessek az életből.

– *Hogyan került rá sor, hogy átigazolt a POTE csapatából? Illetve nem, előbb jött még a Columbia Egyetemen töltött két év!*

– A retinakutatás témakörében a férjem kisebb-nagyobb rendszerességgel járt New Yorkba. Hat hétre, három hónapra, változó időtartamokra tehát, de jószerevével minden évben kijutott. Az egyik ilyen alkalommal följánlottak neki egy hosszabb lehetőséget. Nagyon rövid időn belül kiderült, hogy nem tudunk megélni egy fizetésből, még úgy sem, hogy fél munkaidőben dolgozom. A gyerekeket vittük magunkkal, ez nem lehetett kérdés. Hiszek abban, hogy a gyermek ott érzi jól magát, ahol a szülő van.

– *Hát, néha nem biztos...*

– Vannak kivételek, természetesen. (Nevet.) Mindenesetre amikor az ajánlat jött, a kisebbik lányommal voltam otthon gyesen, épp a harmadik évben. Mire mindent sikerült elintézni, óvodába kellett mennie. Óriási szerencsémre ráadásul New Yorkban adódott egy posztdoktori ösztöndíj-lehetőség. A már említett házírósejtekkel foglalkozhattam. Szerelem volt első látásra. Azóta sem sokan tanulmányozzák ezt a kérdést Magyarországon annak ellenére, hogy jó néhány betegségben leírták a szerepét. Hogy egészséges szervezetben mi a feladatuk, azzal nemigen törődtünk hosszú ideig. A New York-i kutatás, amit végezhettem, viszont épp azzal foglalkozott.

– *És mi a dolguk? Akkor hadd tudjuk már meg!*

– Ha már korábban megígértem, ugye... Folyamatosan kommunikálnak az idegrendszer és az immunrendszer között. Hírvivő feladatuk van, mondhatnám. Ha kell, úgy működnek, mint az ideg-, ha kell, úgy, mint az immunsejtek. A tudomány ezt nem ismerte korábban, ilyen fogalmaink nem voltak, és nagyon nehéz is volt bizonyítani. Igazolni azt, hogy létezik olyan sejt az ember szervezetében, amelyik képes metamorfózisra.

– *Többször is átalakulhat?*

– Élete során bármikor és bárhol. Egészen káprázatos. Nagyon sok előnnyel és hátránnyal jár, hogy ilyen Janus-arcú és tulajdonságú.

– *Említsen egyet-kettőt ezek közül, kérem!*

– Ha valami elromlik bennük, akkor nagyon komoly immunológiai problémák alakulnak ki. Autoimmun betegségek, emésztési gondok és így tovább. Ha viszont nagyon jól funkcionálnak a dolgok, akkor például a női nemi működésben összehangolják a hormonrendszert és az idegrendszert.

– *Sérülékenyek, érzékenyek?*

– Nem mondhatnám. Ha egészséges a szervezet, ha megfelelők a külső jelek, akkor általában nem mennek tönkre a dolgok. De ha a külső jelek olyanok, fölgyorsíthatják a szervezetet a betegség irányába. Ilyen például, ha valaki allergiásan reagál valamely külső jelre. Ezekben az esetekben az immunrendszer egyfajta túlzott működéséről beszélünk, melynek során a szervezetre egyébként veszélyt nem jelentő, ártalmatlan környezeti anyagok ellen intéz támadást. A házírósejtek közrejátszhatnak bőrbetegségek és daganatos elváltozások megjelenésében is.

– *Igen, az allergiáról azért már tudjuk, hogy nem csak annyit jelent, egy kicsit tüsszőgünk, könnyezünk és kész.*

– Nagyon komoly folyamatok zajlanak le a szervezetben. Az emberek gyakran nem tudják, hogy bizonyos szomatikus tünetek mögött allergiás folyamat zajlik, aminek azután gyulladás, egyéb betegség lesz a következménye. De az első, intő jel valamilyen immunológiai, allergiás reakció.

– *Mi lenne a helyes út, amit választanunk kellene, ha allergiás tüneteket észlelünk magunkon?*

– Az orvostól azt halljuk, ha ilyen esetben hozzá fordulunk, hogy kezelni kell. Nyilván ki kellene deríteni, hogy mi okozza a reakciót, és milyen életmód-változtatással lehet visz-

szairányítani a szervezetet valamilyen egyensúlyközeli állapotba. Ha már a Sporttudományi Intézetben vagyunk: a fizikai aktivitás az egyik legalkalmasabb erre. A szervezetet hozzá szoktatja olyan kilengésekhez, amelyek következtében a hirtelen, túlzott reakciók, amelyek kialakulnak az immunfolyamatokban, megszűnnek vagy legalább csökkenthetők. A csodagyógyszer tehát az, ha mozgunk. A legtöbb esetben prevenciós és gyógyászati céllal is használható. Hangsúlyozottan nem az élsportról beszélek. Kevesen tudják, hogy egy infarktus után a javulást a rendszeres fizikai aktivitás fogja meghozni. Megmenthetők, erősíthetők a maradék szívműveik, javíthatók a túlélés esélyei. Az élethosszig tartó mozgás alapvető feladat és cél.

– *Ideális esetben mennyi időnket venné el a fizikai aktivitás?*

– A WHO ajánlásai szerint a gyerekeknél minimálisan napi negyven perc izzadással járó mozgásra, és heti két edzésre lenne szükség az egészség megőrzéséhez. Felnőtt korban minimálisan harminc, ötven fölött húsz perc izzadással járó mozgás és ugyancsak heti két edzés lenne az optimális. Hatvanöt fölött a napi húsz perc ötperces blokkokban is összegyűjthető.

– *Félek, nagyon távol állunk ettől... De térjünk vissza tudományos munkájának helyszínére, a világ öt legjobb egyeteme között számon tartott Columbiára!*

– Lassan haza is kell indulnunk. Néha megkérdezik a hallgatóim, hogy miért jöttem haza? Ilyenkor legorombítom őket: nem szégyellitek magatokat!

– *Még jó, hogy nem kérdeztem meg.*

– Szóval, hiszek abban, hogy ha az ember annyi tudást összeszed a világban, amennyit csak engednek a lehetőségei és a körülményei, akkor azt haza kell hoznia és meg kell osztania az itthon maradottakkal. Hozzáteszem: ez nem mindig egyszerű. Ám kaptunk annyi többletet, ami Magyarországon is hosszú ideig segíti az embert a túlélésben.

– *Nem az orvosegyetemre ment vissza, ugye?*

– Nem, ide a Sporttudományi Intézetbe kerestek élettanászt. Arra gondoltam, hogy talán átadhatom mindazt, amit addig tanultam. Hogy az ismeretanyag, amelynek birtokában vagyok, jól hasznosulhat, és el tudom mondani, hogy miért biológiai szükséglet a mozgás.

– *Mondja, miért ver bennünket a sors ekkora mozgásszükséglettel?*

– Inkább áldás ez. Olyasfajta készítés, amitől nemcsak a keringésünk és a légzésünk működik jobban, hanem az idegrendszerünk is, és ezáltal a pszichés állapotunk is javul. És kihívás! Pozitív üzenet, visszajelzés arról, hogy mire vagyok képes. Nem?

– *Kicsit hosszabban fogok válaszolni, talán a korom miatt is. Vitray Tamás készített egy interjút Bodrogi Gyulával, pár évvel ezelőtt. A színész elmondta, hogy amikor vadászni jár, az ösvényen, ahol besétál a magaslesre, belóg egy ág. Azt az ágot mindig el kell érnie úgy, hogy fölugrik. Tíz esztendeje el is érte mindig. Öt éve is még, olykor-olykor. Manapság ünnep, ha nagy ritkán eléri. Látja, ez az öregség, mondta Bodrogi Vitray Tamásnak. Az ember már nem éri el, amit akar, de még ugrál.*

– Értem én, viszont ehhez kell az emberi tudat. Azért tett bennünket sikeressé a környezetünk, mert vannak kognitív képességeink. Viszont épp ezek a képességeink azok, amelyekkel jól lehet hatnunk a testünkre is. Ha úgy tudunk az öregedésre gondolni, hogy túlélünk ötven, hatvan, hetven évet, megadatott egy hosszú élet, az már jó érzéssel tölthet el. Ha pedig megnézzük a szomszédot, aki nem szokott sportolni, akkor mégiscsak kihúzhatjuk magunkat. Viszont kétségtelen, hogy mindenki, aki megszületett, halálra van ítélve. Fiatal korban persze ez nem tudatosul bennünk.

Az ugráshoz még, kicsit átvitt értelemben: korábban említettem, hogy nem vagyok kompetitív személyiség. Tényleg nem. Magamért soha nem is meccselnék. Legfeljebb megvonnam a vállam, és arrébb mennék. De csapatért igen. Ha kell, beállok az árokba, vagy még egyszer nekifutok a magasságnak. De csak akkor futok neki, ha tudom, hogy átugrom.

- *Itt, az intézetben milyen magasságokat vittek már át?*
- Sikertől olyan labort fölépíteni, ahol a hallgatók is látják, hogy mi az a tudomány. Meg tudjuk őket tanítani, érzékelhető a fejlődés, működik a tehetséggondozás. Sokat kellett nekifutni, sokat kellett próbálkozni, de összességében mégiscsak megérte.
- *Hogy jött az intézetigazgatói szék?*
- Hát, nem én kértem.
- *Biztos voltam benne.*
- Azért nem vágytam ebbe a pozícióba, mert kevesebbet foglalkozhatom a kutatással, a tehetséggondozással. Sok mindenről le kellett tehát mondanom, amit nagyon szeretek. De miután megkerestek a kollégák, hogy próbáljam meg, a csapatért megteszem. Nem szerettem meg a pozíciót, de a feladatot szeretném megoldani. Tehetségem szerint.
- *Mi az, amire ideje marad?*
- A hízósejtről nem akarok lemaradni, hála Istennek sokszor kell tanácsot adnom a PhD-hallgatóimnak, még van időm lemenni a laborba, még megcsinálom a méréseket, még bele-nézek a mikroszkópba, és amikor mindezekre még sincs módom, akkor félig-meddig hal-doklom. Rettenetesen irigy vagyok mindazokra, akik korlátok nélkül megtehetik.
- *És azt a bizonyos izzadást eléri mindennap?*
- El. Annyival kevesebbet alszom.

AZ ÖNÉLETRAJZ MINT ÍROTT ÉS OLVASOTT IDENTITÁS

Várkonyi Nándor és a Pergő évek

A *Pergő évek* elemzése és értelmezése előtt tisztáznunk kell, hogy mit tekintünk vizsgálatunk alapszövegének. A műnek ugyanis két szövegváltozata van. Az egyik a Magvető Könyvkiadónál 1976-ban megjelent szöveg, amelyet a jelek szerint a szerző rendezett sajtó alá, akinek élete alkonyán lelkesítő impulzust jelentett a kiadó vállalkozása, illetve kezdeményezése.¹ A munka befejezetlen, de Várkonyi a befejezést előlegező gesztusként a könyv előszavát is megírta. Ennek alapján ezt a változatot tekinthetjük az ultima manusnak. Mivel azonban a könyv a szerző halálát követő évben látott napvilágot, a posztumusz megjelenés ténye korlátozza az utolsó kéz elvének érvényességét. A könyv szövege ugyanis nem mindenben tükrözi a kéziratot, terjedelemben is különbözik, annak mintegy hatodát nem tartalmazza. Fontos tehát a kihagyások szemügyre vétele. Ezeknek két fő típusa látszik elkülöníthetőnek. Egy részükről többé-kevésbé feltételezhető, hogy elhagyásuk a szerző döntésének eredménye. Ilyenek lehetnek az ismétlődések, a később talán túlzottan személyesnek ítélt részletek mellőzései, a szöveg lendülete érdekében történt „karcsúsítás” esetei, az anyag tehermentesítése a túlzásba vitt dokumentáció súlyától, például a bőséges (irodalomtörténeti szempontból hallatlanul informatív) levelezési anyag szelektálása, néhány indulatos fogalmazás szelídítése. Ezeknek a kihagyott szakaszoknak egy része át is van húzva a kéziratban, de más részükről esetében nem találunk efféle mellőzési szándékra utaló jelet. Két bekezdésnyi szöveg viszont nem lelhető fel a kéziratban, lehet, ám ez csupán feltételezés, hogy ezek a korrekcióra során kerültek a kiadandó anyagba. A kihagyások másik csoportjának megítélése még bonyolultabb. Ezek esetében feltételezhető (a szerzővel alkalmasint egyeztetett) kiadói (cenzori) javaslat, közbeavatkozás. Tehát az 1976-ban megjelent kötet jelentős mértékben eltér a kézirattól.

A *Pergő évek* másik szövege a Széphalom Könyvműhely 2004-ben kiadott kötetében olvasható.² Ez nem az 1976-os könyv második kiadása, hanem a kézirat alapján rekonstruált eredeti szöveg. Szerkesztője gondosan visszahelyezte a korábban kihagyott részleteket, még azok egy részét is – az olvasót korrekt módon tájékoztató elkülönítő jelöléssel –, amelyeket a szerző áthúzással minden bizonnyal kihagyásra ítélt. (Ezeket a visszaillesztéseket később vesszük szemügyre.) Kétségtelen érdeme az új kiadásnak, hogy – a Várkonyi-filológia alakulásának mérföldköveként – a teljes kéziratot adja, s ennek érdekében mellőzi a korábbi sajtó alá rendezés – egy részükről a szerző kezétől származó (de az öncenzúra körülmények diktálta működését sem kizáró) – döntéseit. Jóllehet az 1976-os (ismét hangsúlyozzuk: a szerzőnek még életében elégtételt jelentő) kiadás pozitívumai

Fejezet egy készülő Várkonyi Nándor-monográfiából.

¹ Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1976.

² Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Szerkesztette Mezey Katalin, a szójegyzéket Hafner Zoltán készítette. Bp., Széphalom Könyvműhely, 2004. Megjegyzendő, hogy a kiadó konzultánsként bevonta a munkába a szerző fiát, Várkonyi Pétert. Mezey Katalin a kötet utószavában gondos tájékoztatást ad a kiadás elveiről.

eltörpülnek a 2004-es rekonstrukció értékei mellett, mégis azt mondhatjuk, hogy a *Pergő évek* filológiai szempontból dinamikus, nyitott szöveg, s ha a két kiadást párhuzamosan olvassuk, amire a következőkben kísérletet teszünk, a szerző műhelyébe, a szöveg alakulási folyamatába is betekintést nyerhetünk. Nézzük tehát a művet!

„Kényelmetlen feladat előtt állok: bevezetést kell írnom önéletrajzom elé.” A *Pergő évek*³ *Az Olvasóhoz!* című előszavának első mondata világos helyzetet teremt a mű befogadójára számára: önéletrajzként definiálja az utána következő szöveget. Célszerűnek látszik tehát Philippe Lejeune műfaji definíciójából kiindulni: „Visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképpen személyiségének történetére helyezi.”⁴ Ez a meghatározás azért is válik hasznunkra, mert olyan olvasói mezőt biztosít számunkra, amelyen haladva elemzésünk során a szöveg önmagával való műfaji azonosságának megőrzése melletti színváltásának is tanúi lehetünk. Vekerdi László ennek a metamorfózisnak pontos helyét is megjelöli: az első kiadás 160. lapján következik be. (A második kiadás szerint a 151. lapon.)⁵ A magunk olvasatában ezt a helyet némileg elmozdítjuk: a 181. (179.) lapra helyezzük. Az előszó, s már az idézett mondat olyan szövegteret hoz létre, ahol a kettős megelőzöttség pozíciója körvonalazódik. A beszélő önmaga tükörképe előtt áll, olyan szerzőként, aki azonosnak nyilvánítja magát az elbeszélővel, ez viszont az elbeszélés főhősével azonos, vagyis a könyv címlapján olvasható szerzői név – Várkonyi Nándor – az elbeszélőt és a főszereplőt is megjelöli. A *Pergő évek* tehát a Philippe Lejeune által önéletrajzi paktumnak nevezett s az olvasónak felajánlott megállapodás alapján olvasandó.⁶ Az elbeszélés – a másodlagos diszkurzust képező betétszövegek, például a Várkonyihoz írott levelek kivételével – egyes szám első személyben íródik. Ám az idézett mondatból az is kitűnik, hogy a szerző a bevezetőt egyszersmind önmaga tükörképének általa elkészített másolata elé helyezi, s ez a megkettőződés, ennek az immár olvasói tapasztalatokat is magában foglaló szemlélete jelent számára *kényelmetlen feladatot*.

Az idézett előszó 1974 decemberében készült, három hónappal a szerző halála előtt, tehát a könyv, amely befejezetlen, a visszatekintő létértelmezés helyzetében íródott. (Erre utalhat a címadás: a *pergő* igenév, illetve a *pereg* ige részint az idő múlását jelzi, mint a régi filmképeken a naptár lepergő lapjai, de a szó szemantikai tartományába a folyamatos, szapora beszéd képze, s közvetve a dinamikus szövegformálás hangulata is beletartozik. Sőt, az orsóra, a rokkára, ezek sorsszerű működésére is gondolhatunk, és ha a túlért kalászközből kipergő gabonaszemekre asszociálunk, a termés betakarításának jelképe is eszünkbe juthat.) A szövegbeli metamorfózis helyeként megjelölt pontig a paktumot megőrző önéletrajzi regényként olvasható a szöveg, ahol a történet (a biográfia) és az elbeszélés összetett játékának lehetünk tanúi: előbbi hozza létre és uralja az utóbbit, ám ez, tehát az elbeszélés, visszahat magára az életrajzi történetre.⁷ Az írott identitás ennek következ-

³ Várkonyi 1976. 7–9.; Várkonyi 2004. 9–10. Mivel párhuzamosan követjük a két szöveget, a fontos helyeken mindkettőre hivatkozunk, egyébként mindig a vizsgálat adott szempontja dönti el, hogy melyikre utalunk, s ha lényeges eltérést tapasztalunk a két szöveg között, ahol az első kiadás körülményeinek befolyására gyanakodhatunk, a második kiadást vesszük alapul.

⁴ Philippe Lejeune: *Önéletrajz, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Z. Varga Zoltán. Bp., L'Harmattan, 2003. Az idézett tanulmányt Varga Róbert fordította.

⁵ Vekerdi László: A hűség öröme (Várkonyi Nándor: *Pergő évek*). *Jelenkor*, 1977. 7–8. 757–759.

⁶ Lejeune 2003. 17–46.

⁷ A biográfia legfontosabb adatai így foglalhatók össze: Várkonyi Nándor 1896. május 19-én született Pécsen. Hároméves korától érettségi vizsgájáig Nyitrán élt családjával, ahol apja kataszteri mérnökként dolgozott. A piarista gimnáziumban nagy hatással volt rá rajztanára, a muzeológus Höllrigl József. 1914-ben a család Budapestre költözött, Várkonyi, megszakításokkal, itt élt 1924-ig. A bölcsészkar magyar–francia szakos hallgatója. Többek között Riedl Frigyes előadásait hallgatta, akiről mindig, így a *Pergő évek*ben is tisztelettel és szeretettel emlékezett. Egyetemi éveiben

tében, újabb áttétellel gazdagítva a tükrözések játékát, a Lejeune szerinti személyiségtörténet vonatkozásában, a befogadó által olvasott identitásként jut el létezésének újabb dimenziójához. Tanulmányunkban Várkonyi biográfiájának részletei nem, vagy csupán annyiban érdekelnek, amennyiben az önelbeszélés motívumaiként funkcionálnak, az identitás kalandjának részeként, vagyis nem a magánemberről, az empirikus szerzőről beszélünk, hanem arról a szerzői énről, amely a szövegben megformálódik, miközben narrációja főszereplőjeként szemléli önmagát.

A *Pergő évek* első harmadának életrajzi regényként való olvashatóságát az a körülmény is inspirálja, hogy a személyi azonosság hangsúlyozása mellett, a tudathorizontokat tekintve, jól érzékelhető távolság figyelhető meg az életrajz alanya és tárgya, az elbeszélő és a szereplő között. Úgy is mondhatnánk, hogy az elbeszélő, az öreg, életútjára visszatekintő Várkonyi az ironikus fölény és többlettudás pozíciójából szemléli ifjúkori önmagát. Másként fogalmazva: egy immár kiegyensúlyozottan szemlélődő beszélő egy dült lelkű, diszharmonikus tudatú személyiség analízisét adja. Az ifjú Várkonyi súlyos terhet cipel: a szadista apa felfokozott, szélsőséges indulatainak nyomasztó örökségét hordozza, akár lelki hagyományként, akár taszító mintaként, a hatásiszony rémületével, de nap mint nap számot kell vetnie vele. Mert olykor maga is ellenőrizetlen gesztusok, sístergő, kirobanni kész feszültségek kiszolgáltatottjává válik, sőt, nemegyszer gyöttrő komplexusok rabjává. A különködő szerepjátszás hajlama és a magányba temetkezés vágya, a forrongó dühök és a mardosó szegyenkezés kedélyállapotának hullámozása jellemzi. Mindez az önértékelés súlyos zavarával társul. Ezt a kettősséget példázza a Zobor-hegyen átélt Brocken-tünemény felemelő, de egyszersmind kijózanító tapasztalata, amely az önmegszólítás figyelmeztető tanulságához vezet: „Emberi nagyság: árnykép a ködgomolyban!”

Az óriásira növő és ugyanakkor szétfoszló árnykép optikai illúziója sajátos, kétpólusú lelkület tárgyasulásként is felfogható.⁸ Az ily módon színre vitt személyiség, az apai örökség koloncával viaskodó, hangulati szélsőségek között hanyódo ifjú találkozik a Trianon-sokk alig felfogható tapasztalatával, ami számára a Felvidék elvesztése által az ifjúságtól való megfosztatás kínjával sajog. Így válik a Brocken-tünemény a történelmi Magyarország sorsának is jelképévé. Erről Várkonyi az 1924-ben írt (és később még szóba hozandó) *A francia szellem* című, a *Symposion* első kötetében megjelent tanulmányával kapcsolatosan, illetve Pogány Bélával való barátságának összefüggésében szól a *Pergő évek*ben, amelynek most a kézirat alapján helyreállított második kiadását idézzük, mely a szelídebben fogalmazott elsőhöz képest kendőzetlenebbül szól a történelmi tragédia

kötött barátságot évfolyamtársával, Pogány Bélával. 1916 januárjától 1917 októberéig katonai szolgálatot teljesített. 1918-ban tanári diplomát szerzett. Ezt követően két grófi családnál volt nevelő. Tanítványaival, Révay Józseffel és Pappenheim Alexszel életre szóló barátságot kötött. 1917-től 1921-ig egy betegség következtében fokozatosan és végleg megsüketült. 1924. szeptember 1-től haláláig Pécsen él. Itt írja fő műveit. Egy írói kör központi alakja. Különösen Weöres Sándor és Kodolányi János áll hozzá közel. 1927-ben házasságot köt Schaffer Erzsébettel. Két gyermekük születik: Éva és Péter. Nyugdíjba vonulásáig – 1956 szeptemberéig – a Pécsi Egyetemi Könyvtár könyvtárosa. 1925–1926-ban a *Symposion*, 1941-től 1948-ig a *Sorsunk* szerkesztője. 1929-ben Baumgarten-díjra jelölik, de csak jutalomban részesül. 1935-ben egyetemi magántanári kinevezést kap a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára „a magyar és a külföldi irodalmak kapcsolata” tárgykörrel. A bölcsészkar megszűnése után egy ideig átveszi a jogi kar. 1931-től a Janus Pannonius Társaságnak alapító tagja, 1941-től alelnöke, majd 1945-től a Janus Pannonius Társaság helyett megalakuló Batsányi János Társaság elnöke 1948-ig. A hallgatás éveit után az 1960-as évektől kap ismét publikálási lehetőséget. 1975. március 11-én halt meg. Erre nézve lásd: Bertók László: *Várkonyi Nándor. Bibliográfia*. Pécs, kiadja a Pécsi Városi Könyvtár, 1984.

⁸ Szakmai kompetencia híján csak feltételezzük, hogy a bipoláris depresszió esetével állunk szemben. Hozzá kell tennünk azonban, hogy nem a valóságos Várkonyi Nándorról beszélünk, hanem arról a hasonló nevű szereplőről, akit az író Várkonyi Nándor megrajzol.

egyéni és nemzeti következményeiről. „Írásomnak csakugyan voltak szubjektív indítékai, ezekről ő nem tudhatott, mert magyarságról, hazaszeretetről nem fecsegtünk, az természetes volt. Nem sejthette, milyen reakciókat váltott ki belőlem a francia imperializmus lelkiismeretlensége, mely aláaknázza Közép- és Kelet-Európát; ő nem ismerte, mint én, a forrásműveket bújó könyvtáros, a Párizs-környéki békéket létre segítő mérhetetlen, fékelyes korrupciót, nem látta, mint én, a Szlovákiából (hazájukból) kivándorló magyarok karavánjait,⁹ az ottmaradtak szellemi ínségre vetését, itthon a hatszázezer vagonlakót, nem kockáztatta bőrét, mint én, oda- és visszaszökdösve a csehszlovák határon, hogy híreket vigyen és hozzon barátainak az itt meg ott történekekről, nem tudhatta, hogy *én is* kiábrándultam egy időre a franciákból, de nem személyes okokból. Nem tudhatta, hogy a csalódás biztatott a kiábrándító franciák jelentőségének túlbecsülésére, s hogy a megcsalt szerelem mindig rossz tanácsadó. Én meg úgy láttam – igaztalanul –, hogy neki nem fáj a magyar nép tragédiája, s franciarajongása elfeledtette vele, hogy ide tartozik.”¹⁰

A lesújtottság és a felemelkedni akarás kettőssége a karaktert szimbolizálva a visszahúzódásokat követő feltörés lüktetésével működő gejzír képében válik szemlélhetővé. „Visszatekintve, magam előtt is restellem a válságok és újjászületések örökös ecsetelését, a gyakoriság gyanússá teszi e szavak jelentését, és megfosztja őket súlyuktól. Nem lehet minduntalan megsemmisülni, és új életre kelni. A hullámhegy-hullámvölgy hasonlata se talál, mert hiányzik belőle a hevesség mozzanata, a dráma érzékeltetése. Alkati eredetű-e, ha az ember belső mozgása egy gejzíréhez hasonlít, mely lelohadása után nyomban újra feltör, akár elragadtatás löki, akár kétségbeesés, az intenzitás ugyanaz, s a lobogás tartalma szabálytalan? De mit tegyen a szerencsétlen, ha a lélektan törvénye gyerkőc korától vénsége fogytáig, századszor is arra ítéli, hogy higgyen e lobogásnak: hogy most valóban meg kell semmisülnie, hogy most végre sikerül újjászülnie magát.”¹¹

A személyiség kettőssége az írói habitus örökös feszültségével társul. Ebben a vonatkozásban Várkonyi karakterének legfőbb jellemzője az emlékezet túltengése, amely az ő esetében írásterápiával kezelhető: az örökletesen túlfeszült idegélet és a szertelen tudáshajsz következtében a memória felgyülemlett információhalmaza kitörő gejzirként robban bele a szövegbe, izgalmi állapotban tartva a túlfeszített tudatot. Ily módon az emlékezet által uralt tudat lelki archívumként gyűjti magába a megtanult és elraktározott, és írásbeli rögzítésre váró ismereteket. A tanulás szimbolikus helye Várkonyi számára előbb a nyitrai múzeum, majd a pécsi könyvtár, ahol kialakult, majd jellemmé szilárdult az autodidakta polihisztor alakja. E téren két mester játszik kiemelkedően fontos szerepet életében. Nyitrán a gimnáziumi rajztanár, a muzeológus Höllrigl József. „Legelőször természetesen a múzeumi gyakorlat, a műhelymunka titkai és örömei tárultak föl előttem” – vall erről a tanár-diák kapcsolatáról Várkonyi –, „s ha szűkös keretekben és gyarló eszközökkel is, de elvégre a mindenkori muzeális anyag volt az, amivel megismerkedtem. Ám ennél jóval többet nyújtott maga a Mester, mert ami hiányzott a múzeumból, megvolt a fejében.”¹² A pesti egyetemen pedig a kiváló tudós, a pozitivista iskola eredeti látásmódú professzora, Riedl Frigyes volt rá életre szóló hatással, akitől süketsége által sorsszerű előrejelzést is kapott Várkonyi. „Ez a szellem valóban diadalra született, minden kvalitása

⁹ Ez a mondatrész a térbeli nézőpont megváltoztatásával az első kiadásban így hangzik: „nem látta, mint én, a bevándorló magyarok karavánjait”. 1924 hangulatát visszaidézve a kéziratban a történelmi Magyarország, a Felvidék, Nyitra és a kamaszévek felől szemlélődve *kivándorló*, az 1976-os kiadásban a politikai realitásokhoz alkalmazkodva, illetve a pécsi lakóhely felől szemlélődve *bevándorló* magyarokról beszél. De a szülőföldjükről elűzöttek karavánjaival és a hatszázezer vagonlakóval kapcsolatos tények itt is, ott is megvannak.

¹⁰ Várkonyi 2004. 72.

¹¹ Várkonyi 1976. 88., Várkonyi 2004. 78.

¹² Várkonyi 1976. 27.

megvolt hozzá: szikrázó elme, eleven, de nem féktelen fantázia, költői véna, könnyen szerzett erudíció, ösztönös rendszerező készség, mindent áttekintő és nyilvántartó pillantás, művészi előadás. Csak a drámai erő hiányzott belőle, a súlyosabb kérdéskörökkel megküzdő aktivitás; passzív alkat volt, »szenvedő«, Hamlet a katedrán és az íróasztal előtt.”¹³ Az eszményítő arckép a szellemi rokonságon túl a portréfestő és a modell alkatának eltérő jegyét is tükrözi.

A *Pergő évek* szövegét az önelbeszélés szerepmagatartásai felől is tanulságos megközelíteni. Várkonyi Nándor háromféle szerep alakzatát követi, melyek az életúton való haladás során egy terebélyesedő fa évgyűrűiként ölelik magukba egymást. Legbelül, a tudat mélyrétegében a *bűnös fiú* hangja rezeg, akinek beszéde a *gyónás* mintázata szerint alakul. Ez, mint erre már utaltunk, az apai örökséggel való viaskodás és a megvallott bipoláris hangoltság szólama. „Föltehetően életre szóló gyerekkori trauma az apai brutalitás, mely főként az egész tudattalan régióra kiterjedő szégyenérzésbe csapódott le, de minden érintésre föltör, kórossá teszi az idegrendszer funkcióit, és túlkompenzálásokba kerget: hol zárt, tétlen magányba, hol nyüzsgő aktivitásba, hol idétnen, kihívó különködésbe, hol suta feszengésbe” – mintha csakugyan gyónást hallanánk.¹⁴ Ezt követi, és az előbbit elrejtve, de mégis láttatva artikulálódik a *sértett férfi* hangja, aki a megfosztatások deficit-élményeit hordozza: elvették tőle ifjúsága színterét (Nyitra ebből a szempontból a régi Magyarország jelképe),¹⁵ elvesztette a fővárosi irodalmi életbe való beilleszkedés lehetőségét, majd elvették tőle a méltó és írói identitását megerősítő elismerést. A sértettség komplexusa Török Sophie-ban testesül meg számára, aki, hiteles források szerint, megfosztotta őt a Baumgarten-díjtól, majd a nyilvánosság előtt megalázta. A Janus Pannonius Társaság megnyitó ülésekor lezajlott kínos jelenetet a *Pergő évek* első kiadása nem tartalmazza, a második kiadásban azonban szerepel.¹⁶ Ennek a gyötrelmes emlékeknek a megvilágításához most mégis Várkonyinak Csányi Lászlóhoz 1966. november 22-i dátummal írt levelét hívjuk segítségül, mert ez a szövegváltozat – a levélforma szókimondóbb természetének megfelelően – nemcsak élesebb fénnnyel világítja meg a helyzetet, hanem a be nem gyógyult seb évtizedek múlva sem szűnő sajkásáról is vall. A levelet Várkonyi abból az alkalomból írta, hogy felkérték, vegyen részt a székszárdi Babits Múzeum avatásán. „Lehetetlenség B[abits] barátainak vagy akár közelebbi ismerőseinek képviselőitében, nevükben fellépnem, mert ennek útját állja Török Sophie, ki szíve mélyéből utált engem, dühös volt rám s ezt nyíltan ki is mutatta. Mint tudod, megalo- és cezaromániában szenvedett, s halálosan megsértődött azon, hogy irod[alom]tört[éneti] könyvemben nem hódoltam előtte, sőt bele sem vettem. (Azért nem tettem, mert a könyv megjelenéséig, 1928-ig önálló kötete nem jelent meg, én pedig ezt a megemlékezés, a méltatás feltételének tekintettem mindenkinél.) Amikor Babitsék 1931-ben Pécsen vendégszerpeltek, utána a bankett előtt feleségemmel együtt eléjük járultam, hogy bemutatkozzam (addig nem volt erre alkalmam). Sophie elfordította fejét, kezét eldugta kézfogásra nyújtott kezem elől, ülve maradt, stb. úgyhogy a jelenlévők szemeláttára felsülve kellett továbbmennem – kínos jelenet volt. (Nb. Babits felállt, meghajolt s kezet nyújtott.)¹⁷ Nem sokkal ezután elűtött a Baumgarten-díjtól, amit pedig az egész bizottság egyhangúan megszavazott, először maga B[abits] is, de aztán Sophie nyomására vétőt mondott.

¹³ Uo. 50.

¹⁴ Várkonyi 1976. 42.

¹⁵ Mint Márai számára Kassa.

¹⁶ Várkonyi 2004. 341.

¹⁷ Babits engesztelő gesztusa itt a sértést kevésbé enyhítő, zárójelbe helyezett megjegyzésként szerepel, a *Pergő évek* kéziratában és második kiadásában nagyobb nyomatóképt kap: „Babits viszont szépen felállt, meghajolt, kezet nyújtott, és örvendett a szerencsének.” Úgy véljük, hogy a seb a levélben erősebben sajog.

Ő teljesen felesége terrorja alatt állt, s nyikkanni sem mert akaratával szemben.”¹⁸ Ez a seb sohasem gyógyult be igazán.¹⁹

Várkonyi önelbeszélésének harmadik szerepe: a *remete*. 1921-re mindkét fülére megsüketül, mint mondta, megnémult körülötte a világ. A magányba vonulásra és a befelé fordulásra való hajlamot ez a csapás felerősítette, ám ezt a helyzetet ő – s ez ismét a gejzír-jelenség megnyilvánulása – képes volt a maga javára fordítani, a tudományos elmélyedés hasznára váltani. „Bin leider völlig taub” – mondta egyszer a müncheni Südost Institut agitátorának (akivel pedig szívesen vitatkozott volna),²⁰ ám élete vonatkozásában, képletesen szólva, munkája által a *leider* szót kiiktatta. A remete kényszerű s mégis termékeny szerepének kialakulásához a vidékre, Pécsre költözés és ott a Pécsi Egyetemi Könyvtár is hozzájárult, mert könyvekkel borított falai az elmélyedés szigetét képezték számára. Könyvtárosi munkája során, mint írta, „minden könyv és folyóirat átment a kezemen, s persze nem anélkül, hogy bele ne néztem volna. Itt aztán jó hasznát láttam gyorsolvasó-gyakorlatomnak és gépiesen működő memóriámnak.”²¹ A *Pergő évek* a szerepmagatartások beszédalakzatainak szövegmezője. A bűnös gyönt, a sértett mentséget és öngazolást keresett, a remete beszéde pedig a *számvetés*. „Ez az írás nem csupán emlékezés, hanem önvizsgálat és számadás is. Jól tudom, hogy tárgyilagos önismeretre szert tenni nem lehet, azért minden számadás eleve szubjektív értékű csak. Összintese: kelletlenül nézek a bizonyára torzító tükörbe; úgy mutatja, alkati sajátosságom a neurotikusan túlfeszült életerő, a szenvedélyesség, lobbanékonyság mind érzésben, mind gondolkodásban, ami a féktelen képzettödulásoktól megsarkantyúzva nagy teljesítményekre, baromi munkabíráásra képesít, ugyanakkor hebehurgyává, hamarkodóvá, meggondolatlanná, kapkodóvá tesz, s lényegesen többször lő bakot, mint célba talál, és sikert arat. Vele jár a kritika nélküli egyensúlytalanság, felelőtlenség, vak ingadozás szélsőségek közt, egzaltációtól a kétségbeeséséig, a túlhabzó jókedvtől az apatikus lehangoltságig. Kísérő tünet a csillapíthatatlan ismeretszomj, mely alig elviselhető tehertermeget halmoz fel az emlékezetben. [...] Minden ember mikrokozmoszt hord magában, amit valamely fő hajtóerő mozgat, ha olykor kanyarogva is, előre; nemegyszer mondtam már, hogy az enyémet az önállóság, függetlenség, a szabadság eszméjében vagy ösztönében lakozó erő forgatja, amióta eszmélni tudok.”²² E ponton, az önismeretnek ezen a magaslatán, összeér az írott és az olvasott identitás tapasztalata. Itt válik az enciklopédikus tudású remete mesterré, akit Pécsen íróbarátok köre övez – Rajnai Lászlótól Solymos Idáig, Sásdi Sándortól Dénes Gizelláig és másokig –, s vonzáskörében a magyar irodalom olyan jelentős szerzői tartózkodnak termékeny szimbiózisban vele, mint Kodolányi János és Weöres Sándor. Ők azok, akik, képletesen szólva, ráülnek Várkonyi Nándor felöltőjének szárnyára nem tanárként, hanem tanítványként, tehát fordított viszonyban, mint egykor Riedl Frigyes. (Aki az indexek aláírásakor a hallgatók tolongásában Várkonyi kabátjára ült, ahogyan a *Pergő évek* egyik anekdotikus jelenetében olvashatjuk.)

A *Pergő évek* Várkonyi szabad emberré válásának dokumentuma. Paul Ricoeur szerint az emberi szabadságnak három terepe adódik: a beszéd és a cselekvés révén, valamint

¹⁸ Csányi László: A múlt jelene. Vázlat Várkonyi Nándorról. *Új Írás*, 1987. 8. 86–97., 89. A levélrészlet utolsó mondata a *Pergő évek* második kiadásának jelenetében nem szerepel. Itt Várkonyi, nem kárhóztató módon, Ösvát szerepéről is beszél, akinek jelöltje Tersánszky volt. (340–341.)

¹⁹ Várkonyinak erre a sértettségére jellemző, hogy a Dunántúli irodalmi hagyományával foglalkozó tanulmányából „kifelejtette” Babitsot. Erre Weöres Sándor hívta fel a figyelmét. Várkonyi a mulasztást korrigálta ezzel a későbbi kommentárral: „Ha most retrospektíve tűnődök a dolgon, odagyanakszom, hogy afféle freudi feledékenység lehetett: Török Sophie ádázatai miatt tudattalansomban süllyesztettem az egész Babits-komplexust.” (Várkonyi 2004. 380.)

²⁰ Csányi 1987. 86.

²¹ Várkonyi 1976. 193.

²² Várkonyi 1976. 42.

önmagunk elbeszélésének képessége által.²³ Ebben az értelemben a *Pergő évek* az önelbeszélés szabadságának műve, amely egyszerre beszéd és cselekvés is. Tanúskodás egy lélekről, sorsról, s ezáltal egy korszakról. Értéke vitathatatlan. A tanúvallomás minősége azonban számunkra láttelep is, amelyet bizonyára megfigyelő szemünk érzékelő képességének adottságai szerint vizsgálunk, a tévedés kockázatával. Úgy véljük ugyanis, hogy a könyv metamorfózis utáni szakasza már nem regényként olvasandó, hanem egy tudós (könyvtáros, egyetemi magántanár és szerkesztő) irodalomtörténeti igényű beszámolójaként. Ez nem kevésbé fontos és érdekes, mint az előbbi, csak más. A *Symposion*ról és a *Sorsunk*ról írt fejezet megkerülhetetlen forrásmunka, a Janus Pannonius Társaságról és a Batsányi János Társaságról, az Erzsébet Tudományegye-temről, valamint a Pécsi Egyetemi Könyvtárról írtak a kultúrateremtő pécsi intézmények kutatásához nélkülözhetetlen szövegek, és remek tudósportrékat olvashatunk a pécsi professzorokról, Thienemann Tivadarról, Tolnai Vilmosról, Birkás Gézáról és másokról. Valószínűleg igaza van azonban Babus Antalnak, amikor arra a következtetésre jut, hogy a Várkonyival sok szempontból rokon Hamvas Bélától eltérően, aki tudósként is elsősorban író tudott maradni, Várkonyi pályáján, alkataból adódóan – intencióinak és ambícióinak megfelelően, de írói körétől is elvárt módon – a tudós uralta az író.²⁴ És ez – műveinek fogadtatása során elvárasi horizontot képezve – nem kis mértékben mellőzésének és életműve, kivált művelődéstörténeti munkái (a *Sziriat-tetralógia*) félreértésének is forrása. A *Pergő évekről* szóló recenziójában Vekerdí László is eltűnődik azon, hogy „ez a tüneményes gyorsan kivételes műveltségű filosszá fejlődő bús siheder mégcsak nem is hajaz arra a »Nándor Bácsira«, akit úgy-ahogy [...] mindnyájan ismertünk.” És a józan, megfontolt szerkesztőhöz viszonyítva „mintha nem ugyanaz az ember lenne, aki a *Sziriat oszlopainak* szürreális fantáziavilágát megálmodta!”²⁵ Várkonyit nem is lehet egyetlen nézőpontból megközelíteni, csak a szerepek változatait szemlélve.²⁶ Ám a magunk részéről e szerepek sorát szemügyre véve, és a dominánsnak tekintett tudósi arckép mögött – Vekerdí László irányjelzését követve – a rejtőzködő író alakját szeretnénk megtalálni. E törekvésünkkel művei, kivált a *Sziriat-tetralógia* új értelmezésére teszünk kísérletet.

Végezetül számot kell vetnünk a *Pergő évek* szövegének azzal a gazdagodásával, amelyet a 2004-ben megjelent, a kéziratot rekonstruáló kiadás felmutat. Jelentős mértékben bővül Várkonyi önéletrajzi számvetésének anyaga, miközben a kötet szerkesztője által alkalmazott jelzések lehetővé teszik a szöveg alakulásának követését. A szerző által áthúzott részek beiktatását gondos mérlegelés előzte meg. A szocialista mozgalom bírálatáról szóló részlet nemcsak az ifjú Várkonyi eszmélkedésének, hanem a piarista oktatás magas színvonalának is dokumentuma.²⁷ Fontos részletekkel, irodalomtörténeti adalékokkal bővült a Gyergyai Alberttel és a Szabó Lőrincsel folytatott levelezés forrásértékű anyaga.²⁸ Differenciáltabbá válik a barátjával, Pogány Bélával, valamint tanítványával, Révay Józseffel való kapcsolatának bemutatása. Intézménytörténeti szempontból öröndetes a Pécsi Egyetemi Könyvtárral foglalkozó rész gyarapodása, különösen tanulságosak a jeles

²³ Szávai János: Irodalom, fikció, autofikció. In: *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Szerk. Mekis D. János és Z. Varga Zoltán. Bp., L'Harmattan, 2008. 25–32., 27.

²⁴ Babus Antal: Könyv és betyárbíró. Várkonyi Nándor: *Pergő évek. Kortárs*, 2006. 4. A kritikus a *Pergő évek* írói erőnyeit is taglalja: „Nem vértelen filológusi fogalmazgatás-faricskálás jellemző rá, hanem színes, érzékeltes fordulatok. Szembeszökő szókinccsének gazdagsága” – írja.

²⁵ Vekerdí László: A hűség öröme. Várkonyi Nándor: *Pergő évek. Jelenkor*, 1977. 7–8. 757–759.

²⁶ Más módon, de Makay Gusztáv is a szerepek többségéről beszél recenziójában: Makay Gusztáv: Várkonyi Nándor „Pergő éveit”. *Vigília*, 1977. 10. 661–666.

²⁷ Várkonyi 2004. 34–35.

²⁸ Uo. 232–276.

könyvtörténésszel, Fitz Józseffel kapcsolatos információk,²⁹ és a továbbiakban mellőzhetetlen ismeretekkel szolgál a Janus Pannonius Társasággal, valamint a *Sorsunk* szerkesztésével, a folyóirat személyi kapcsolataival, helyi és tágabb kontextusával foglalkozó szakasz.³⁰ Gazdagodik Várkonyi irodalmi kapcsolatainak, írói körének témaköre, a megrajzolt írói portrék – többek között Nagyfalusi Jenőről, Dénes Gizelláról, Lovász Pálról³¹ – nem mellékes vonásokkal árnyalódnak. A második kiadás szövegének leginformatívabb bővülése a szerzőnek a saját irodalomtörténeti módszerével kapcsolatos szakasz, valamint ezzel összefüggésben az élmény és a tudomány viszonyával foglalkozó fejtegetés.

Az élmény és a tudományos objektivitás viszonyának problémáját Várkonyi így summa: „nekem az irodalom elsősorban élmény volt, nem tudományos vizsgálódás tárgya, azaz ha írnom kellett róla, az élményt rekonstruáltam, mely az író vagy egy-egy mű olvasása nyomán támadt bennem.” A gondolat háttérben nyilvánvalóan Dilthey áll (akinek *Élmény és költészet* című, 1925-ben megjelent munkáját Várkonyi fivére fordította),³² ám Várkonyinál ez az eszme egy probléma forrásaként kap különös súlyt. Az intuitív átélés és az ehhez szükséges képesség, a pszichognózis, a lélekismeret alkalmazása ugyanis az irodalmi jelenségek értelmezése során, nála a szakmai identitás – egész tevékenységét átható – kérdését veti fel, illetve az erre adandó válasz lehetőségének keresését követeli meg. Gondolatmenetét így folytatja: „Ámde – visszatérve az élményre – mivel a pszichognózis a természet adománya, az intuíciónak pedig egzakt törvénye nincs, birtoklásuk és alkalmazásuk nem tudomány. Szerintem ez volt az oka, hogy Dilthey filozófiája végül szkepszisbe torkollt, és életműve befejezetlen maradt. Magam pedig levontam az igen kedvemre való következtetést: amit művelek, nem tudomány, légyen a tárgya irodalom, művészet vagy bármely ismeretanyag. Ennélfogva nem igényeltem és nem igénylem a tudós jelzőt, címet, rangot, viszont egyáltalán nem emészt a gond, hogy akkor hát mi vagyok tulajdonképpen? Talán dilettante szeretnék lenni, ahogyan a Mediciek korában értették: minden szép, jó és igaz dolog kedvelője, innen és túl a művészetek és tudományok határain. Ám ha elhárítom is a tudós címet, nem jelenti, hogy fumigálhatom a tudományokat. Mert noha igaz, hogy a tudományok története: tévedések története, ez a tény semminő szkepszisre nem jogosít. Nem mondhatunk le művelésükről, mert a tudományos kutatás egyúttal igazságkeresés is, és a heurisztika, az igazság kutatásának igénye már lényünk ki nem irtható alkatrésze lett; ez az önfenntartás szellemi oldala, nélküle csonka lenne az ember. Viszont semmiféle ok, cél vagy ürügy nem tilthatja meg, hogy élmények útján próbáljam megközelíteni (átélni) az igazságot, ha már egyszer a természet belénk oltotta ezt a képességet is.”³³ Az idézett szakasz gondolatköre egyrészt nyilvánvalóan összefügg az adott kor tudathorizontján belül a művészet és a tudomány s a kettő viszonyának problematikájával, másfelől azonban a Várkonyi-olvasás számunkra sem mellékes intencióját is magában foglalja. A Várkonyi-műveket irodalmi szövegekként is olvasnunk kell.

A tudósnak vizsgálata tárgyra, az irodalmi szövegre irányuló figyelme a pszichognózis és az intuitív átélés által az önkifejezés konstruktív mozzanatával társul, sőt, ennek közegében formálódik. Ebben az értelemben Várkonyi módszerét tudományos expresszionizmusnak lehet nevezni. Művelődéstörténeti munkájának szemléletmódja és értékrendje a modernitás (később érintendő) kritikájának szélesebb kontextusába illeszkedik, és párhuzamosnak tekinthető a Várkonyival a negyvenes években közeli kapcsolatban lévő Hamvas Béla türekvéseivel, valamint a *Sziget* című időszaki kiadvány (1935–1939) három kötetének az

²⁹ Uo. 195–196.

³⁰ Uo. 451–452.

³¹ Uo. 215., 228–230., 408–410.

³² Wilhelm Dilthey: *Élmény és költészet. Három tanulmány. Az európai irodalom fejlődése – Novalis – Hölderlin*. Fordította Várkonyi Hildebrand. Bp., Franklin-Társulat, 1925.

³³ Várkonyi 2004. 346–348.

egzisztenciális ókortudomány összefüggésében megfogalmazott tudománykritikájával. „Egyéniség és tudományos munkakör elválaszthatatlanul egybefonódnak. A tudományos munka végzetesen az »én«-hez kapcsolódik, anélkül, hogy az anyagtól elszakadt volna. A megismerések, amelyek az így »megragadott« tudós munkájának gyümölcsei, saját életére is vonatkoznak. A valóságok, amelyek a munka lázában megjelennek, életének valóságai, cselekvéseit irányítják. Tudománya egyúttal életfilozófiája is, lelkének nagy élménye. Azt lehet mondani erről a tudósról, amit Rainer Maria Rilke-ről Oskar Walzel: »Wesensbestimmung und religiöses Bekenntnis rücken einander ganz nahe.« A tudományos expresszionizmus alkotásélménye benső rokona a művész alkotásélményének. Mint ahogy az igazi művész alkotásaiba legbensőbb énjét önti, élete kínlódásaival azt magasztosítja fel, ami számára a »lényeg« és alkotása lelke formáját viseli magán, úgy a tudós is énjén keresztül közeledik a megmunkálendő nyersanyaghoz és alkotásában saját életformáját is kifejezi. Ebben az értelemben expresszionista, egy mélyebb értelemben tolmács. Miközben saját életét alakítja és lelkének formája, lényegének törvényei szerint alkot, egyúttal annak a rokon formavilágnak a törvényeivel is kifejezi, amelyre legbensőbb lényével rezonált.” A *Sziget* első kötetéből, Gallus Sándor tanulmányából idézett gondolatmenet³⁴ élmény és tárgy, művészet és tudomány kapcsolatáról, egylényegűségéről véleményünk szerint rokonítható Várkonyi elképzelésével saját módszeréről, írói és tudósi identitásáról.

³⁴ Gallus Sándor: Exisztenciális ókortudomány. In: *Sziget* I. 1935. 44–53., 51–52.

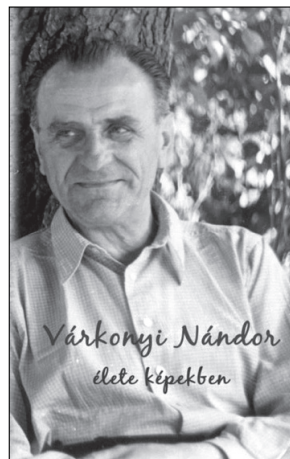
PERGŐ KÉPEK

Kende Kata (szerk.): Várkonyi Nándor élete képekben

A százhusz éve Pécsett született Várkonyi Nándor életét bemutató könyvet az unoka, Kende Kata hozta létre, ő válogatta az anyagot, tervezte a kötetet, szerkesztette, s utószót is ő írt hozzá, melyben leírja, hogy a munka vezérfonalát a képek folyama adta, s célja nem képekkel alátámasztott biográfia megalkotása vagy előzetes tartalmi koncepció képekkel való illusztrálása volt. A nagy alakú kötetnek, mely gazdag és különböző irányokban elágazó képi anyagot tartalmaz, talán legfőbb hozadéka, hogy nem csak az irodalomtörténész, a prehistorikus kultúrák bűvárlója, a lapszerkesztő és irodalomszervező, valamint a könyvtáros mutatkozik meg ebben a kötetben, hanem az ember is. Kései ikerdarabja ez a könyv Várkonyi önéletírásának, a *Pergő éveknek*: ha ezt a képeskönyvet forgatjuk, érdemes újból kezünkbe vennünk az önvallomás szövegét és vice versa. És sok megvilágító erejű képet, dokumentumot látunk majd, gyakran épp ama másik önértelmező mű jó érzékkel kiválasztott részleteinek kíséretében. Persze, lesznek ismerős momentumok Várkonyi Nándorról mint a *Sorsunk* szerkesztőjéről, a fáradhatatlan levelezőről és irodalomszervezőről, „Pécs szent emberéről”, ahogy Németh László nevezte. De most találkozhatunk azzal fiatalemberrel is, aki még nem áll teljes filozofi vértetben az utókor előtt és nem sokak feltétel nélkül tisztelt „Nándi bácsija”. Nem az az ember tehát, akinek halálát majd Csorba Győző mint második apja elvesztését gyászolja versben és akit Weöres Sándor és Mészöly Miklós is „apafiguraként” tartott számon.

A Mezey Katalin által írt előszó és az utószó közt tíz fejezetre tagolva vehetjük szemügyre Várkonyi Nándor életének, munkásságának képekben visszatükröződő anyagát. Az elsőkben egyfajta holisztikus megközelítést kapunk, ahol az időskori – mondhatjuk, az utókor számára leginkább ismert arcát ábrázoló – portréfotók mellett javarészt olyan idézeteket olvashatunk, amelyek saját munkájának lényegét, világlátását értelmező vallomások.

A családról, felmenőkről közölt képek és adatok újdonságnak számíthatnak a *Pergő évek*-ben olvashatókhoz képest. Hisz ott leginkább a jellemfejlődését közvetlenül – és nem éppen pozitív módon – meghatározó apáról esik szó, akinek szeretetnélküliségéről és rendszeres, szadisztikus testi fenyegetéseiről értesülünk, amiből a vallo mástevő az introverzió hajlamát, a magány keresésére irányuló magatartását magyarázza. Az önéletírásban a nyitrai gyerekkor másfél évtizedét – bár Pécsett született 1896-ban, de hároméves korában oda költöztek –, melyben csupán „boldog órák” adtak, alig néhány oldalban meséli el, s szinte többet olvashatunk ifjúkori olvasmányairól, az indiánregényektől Jókain át az *Odüsszeiáig*, mint a szűkebb-tágabb családról. Persze, némiképp érthető ez, hiszen elsősorban szellemi nevelődését akarta ott bemutatni. Most viszont ké-

Széphalom Könyvműhely
Budapest, 2016
164 oldal, 3500 Ft

peken láthatjuk felmenőit, akik a közölt adatokból következően klasszikus monarchiabeli polgárok voltak, születési és halálozási helyük különböző országokban található a birodalom belül: egyikük Olmützből jött Budapestre, másikuk az osztrák Kremsbe, megint másikuk Pozsonyba került, s jórészt német családnéveket viseltek. Kivéve a vélhetően cseh nagyapát, akinek nevét, a Czernilt magyarosíttatja majd az apa a század végén Várkonyira. S mintha csak az apáról imént idézetteket akarná alátámasztani egy családi fotó, mely 1897-ben Pécssett készült: középen a figurák beállítottsága ellenére is némi kedélyességet árasztva népes csoportozatot alkot az anya, ölében egyéves csecsemőjével, valamint a négy idősebb testvér, előttük kutya fekszik a földön oldalára dőlve, egyik kislány macskával, a másik virágkosárral kezében, s mindannyian a kamerába néznek – míg az apa a kép szélén, jóval közelebb a fotográfushoz, de keresztbe, a semmibe révedve áll cilinderben, fekete, prémes gallérú bundában, kipödört bajusszal, csaknem úgy elkülönülve, mintha alakját utólag montírozták volna a képre.

Az állandó apai terror alatt töltött, s talán épp ennek ellenhatásaként önmaga által „vadnak” jellemzett nyitrai kamaszkor képei közt már feltűnnek Várkonyi saját készítésű fotói a tízes évek elejéről, egész életén át tartó szenvedélyes fotográfusságának első jeleiként. Az érettségi után a budapesti egyetemre kerül, ahol francia, magyar és filozófia stúdiumokat folytat, ám annak ellenére, hogy a kor olyan kiváló tudósai oktatják, mint Alexander Bernát, Négyesy László, Riedl Frigyes vagy Beöthy Zolt, igazán formáló erejű szellemi befolyást senki nem gyakorol rá. (Nem szükségképpen következik e tényből, de érdekes látni róluk készített karikatúráit.) Ám az egyetemi éveket kettévágja két éves katonai szolgálata 1916/17-ben, mely az első világháború történelmi traumáját nem csak általánosságban tette érzékelhetővé, de a személyes tapasztalat révén egészen testközelbe hozta. Érdekes véletlen, hogy 1916-ban Pécsre vezénylik tisztiiskolába, s ekkor látja újból szülővárosát. A galíciai frontra érkezve szinte azonnal súlyosan megbetegszik (középfülgyulladás, tüdőgyulladás, vérhas), minek következtében 1917-ben ötven százalékos rokkantsággal – bal fülére megsüketülve – leszerelik. Láthatjuk katonaruhás képeit, frontharcos igazolványát és a Vitézi Széktől kapott, érdemérem viselésére jogosító igazolasát, de igen helyesen ezek mellett olvasható a *Pergő évekből* származó idézet. „Alig hiszem, hogy élt valaki az Osztrák-Magyar Monarchiában, aki nálam jobban gyűlölte a katona-mesterséget és -állapotot. Úgy láttam, intézményes megsemmisítője minden emberi kvalitásnak és ezek alapföltételének, a szabadságnak.” (38.) Ezek után visszatér az egyetemre, de 1921-től siketsége teljessé válik, s ez súlyos életválságba sodorja. E soha ki nem hevert traumának képi megjelenítése természetesen lehetetlen, ám indirekt módon első publikációinak dokumentálása mégis összefüggésben van azzal, mivelhogy szorongását, kétségbeesését, szuicid gondolatait végül emberfeletti tempójú munkába – műfordításba, cikkek írásába, de szövegyszövebe is (!) – transzformálta át. Fordulatot jelentett mindebben családalapítása, valamint elhelyezkedése a pécsi egyetemi könyvtárban bátyja, Várkonyi Hildebrand bencés tudós révén, melyek mindegyikét bőségesen illusztrálja a könyv.

Várkonyi érdekes módon hagyományt teremtett azzal, hogy írói munkáját könyvtárosi állására építette. Így tett később Csorba Győző vagy Bertók László, de még Weöres Sándor is könyvtárigazgatói állást kapott Pécssett 1942/43-ban, amíg elege nem lett belőle, s a városi könyvtár megnyitása után egy hónappal Csorbára testálva a vezetői mandátumot, elhagyta a várost. Várkonyi viszont 1924-es munkába állásától 1956-os nyugdíjba vonulásáig e munkára alapozta a maga és családja egzisztenciáját, ami sokáig igen keserves megélhetést biztosított, hiszen a húszas-harmincas években a kezdeti, legalacsonyabb fizetési kategóriába tartozott. Ezért könyvtárosi melléktevékenységet – más könyvtárak rendszerezését, katalógizálását – is vállalni kényszerült. Hatalmas lexikális tudását egyebek mellett onnan szerezte, hogy az egyetemi könyvtárban mintegy százezer könyv ment át a kezei között, s ezek döntő részét – számításai szerint nyolcvanezeret – elolvasott, átfu-

tott. Ez az emberfeletti teljesítmény összefüggésben állt süketségével, melynek hatására gyorsolvasó képessége kialakult: nem szavakat, hanem sorokat, mondatokat olvasott. Itt érdemes megemlíteni a képeskönyv adatát, hogy francia és német nyelven írt és beszélt is, angolul olvasott és írt, olaszul, latinul és görögül olvasott, de megértette a spanyol, portugál vagy a holland, flamand szövegeket is.

Önmagát autodidaktának vallotta, ifjúkori nyitrai tanárán kívül mesterének nem tartott senkit. Talán nem független ettől az az autonómiára törekvő habitus, amely jellemezte. Harmincévesen volt bátorsága megírni a megelőző félévszázad irodalomtörténetét a kortársakkal együtt, addig példa nélküli módon, nagy vihart kavarva, a korabeli írótersadalom számos tagjának rosszallását kiváltva (*A modern magyar irodalom [1880 – 1920]*, Pécs, Danubia, 1928.). Recenzált kötetünk sem felejt el kiemelni a *Pergő évek* azon sorait, melyek választott – és jellegzetesen nem tisztán irodalmi, nem is csak szellemi – példaképét dicsérik. „Gyakran tartottam seregszemlét az emberiség nagyjai fölött, de jellem, vállalkozás, testi-lelki teljesítmény, tudás, elért eredmények dolgában Kőrösi Csoma Sándorhoz foghatót nem találtam. Kivált jelleme nyűgöz le, szinte szédít, mert minden tette ennek megnyilatkozása, még tragikuma is hozzá mért és irigylésre méltó. (...) Mindenkinek joga van eszményképet választani, amelyre kultikus tisztelettel föltekinthet, ahogy most tekintek az ő képre, az egyetlen arcmásra, mely szobám falát díszíti.” (14.) E példakép heroikus-tragikus, s talán valamelyest romantikus vonásaiból sok elemzésnél pontosabban érzékelhetjük Várkonyi lelki karakterét.

A kötet közepe táján életének ismertebb terepére juthat az olvasó: az 1931-ben Pécssett létrehozott Janus Pannonius Irodalmi Társaság, majd az ennek lapjaként tíz évvel később ugyanott útjára indított *Sorsunk* folyóirat működéséhez. Mivel a *Jelenkor* folyóirat szellemi előzményei közt – minden különbözősége ellenére is – a lap szerkesztői számon tartották a *Sorsunk* értékeit, s jó néhány közös szerző is összeköti őket Várkonyitól Weöresön és Csorbán át Mészöly Miklósig, ezekre az irodalomtörténeti tényekre ezúttal, a *Jelenkor* hasábjain nincs szükség bővebben kitérni. Elegendő itt annyi, hogy a képeskönyv talán legbővebb fejezete a különböző irodalmár nemzedékek tagjaival fenntartott kapcsolatainak metszéspontjában láttatja az akkori kortárs irodalommal foglalkozó irodalomtörténész-kritikust, a lapszerkesztőt, az irodalomszervezőt. Egyik részük, mint Babits, Kosztolányi, Weöres vagy Szabó Lőrinc, Illyés Gyula országos ismertségű, a mai irodalmi kánon része, másik részük akkoriban szintén ismert író, ám mára nevük kikopott az irodalmi köztudatból mint Kolozsvári Grandpierre Emil, Tatay Sándor, míg egyesek szinte csak a pécsi irodalmi legendáriumból ismertek – Kopányi Györgytől Harcos Ottón, Bárdosi Németh Jánoson át Rajnai Lászlóig – azon kevesek számára, akik érdeklődnek a város irodalmi múltja iránt. A fényképek, sajtócikk reprodukciók és levélrészletek tarka kaleidoszkópja itt szinte az egész korabeli irodalmi élet hangulatát megfesti.

Külön említenünk kell szoros baráti, eszmetársi viszonyát Kodolányi Jánossal, akivel a hosszú személyes együttléteken túl, amikor Kodolányi hetekig élvezte a Várkonyi-család vendégszeretetét, számtalan levélben cseréltek eszmét. Ha az 1941 és 1948 között működő, a magyar irodalom korabeli történetében jelentős folyóirat, a *Sorsunk* működésének perspektívájából nézzük, Kodolányi egyfajta daimónnak tűnik a lapot irányító Várkonyi mellett: anélkül bírálta és instruálta folyamatosan, hogy neve a szerkesztők közt feltűnt volna, miközben, úgy tűnik, hatása szellemi értelemben olykor nagyobb volt, mint a tényleges társszerkesztőké. Épp ezzel függött össze az az incidens, melynek következtében az urbánus irodalomhoz sorolt két fiatal, Csorba és Weöres kilépett a *Sorsunk* szerkesztőségéből: lényegében Kodolányi hatása, a népi irodalom hangsúlyosabb érvényesülése miatt, melyben összekülönböztek atyai jó barátjukkal, Várkonyival. Ám a viszony hamar rendeződött, s aztán életük végéig töretlenül fennmaradt. A folyóirat ugyan némi szüneteltetést követően a háború után újraindult 1945-ben, de ekkor már egyre inkább

névlegessé vált főszerkesztői posztja, mivel a politikai támadások kedvét szegik. A lap 1948-as megszűnése után végképp a könyvtárba vonul vissza, s az olvasásba, írásba temetkezik.

A képeskönyv bepillantást enged mindabba, ami az irodalomtörténeti perspektíván kívül esik: Várkonyi emberi karakterébe. Ami egyik oldalról megmutatja a nemcsak szellemi, de erkölcsi igazságra is törekvő, az olvasást, az írást, azaz a megismerést szenvedélyvel űző gondolkodót, aki a másik oldalról saját testéhez is különös módon viszonyul. Nem pusztán arról van szó, hogy a gyaloglás a mindennapjainak része, a túrázás, illetve a sízés olyan elemi szükséglete, amelyek a szellemi munka létfeltételeit képezik. De írása- it olvasva az is világos, hogy Várkonyi a természetben nem csak a kikapcsolódás, a rekreáció, a felüdülés lehetőségét keresi, hanem valami ennél transzcendensebb létezőt, a teremtetés isteni csodáját látja benne. Mi több, önéletírása tanúsága szerint magányos kóborlásai során nemegyszer érte egyfajta extázis, révület. Megsüketülése utáni súlyos életkrízisében is segítségére válnak kemény fizikai megterheléssel járó túrái, melyeknek éjszakáit gyakran tölti komfort híján a szabad ég alatt: „Tajnában tapasztaltam a csodát, hogy a természet problémák tudat alatti megoldója lehet, lelki nyugókat bont le, enyhe révülethez juttat.” Testélménye ilyenkor az önmagukat sanyargató szerzetesek aszketikus léttapasztalatához közelíti.

A kilencedik fejezetben a *Szíriat oszlopait* dokumentálja képekben a kötet, amely ugyan már 1941-ben napvilágot látott, de Várkonyi a hatvanas években a teljes szövegkorpuszt átdolgozta, bővítette, ám ennek csak egy töredéke jelenhetett meg az Aczél-korszakban, ráadásul az is cenzúrázva, megcsonkítva. (Nem tudni, honnan származik az anekdota, mely szerint a kultúra akkori irányítója ennek ellenére állítólag azt mondta volna, hogy a *Szíriat* megjelenése minden addigi kultúrpolitikai törekvéssel szembemegy.) A szerző a roppant terjedelmű kéziratot még 1975-ben bekövetkezett halála előtt fiára, Várkonyi Péterre testálta, a teljes életmű kiadását pedig, már a rendszerváltás után, a Széphalom Könyvműhely vállalta magára. Az életműsorozat egyes darabjainak bemutatása után a tizedik fejezet Várkonyi munkásságának mai pécsi nyomait tárja az olvasó elé a róla elnevezett fiókkönyvtár és az emlékszoba, valamint az ugyancsak a Széphalomnál megjelent emlékkönyv dokumentációjával.

Ahogy azt Mezey Katalin az előszóban hangsúlyozta, a kötet létrehozója, Kende Kata valóban szerénységet tanúsított munkája során, Várkonyi életének bemutatása nem reked meg sem az unoka, sem általában a családi bennfentesség színvonalán: az egyik utolsó magyar polihisztor sokoldalú munkássága, illetve a történelmi-társadalmi krízishelyzetekben őrlődő, egyéni sorscsapással súlyosbított élete sokrétű bemutatást nyer (névmutatóval, bibliográfiával, a felhasznált irodalom jegyzékével). A kötet egységesen szépia tónusú reprodukciókban tárja eléink a Várkonyi Nándor életét bemutató fényképeket, az ide kapcsolódó leveleket, újságcikkeket, dokumentumokat, tárgyak fotóit, s ezzel hangsúlyozottan a régmúlt időkbe helyezi a látottakat. És nem vitatkozhatunk, ennek a világnak mindennapi életünkben nyoma sincs: nem ír manapság papírra sem Weöres Sándor, sem Kosztolányi – zöld vagy más színű tintával – levelet, ma már csak emlékszobai tárgy lehet a csaknem egy életem átszolgáló, elkínzott írógép, melyen a *Szíriat oszlopai* tetralógia több ezer oldalas „kézirata” megszületett, s ősvilági szörnynek tűnik *Az elveszett Paradicsom* 1074 oldalnyi indigóval átütőpapírra gépelt kézirata mappába kötve, lefotózva. De hol van most az az aszketikus figyelem, ami semmilyen kamerával nem ragadható meg, s ami Várkonyi Nándort jellemezte? És hol az Esterházy által Máraitól idézett „életre-halálra” olvasás?

VIHARVERÉS A PIAC KÖRÜL

Závada Pál: *Egy piaci nap*

„Olvassatok Závadát, az a ti szintetek!”

(sértőnek szánt komment az internet sötétebb bugyraiból)

Kevés olyan szerző van, akinek annyira várom a soron következő munkáját, mint a magyar történelem közelmúltját már-már kíméletlen következetességgel végigírni tűnő Závada Pálét. Különösen így volt ez a legutóbbi kötete után, amelyet méltatói közül többen – joggal – az életmű (eddig) csúcspontjaként tartanak számon. A *Természetes fény* poétikai és tematikai értelemben is mintegy összegezte a korábbi regények tapasztalatait, ezért szokatlanul élesen merült fel a szervesen építkező életmű lehetséges folytatási irányának kérdése.

Az *Egy piaci nap* a második világháborút követően, 1946-ban játszódik, és a történeti irodalomban már régen feldolgozott,¹ ám a közvélemény számára jórészt ismeretlen kunmadarasi pogromot dolgozza föl fikcionalizált formában (a fikcionalás mértékét kiválóan jelzi a település nevének felismerését érdemben nem befolyásoló „Kunvadásra” változtatása). A cselekmény időben és térben is behatárolt, valóban alig haladja meg a cím által eleve szűkösseget sugalló időkeretet. A korábban a háború alatti kétes viselkedése miatt elítélt Hadnagy Sándor tanító megismétlendő bírósági tárgyalására kiscgazda elvbarátai támogató menetet szerveznek a karcagi bíróságra, de még a városba sem engedik be őket. Ez antiszemita felhangoktól sem mentes elégedetlenséget szül a csoport tagjaiban, egy körükben megjelenő tisztázatlan háttérű provokátor pedig a tömeg vérvadás heccelése közben előrejelzi, hogy másnap, a kunvadasi piac napján pogrom fog kirobbanni, ami az ellátási nehézségekkel, inflációval, árdrágítók és feketézők elleni hangulatkeltéssel terhes helyzetben valóban be is következik. Az eseményeket követő nyomozás és felelősségre vonás, amely kifejezetten nem a valós történések feltárására, hanem a politikai ellenfelekkel szemben felhasználható koncepció kidolgozására irányul, első fokon halálos ítélettel, a fellebbviteli tárgyaláson azonban felmentéssel zárul.

Ezt a történetet beszéli el Hadnagy Sándor jó keresztény kereskedőcsaládból származó felesége, Csóka Mária, aki a kor szokásának megfelelően, bár kereskedelmi képzést kapott, a háttérben meghúzódva támogatja a család férfitagjait,

¹ Vö. mindenekelőtt Vörös Éva: Kunmadaras. Újabb adatok a pogrom történetéhez, *Múlt és Jövő*, 1994/4. 69–80., amely írás recenzius érzése szerint Závada egyik fő forrása volt, de lásd még Ständeisky Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban, *Századok*, 1992/2. 284–308.; illetve Pelle János: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*, Pelikán, Budapest, 1995.

Magvető Kiadó
Budapest, 2016
222 oldal, 3290 Ft

inkább szemlélő, mint önálló aktor. Ugyanakkor kifejezetten intelligensnek, jó nyelvi eszközökkel és ép erkölcsi érzékkel² rendelkező megfigyelőnek tűnik, ami lehetővé teszi a szerző számára, hogy az asszony az elbeszélés során (ál)naiv rácsodálkozással fogalmazzon meg kritikát a maga körül érzékelt helyzettel, akár férje önmagára vonatkozó narratívájával kapcsolatban is. Hadnagy háború alatti „kétes viselkedése” ugyanis csupán fokozatosan tárul fel – először csak a leventek oktatói szerepe, aztán kiderül, hogy leventéit csatlakoztatta a visszavonuló német erőkhöz, de „mind egy szálig hazahozta őket”, majd megtudjuk, hogy Hadnagy Sándor antiszemita uszító cikke(ke)t írt, végül azt, hogy alapvetően imrédysta volt.

Ebből a rövid ismertetésből is érzékelhető, hogy az elmozdulás egyik iránya az elbeszélés módjának egyszerűsödése – ebből a regényből teljességgel hiányzik a Závada utóbbi kötetében megszokott játék az elbeszélői pozíciók elbizonytalanításával, a gyakori, olykor mondatok közben történő narrációs váltások, áttűnések, sőt a már-már szerzői védjeggyé lett kórus is csak egyszer-egyszer tűnik fel igen redukált szerepben, hangsúlytalanul (immár kevésbé valamely általános meggyőződést vagy értékítéletet visszhangozva, mint inkább a valamerre mozduló tömeg vélekedései és cselekedetei szétartását, utólagos rekonstrukciójának lehetetlenségét érzékeltetve). Ebből természetesen következik a polifónia háttérbe szorulása is – miközben például az *Idegen testünkben* több egyenlő fontosságú szereplő is egyenlő hangsúlyt kapó nézetet képviselt, itt a különböző nézőpontokkal Hadnagy Sándorné tekintetén átszűrve találkozunk, már amennyiben egyáltalán vannak különböző nézőpontok.

Miközben ugyanis az *Egy piaci nap* szereplőinek cselekvése jórészt közéleti jellegű, döntő fontosságú a párthovatartozás kérdése; a politikai elgondolások, hogy ki milyen életet szeretne Magyarországon vagy éppen Kunvadászon, egyszerűen hiányoznak a műből. Ez döntő elmozdulás *A fényképész utókorához*, de különösen az *Idegen testünkhöz* képest, amelyekben az elvi és gyakorlati politizálás lehetőségei központi témaként jelentek meg, olyannyira, hogy az utóbbi művel kapcsolatban joggal fogalmazódott meg kritikaként, hogy szereplői kevésbé személyiségek, mint politikai elméletek és irányvonalak képviselői. A *Természetes fényben* nyomon követhettük egy minden hibájával együtt jól-rosszul működő települési közösség dezintegrálódásának folyamatát a történelem csapásai alatt, a mostani munkában már a felbomlottság állapotát láthatjuk. Ha közéleti jellegű cselekvés egyáltalán szóba kerül, az nem haladja meg a karcagi bíróságra indított támogató menet szervezésének vagy a Kisgazdapárt országgyűlési frakciójához címzett levél írásának igényét. A politikának ez a felbomlott közösség már egyértelműen elszenvedője, nem pedig alakítója, amint arra rögtön a nyitó mondat – „Meg tudom mondani, melyik volt az a pillanat, amikor belém nyilallott, hogy ennek a viharverésnek a legsúlyosabb villámcsapása miránk fog lesújtani.” (5.) – felhívja a figyelmet.

A könyv már-már precíz hűséggel követi a nap tényleges eseménytörténetét – mind a kunmadarasi pogromét, mind pedig a később mellékszálként megidézett miskolciét. Ahogy Kunvadásban Kunmadarasra ismerhetünk, úgy Hadnagy Sándor tanítóban Nagy Sándorra, Kátai Gergely kisgazda vezetőben Takács Gergelyre, Rácz Zsiga uszítóban Tóth Zsigmondra, és könnyedén rábukkanhatunk – ahogy azt már Závadanál megszokhattuk – azokra a vendégszövegekre, amelyek a korabeli sajtóból, rendőrségi és bírósági jegyzőkönyvekből lényegültek át az irodalmi szövegbe. Az olvasó érzése szerint a korábbi mű-

² Hadnagy Csóka Mária erkölcsi érzékével kapcsolatban jóval kevésbé megengedő Deczki Sarolta olvasata (*Közös tereink. Élet és Irodalom*, 2016. július 22.). Az ő értelmezésével szemben azt gondolom, hogy Hadnagy Csóka erkölcsi érzéke alapvetően ép, és éppen ez teszi lehetővé számára, hogy mint egyfajta fejlődésregényben, lassan elkezdje levetkőzni a korban reflektálatlanul elfogadott politikai nézeteit, előítéleteit, és elkezdje felfedezni az összefüggéseket a természetesként elfogadott tettek és azok következményei között.

vekhez képest mintha megfordulna a fikció és a „dokumentarizmus” aránya – az *Egy piaci napon*ban az utóbbi kerül döntő túlsúlyba.

Ez erős gesztusként is értelmezhető – annak kinyilvánításaként, hogy erről a korszakról, jelesen a háborút követő úgynevezett koalíciós időszakról, különösen alulnézetből, egy kistelepülés szintjéről, vajmi keveset tudunk, az események felmutatása már önmagában is tett. Az országos politikában még csak-csak azonosítjuk a demokratikus kibontakozás lehetősége versus oroszok támogatta proletárdiktatúra kilátása közötti harc időszakával, az FKGP és az MKP küzdelmével, a kezdődő koncepciós perekkel, arról azonban, hogy ez a települési Nemzeti Bizottságok szintjén miként zajlott, nem sok elképzelésünk van. Ugyanígy kevés figyelmet szoktunk fordítani az antiszemitizmus háborút követő továbbélésére. Mindannyiunk számára, akik a nyolcvanas években vagy előtte jártunk középiszkolába, úgy tanították, hogy a magyarországi zsidók kiirtása a németek és a nyilasok műve volt, ebbe a narratívába pedig semmiféleképpen nem illett bele a népi antiszemitizmus háborút követő továbbélése, ezért ezt a problémát – mint oly sok minden mást is – hallgatás övezte. Érdekes egyébként, hogy miközben Bibó István *Zsidókérdés*-tanulmányát igen gyakran idézik mint a holokauszt feldolgozására a korszakban tett egyedülálló kísérletet, igen kevesen vannak figyelemmel arra, hogy ez voltaképpen *nem* történeti munka, hanem Bibó a korszakban írt más politikai pamfletjeinek sorába illeszkedő, aktuális politikai kérdésekhez komoly történeti és társadalomlélektani apparátussal hozzászólni kívánó írás – pedig erre már címe is (*Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*) világosan utal.

Éppen a mindig világos fogalmazásra, az érvek és jelenségek szétszalazására törekvő Bibó megidézése vet fényt arra, hogy a „viharverés” egyik forrása a dolgok végzetes egymásra torlódása, a közös élmények és a közös nyelv hiánya, sőt voltaképpen általában a nyelv hiánya. Miközben a pogromot követő nyomozásban, a Hadnagy Sándor felelősségre vonására való igyekezetben már érezhető a törekvés az igazságszolgáltatás politikai célokra történő felhasználására, a kommunisták részéről a politikai ellenfél lejáratására-kiiiktatására, a tanító elleni első eljárás eltérő megítélése (a háború előtti és alatti) múlt teljesen eltérő megítélésének jelzése, olyannyira, hogy a Karcagra induló támogató menet tagjai és ellenfeleik még abban sem tudnak megegyezni, hogy voltaképpen miért is vonták a tanítót eljárás alá. S miközben a szembenálló csoportok így vitatkoznak, az elbeszélőt „átható bűdösség” fojtogatja, „balról a toprongyosok orrfacsaró hagyma- és testszaga, jobbról pedig a bennünket pártoló atyafiak pálinka- és fokhagymabűze” (12.), utalva arra, hogy a politikai irányultság inkább társadalmi hovatartozás, semmint elvek mentén dől el, és a középben álló megfigyelőben egyformán zsigeri ellenszenvet kelt.

Ebben a közösségben megbízható hírforrások sincsenek – a hírek szájról szájra terjednek, és több ponton látjuk (a Karcag előtt várakozó tömegben, Hadnagynénak a történetbe egyébként némileg szervesen illeszkedő budapesti kirándulása során), ahogy a hírek és a pletykák, sőt a legvadabb rémhírek szinte összemosódik, a befogadó igényességére és beállítottságára hagyva, hogy minek ad hitelt. Innen érthető különösen az elbeszélőnek azon törekvése, hogy mindennek tanúja legyen, hiszen a tények közül is csak abban lehet biztos, amit a saját szemével látott.

A mű középpontjában pedig nagyon különböző megjelenési aspektusokban, a regény egész világát átszöven a zsidókérdés áll. Nem abban az elméleti formájában, amivel Závada a műveiben régóta birkózik, hogy a jól érzékelhetően szellemi hátországának tartott falukutatói-népi írói hagyományból mi és miképpen menthető át annak ellenére, hogy a magyar társadalomfejlődés problémáinak középpontjába a zsidókérdést állították,³ hanem abban a nagyon is kézzelfogható formában, hogy Kunvadas lakóinak világ-

³ Lásd erről Radnóti Sándor elemzését *A fényképész utókora* kapcsán: Radnóti Sándor: Egy magyar kérdés. *Jelenkor*, 2005. július–augusztus, 759–769.

képében a mindennapi élet jelenségei az adott időszakban nagyon egyszerűen redukálhatók a zsidókhoz való viszonyra.

Eleve nincs átjárás a deportálásból visszatért zsidók és a település többi lakóinak tapasztalata között, akik némileg idegenkedve szemlélik a „hogyishívjából” (90.) hazatérteket, akik merészelik visszakérni a tőlük kiigényelt vagy egyszerűen elrabolt vagyontárgyakat, ami a két csoport tagjai számára kölcsönösen megalázó jelenetekhez vezet, tovább fokozza az idegenkedést, sőt frusztrációt. Megjelenik témaként a zsidóság felülreprezentáltsága a kommunista pártban („Maguk, kommunisták... / Más néven zsidók, szólt közbe a sógora” [53.]), a zsidók részvétele a háborút követő felelősségre vonásban („Elég volt a zsidók népbíráóságából!” [156.]), illetve – az elsősorban a kommunisták által folytatott – hangulatkeltés az árdrágító kereskedők ellen, akiket a felheccelt tömeg jelentős része értelemszerűen a zsidókkal azonosít. A forrásoknak megfelelően ebben az attitűdben nagy szerepet játszik, hogy a korábbi eljárásban a koronatanú a kommunista Hámos Ferenc és a zsidó szociáldemokrata Würצל Károly is Hadnagy ellen vall, Würצל lesz a lincselés első sérültje, akinek számára a megveretés körülményeiből válik egyértelművé, hogy zsidóként és nem szociáldemokrataként bántalmazták.

A kunmadarasi történetekhez hűen ragaszkodó elbeszélésben három főbb pontot találunk, ahol a szerző alapvetően fikciós eszközökhöz nyúl. Egyik ezek közül az, amikor Hadnagy Sándorné az árnyékszékre bújva kihallgatja a lincselés csőcselékéhez tartozó lányok-asszonyok beszélgetését (az árnyékszéket mint a hallgatóság helyszínét a cselekmény bonyolítása szempontjából elfogadhatónak, a beszélgetés minősítésének poétikai eszközeként azonban némileg szájbarágós megoldásnak éreztem). Ezt az epizódot olvasva sejlik fel az olvasóban, hogy a korábbi polifónia helyett miért egy elbeszélőre bízta Závada a terhet. „Káromkodnak, durvák és közönségesek”, jegyzi meg róluk Hadnagyé, amint hallgatja dicsekvésüket, hogy melyik útjukba kerül zsidóval miként bántak el, de a beszédnek, a „gondolatiságnak” ez olyan alacsony foka, hogy egyebekben ő, a mindent kommentáló narrátor sem fűz megjegyzést az elhangzottakhoz. Arról pedig szó sem lehet, hogy ez a szint egy többszólamúságra alapuló műben önálló szólamként megállhassa a helyét. Ez a csőcselék nivója, amelyről fontos, hogy tudásunk legyen, de amelytől lényegi belátást, valamely (akár rész) igazságot azon a szinten, amely Zavadát érdeklí, nem várhatunk.

Ebből a beszélgetésből és a nők tárgyaláson történő kihallgatásából, ahol a vádlottak az áldozataikat Vogel Gyusziként, Gold Lajos bácsiként, Weiner Icáékként emlegetik, kiderül, hogy az antiszemita nekihevülés mögött konkrét személyes elszámolnivalók rejtőznek, amit megerősít a tárgyaláson tanúként megjelenő, a pogromban nyolc napon túl gyógyuló sérülést szenvedő Lazarovics kereskedő esete, akinek bántalmazására a vádlottak még csak nem is emlékeznek („Erre csak azt mondom, hogy lám, a jöttmenteknek még a meglincseltek sorában sincs helyük” [129.]).

A második fő fikciós elem az elbeszélő személyiségének fölépítése. Megfelel a történelmi tényeknek, hogy Hadnagyé (Nagy Sándorné) a férje ügyében támogatólag lépett föl, például a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének segítségét kérve, mást azonban nemigen tudunk róla. Ehhez képest a könyv az ő személye köré épül fel, két vonatkozásban is. Egyrészt a történetek különböző idősíkjai (a pogrom, a pogromot követő tárgyalás, illetve a Hadnagy család előéletének időszaka) annak a logikai rendnek megfelelően merülnek fel, ahogy magában próbál valamiféle értelmes magyarázatot adni a körülötte történetekre. Másrészt végigkövethetjük Hadnagyé útját, amint a férjét védelmezni igyekvő, vele szemben tán ironikusan távolságot tartó, ám kevésbé kritikus asszony magához engedi saját tapasztalatait, hogy a korábbi előítéletein átlépve meglássa mások sorsát. Példa erre viszonya Fehér Ágotához, akihez szülei beírták könyvelést tanulni. Ő és a lincselés áldozatául esett férje, Neuberger Ferenc testesítik meg számára az előítélet-irodalomból

ismert „a mi zsidónkat”, akit személyes tulajdonságai kiemelnek a „fajtájából”, akit ezért személyesen lehet kedvelni úgy, hogy közben érintetlenül maradjanak a zsidókkal szembeni előítéletek. Amikor a településen elszabadul a pokol, már eszébe jut, hogy föllépésével meg kellene óvnia egy személyesen ismert zsidó asszonyt, míg végül eljut oda, hogy amikor a pogromot követő esti pártközi értekezleten, ahol értékelése szerint „tisztánlításra képtelen emberek verődtek (...) össze” (67.), és Kátai Gergely az össszegyűltek helyeslését kíválva a békétlenséget szító zsidó lakosság önkéntes elköltözését javasolja, felszólaljon az általa nem feltétlenül személyesen ismert emberek, az egész csoport védelmében. Egyfajta ráébredés ez, fölismerése annak, nem szabad hagyni, hogy még egyszer megtörténjen, ami megtörtént már korábban.

Fontos áthallásnak érzem, hogy azok a fordulatok, amelyeket ezen a gyűlésen a zsidóság kitelepítésének felvetése során használnak a falu lakói („Az értekezlet felszólítja Kunvadas minden zsidó származású lakosát, hogy mivel jelenlétük folyamatosan szítja közösségünkben a [...] békétlenséget [...]. Vagyis mivel hogy itt-tartózkodásuk akadályát képezi a megnyugvásnak, a lehető legsürgősebben... nem is: hat órán belül szíveskedjenek más településre költözni.” [165.]; „[...] mégis megértem, ha a többség úgy látja, vannak Kunvadason olyan zsidók, akik bizonyos tekintetben okai... Akik miatt ezek az ismételt antiszemita érzések ártatlanok, ártatlan zsidók nyakába is zúdulnak.” [167.]), sajnos olyanok, hogy akár a rendszerváltás utáni Magyarországon a cigányokkal kapcsolatban elhangzott hasonló felszólításokból is kerülhettek volna a szövegbe.

A harmadik jelentős fikciós pont a kommunista párttitkár, Hámos Ferenc és felesége szerepe. Azt minden kunmadarasi pogromról szóló írás közli, hogy valóban Takács Ferenc (Hámos figurájának mintája) volt a koronatanú a tanító elleni perben. Arra vonatkozóan azonban nem találtam utalást, hogy Takács Ferenc utóbb Miskolcra költözött volna „a munkáselégedetlenséget szervezni”, és ilyen módon aktív szerepe lett volna a július 30-i miskolci pogrom bekövetkeztében. Utóbbit Závada a szereplők nevét változtatlanul hagyva beszéli el, Hámos beosztását azonban nem pontosítja, tevékenységét titkosnak állítja be, ezzel erősítve az olvasóban az utóbbi összefüggés kitalált voltát.

Hámos Miskolcra helyezésével válik lehetővé a szerző számára, hogy az ottani, lényegesen nagyobb tömeget megmozgató és több epizódból álló pogromot bemutassa, a vélt feketézők megincselésétől az eljárás során alkalmazott erőszak miatt a (zsidó) nyomozókat agyonverő lumpentömeg tevékenységén keresztül a karhatalom – egyébként a kunvadasihoz hasonlóan – ellentmondásos szerepéig. Itt teremti meg Závada az összefüggést a kommunista párt (a névtelen funkcionáriusoktól Rákosi Mátyásig) forradalmi erőszakra uszító propagandája és a ténylegesen bekövetkező erőszak között, aminek hatására felmerül Hámos feleségében, hogy férjét az erőszak elszabadulása miatt fölbujtóként azonosítják és megteszik bűnbakká.

Így a Hadnagy Sándort korábban vádoló Hámos is abba a felbujtói szerepbe kerül, amelyért Hadnagyot halálra ítélték a pogromot követően. Feleségeik között így egyfajta sorstársi viszony jöhet létre személyes találkozásaik, illetve levélváltás formájában, egy pillanatra felvillantva annak esélyét, hogy a két oly különböző – polgári, illetve „illegális” háttérrel rendelkező – nő olyan közös pontot, közös tapasztalatot találjon az életében, amely lehetővé teszi számukra élményeik meg- és kibeszélését. Ez a feloldás elsősorban a Hámosra és családjára kényszerített pártfegyelem okán végül megghiúsul – és innentől válik az *Egy piaci nap* egész narratívája lezárttá és reménytelenné. Még a *Természetes fény* is felkínálja a reményt arra, hogy a pusztulás és dezintegrálódás megélésének oly különböző történetei felidézhetők, és ha közös nevezőre nem is hozhatók, de legalább e felidézésben egymáshoz közelíthetők, ekképpen az átélt traumák feldolgozhatókká válhatnak. Az *Egy piaci nap* ilyen esélyt nem mutat, a záró mozzanat az elhallgatást és a szándékos felejtést kínálja fel, szélesebb értelemben a két Magyarország végleges különválását előlegezi.

Ezzel visszajutunk az elbeszélői polifónia említett hiányához, a szándékosan választott kisebb formához. Az idő- és térbeli behatároltság ugyan már önmagában indokolja, de a regény olyan végletes cselekményekről számol be, amelyekre többféle magyarázat és értelmezés nemigen adható. Már csak a felmutatás és az emlékezés gesztusa segít. Mintha ezen a történelmi ponton Závada maga is elengedné azt a korábbi kötetét át fenntartott igényét, hogy a számára egyaránt fontos két magyar kultúra, a liberális és a népi írói hagyomány között közvetítsen. Mintha egyszerre érkezett volna el olyan ponthoz a történelmi múlt feltárásában, amelynél a közvetítés igénye már értelmesen nem tartható fenn, és az író jelen idejében egy olyan ponthoz, ahol az általa közvetíteni és újraértelmezve megőrizni vágyott népi írói/falukutató hagyomány a jobboldalon a Horthy-barokk javára elvesztette a relevanciáját.

Radnóti Sándor már idézett írásában veti föl *A fényképész utókorával* kapcsolatban, hogy más a műnek az irodalmi és az irodalmon kívüli tétje. Az *Egy piaci napban* értékelésem szerint sokkal nagyobb az irodalmon kívüli tét, a felmutatás, a rekonstrukció, az emlékezés és a figyelmeztetés gesztusa, mint az irodalmi megformálásban rejlő tét – a választott forma ebben a kötetben nem képes a játékoságnak, az olvasói nyomozásnak-felfedezésnek azt az izgalmát adni, amely a megelőző művek sajátja volt.

Ugyanakkor a könyv figyelmeztetés: fontos figyelmeztetés egy olyan korszakban, amikor a kormányzati propaganda egymást követő hullámokban különböző ellenségképekkel szemben hergeli a közhangulatot, legyenek azok szegények, társadalmi értelemben alulteljesítők, cigányok vagy éppen menekültek. Figyelmeztetés, hogy milyen könnyen válik az esetlegesen csak retorikai eszköznek szánt erőszakos beszéd tényleges erőszak forrásává – és hogy ezt napjainkban is fontos számon tartanunk, elég csak arra gondolnunk, hogy milyen szerepet játszottak a hangulatkeltő televíziós tudósítások a cigánygyilkosságok áldozatainak kiválasztásában.⁴

Ezért megismétlem, immár gúny nélkül, a mottóban szereplő javaslatot: olvassunk Zavadát, minél többet. Nagy szükségünk van rá.

⁴ Ahogy arra Vágvölgyi B. András *Arcvonal keleten* című kötetében (Konkrét Könyvek, Budapest, 2016) visszatérően (például 45., 59.) utal.

A DOLGOK MIKÉNTJE MEG ÁLLÁSA A FALUNKBAN

Milbacher Róbert: Szűz Mária jegyese

Miután kétszer elolvastam Milbacher Róbert *Szűz Mária jegyese* című, immár Margó-díjas novellafüzérét, e recenzió megírásához próbálom most felidézni és rendezni magamban a könyv keltette benyomásokat és gondolatokat. Zavarba ejt ugyanis, hogy míg a kötet egészéről tömény és intenzív összbenyomás él bennem, részletekről hirtelenjében csak nehezen tudnék számot adni. Már olvasás közben is előfordult, hogy miközben az elbeszélő svádája, beszédmódja folyamatosan elbűvölt, néha azon kaptam magam, hogy a csapongó, el-elkalandozó szöveg kanyarulataiban elvesztettem a fonalat. Vissza kellett lapoznom, hogy felidézzem, honnan is jutottunk el oda, ahol épp vagyunk.

A ciklust alkotó elbeszélések mind egyazon, többé-kevésbé képzeletbeli faluban, az elbeszélő falujában játszódnak, és nagy részük egy-egy főszereplő, az elbeszélő valamelyik falubelije köré szerveződik. Valahányszor kapcsolatba kerülnek ezek az alakok más falubeliekkel, kitérő következik róluk, sőt az ilyen kitérőknek nemegyszer további kitérők vannak alárendelve. Végeredményben, olykor csak nevek emlegetésével, rengeteg szereplő lép színre, akik hol az előtérben állnak, hol statiszták a háttérben, és az olvasónak memorizálnia kell, ki kicsoda, hogy eligazodjon közöttük. Harmadszor is átfutottam hát a kötetet, jegyzeteket készítettem, és ezek alapján sorolom most, hogy például az egyik, találomra kiválasztott fejezetben (8.) csak nőkből a következőket kell számon tartani: Icuka néni, Ancsika néni, Erdős Mariska néni, Magdika, Bóra Annuska, Piri néni, Bözsi néni. Egy másikban (10.) pedig emezeket: (Kárec) Rozika néni, Terike, a szép Zule, Pannika, Hajnika, Kurta Laci felesége. Szerepüket nemcsak az összetéveszthető nevük és kilétük, hanem bizonyos mértékig az is nivellálja, hogy a kötet elbeszélésmódjának megfelelően valamenynyien a helybeli szóbeszéd, úgyszólván legendárium horizontján jelennek meg. Az első személyű elbeszélő úgy beszél róluk, mint akiket nyilvánvalóan ismer mindenki, hiszen neki falubelije, és akkor hogyne tudná más is, kikről van szó. A falun kívüli világ nem létezik számára, a falun belül pedig elég nevükön nevezni az embereket, úgyis tudja mindenki, ki kicsoda. Az elbeszélések nemcsak róluk, hanem nekik is szólnak – „Azoknak, akiket illet, csak nem tudják elmondani”, mint a mottóban olvasható.

A fiktív elbeszélőnek ez a bennfentessége vagy beavatottsága, amely a szerző ironikus kívülállásával párosul, a *Szűz Mária jegyese* elragadó leleménye. Az olvasónak el kell fogadnia a könyvnek azt az ajánlatát, hogy itt egy zárt és periférikus közösségről lesz szó, és ha be akar ide lépni, akkor magáévá kell tenni az elbeszélő korlátozott szemszögét és

Magvető Kiadó
Budapest, 2016
272 oldal, 2990 Ft

tudáshorizontját. Ugyanakkor nyugodtan rábízhatja magát a kívülálló szerző rafinált esz-
közökkel érvényesített távolságtartására is. Ezt az elbeszélismódot tükrözi, hogy az elbe-
szélő személye, státusza maga is játékosan megkettőződik.

Egyfelől van a beszédmódja, amely az egyes fejezetekben mindvégig egyazon hang-
nemen és nyelven szól, és amely elválaszthatatlan a szereplők világától, a miliőtől, an-
nak legfőbb hordozója. Egy késő Kádár-kori faluról vagy inkább nagyközségről van szó,
és az elbeszélő úgy fecseg, pletykál, mesél lakóiról, mint egyvalaki közülük. Olyan terjen-
gösen és trágárul, olyan redundánsan és tudálékosan, olyan szociolektusban, ahogy a ha-
gyományos paraszti életforma peremére kisodródott úgynevezett szegény, kulturálatlan
emberek annak idején – de többé-kevésbé ma is – egymás közt, főleg az elbeszélések egyik
fő helyszínén, a kocsmában beszéltek, illetve beszélnek.

Másfelől visszatérő szereplője az elbeszéléseknek a szemüveges, minden lében kanál
Bizdó Józsi, akit arról ismer mindenki, hogy van neki egy kockás füzet, és abba min-
denfélét felírogat a falubeliokról. Úgy tartják számon, és az elbeszélőnek is az a véleménye
róla, hogy összevissza hazudozik, és emiatt ferde szemmel néznek rá. „Mondjuk, tényleg
ráférne már egy alapos verés a Bizdó Józsikára, amit megemlegetne, amíg él, meg talán
nem ártana neki egy kis pina se, hogy kicsit lenyugodjon, meg hogy végre megtanuljon
baszni rendesen.” Az utolsó fejezet tanúsága szerint ez a Bizdó Józsi végül megbolon-
dult, zavaros prédikációkat tartott az embereknek a húsevés és a szoptatás ártalmairól.
Ugyanakkor éppen ebben az utolsó fejezetben az elbeszélő úgy helyesbíti több korábbi
történet részleteit, mintha azokat nem ő mesélte volna el úgy, ahogy olvastuk, hanem a
megbízhatatlan, hazudozó Bizdó Józsi írta volna le őket valótlanul a kockás füzetébe.

A fentebb már hivatkozott 8. fejezet, „A Kossuth utcai betlehem igaz története” példá-
ul arról szól, hogy Icuka néni az előszobájában élethű betlehemet akart bemutatni, hogy
elnyerje vele az Esperes és esetleg a Püspökalya tetszését, de a rendezvény végül elmarad,
mert Icuka néni nem talált megfelelően érintetlen lányt, aki beállhatott volna Szűzanyának.
Erre most a „Bizdó Józsi tisztára megbolondul” című utolsó fejezetben azt olvashatjuk
Józsi hírhedt hazudásainak egyik példaként, hogy a betlehem „igazság szerint nem
maradt el, hanem meg lett tartva, és olyan csodálatosan szép volt, hogy csak úgy köny-
nyeztek az emberek...” Igaz, a Szűzanya tényleg nem a Bóra Annuska volt, ahogy Icuka
néni eredetileg tervezte, már csak azért sem, mert ő legalább annyi idős volt, mint az
Icuka néni, és egyáltalán nem is járt templomba, mert párttag volt, hanem az a Csalai
Rózsi, akiről az előző verzióban szó sem volt. Ő egy tiszta lány, „nem volt neki udvarlója
se soha. Mondjuk, egy kicsit benne járt már a korban a Rózsi is, de azt mondta az Icuka
néni, hogy messziről az nem látszik, különben is szép fátyol lesz a Csalai Rózsin...”

Forma szerint tehát ezt ugyanaz az elbeszélő mondja, aki korábban mást állított, és ezt
a mást most a Józsikának tulajdonítja. De hát honnan tudja, hogy a Józsi miket írogatott
a füzetébe, ha egyszer azt elzárták a pártház páncélszekrényébe? Ugyanis ő maga mondja
nem sokkal később, hogy a kockás füzetéről csak annyit tud, az még a pártbizottságon is
napirendi pont volt. És aztán elzárták a füzetet a páncélszekrénybe, „hogy senki ne fér-
hessen hozzá, de azért elő lehessen venni, ha szükség volna rá”. Vagyis a *Szűz Mária jegye-
sét* olvashatjuk úgy is, mint a Józsi időközben valamilyen okból „elővett” kockás füze-
tét, amelybe a bolond krónikás önmagát vagy inkább önmaga karikatúráját is belerajzolta
a többiekéről készített rajzai közé. Vagy éppenséggel fordítva: Józsi a kockás füzetében
úgy mondott el sorjában mindent „a dolgok mikéntjéről és állásáról”, hogy egyebek közt
beleírt a jegyzeteibe egy képzeletbeli elbeszélőt is, akire rá lehet fogni a valótlanságokat.

Két alkalommal is éltem a „végül” időhatározóval, de valójában alaptalanul, ugyanis
a *Szűz Mária jegyesének* nincs idődimenziója. Igaz, az olvasó történelmileg nagyjából be-
határolhatja a történelem idejét, hiszen szó van pártbizottságról, munkásőrökről, a cigá-
nyok okozta „etnikai feszültségről”, vadászó és mulatozó elvtársakról, akik Büggös Ferkó,

az öreg cigányzenész muzsikálása mellett állítólag meztelen, kopasz pinájú, olvadt csokoládében meghempergetett cigánylányok testét nyalták-falták, és szó van arról is, hogy egyszer régen elvitték a faluból a zsidókat meg a cigányokat, és azok soha többé nem tértek vissza, de Milbacher alakjai maguk a történelmen kívül, valamiféle időtlenségben élnek, és nem tudnak semmit arról, ami a falu határán túl történt és történik – ami abban a túlzó, végletes formában, ahogy a történetek mindezt sugallják, persze ironikus, gyakran humoros irodalmi stilizáció.

Leginkább maguk az elbeszélt események lebegnek mitizáló időtlenségben. Egymásutániságuk az egyes történeteken belül még érvényesít valamiféle epikai rendet, de ezt is kikezdi rendszeresen a kitérők, az elbeszélő elkalandozásai. Az pedig már végképp irreleváns, mi mennyi ideig tart és milyenek az időbeli viszonyok az egyes történetek között, noha mindvégig egyazon helyszínen vagyunk és számtalan tárgyi-motivikus kapcsolat képez átjárást a fejezetek között. Két szereplőről szinte mindegyikben szó van, az egyik maga Józsika, a másik Titi, aki nagyon okosnak hiszi magát, mindenkinél mindent jobban tud, a kocsmában azzal dicsekszik, hogy jár neki az Élet és Tudomány, pedig még a traktorosiskolát sem fejezte be. Emlegetés formájában ismétlődnek nevekhez kötődő sztereotípiák, például a Prántyás nevű cigány lánya, Aranyka, a falu kurvája jó néhány férfi-szereplőt kiszolgál, a mocskos szájú, verekedős Havanyik Gyurka pedig állandóan jelen van a kocsmában, ahol egyébként is megfordul csaknem az összes férfi. Még az olyan is, mint a „szentes” Rofsics Józsi (neki ez a neve, talán hogy ne tévesszék össze a Bizdó Józsiával), aki misére jár minden vasárnap, ő gyűjtja meg a gyertyákat az oltáron, aglegény, „mert fél a pinától” – ebben mégiscsak osztozik druszájával –, az ő jegyese Szűz Mária, míg rá nem jön, hogy Szűz Mária nem volt szűz, és a papok is basznak, és a megszentelt ostyának olyan az íze, mint a nápolyinak, és nincsen benne semmi hús. Ettől fogva nekikeseredve ő is iszik a kocsmában, és rondább a szája, mint a Havanyik Gyurkáé.

A mesés-mitikus tendenciát képviselő zárt, periférikus helyszín és időn kívüliség mellett közös vonása még a falusi legendárium darabjainak, hogy alakjai – a konvencionális normalitás, hétköznapiság mércéjével mérve – többnyire irreálisan elrajzolt különcök, reménytelenül lefokozott életet élő egzisztenciák. Kác Oli, a kövér disznópásztor gyönyörűen énekel, és mikor cirkuszosok jönnek a faluba, a törpe láttán rájön, hogy belőle is lehetne valaki. Elhatározza, hogy ő lesz a világ legkövérebb éneklő embere, akit majd a cirkuszban mutogatnak. Addig hizlalja magát, míg bele nem hal. Az apró termetű, de nagy erejű Dodi Laci „cselák”. Vagy ukrán. Állítólag a szovjet hadsereggel érkezett a faluba, de itt ragadt, elbújt egy szénakazalban, hogy ne kelljen hazamennie. Cementes zsákokat szállít egy ZiL teherautóval, a munkaidőn kívül a kocsmában fűt és leszedi a poharakat. Mellesleg vele csináltatják el titokban a fölösleges macska- és kutyakölyköket. Állítólag néha újszülött gyereket is elcsinál.

A magányos, goromba „berakó” (vagyis inszeminátor) Jenő, megint csak állítólag, összekeveri a különféle állatok ondóját, és emiatt szörnyszülöttek jönnek világra. „Végül” bosszúból valaki felgyűjtja a Jenő tanyáját, ő maga pedig eltűnik a faluból. Lolos, az öreg cigány szeretne már meghalni, de nem tud. Mindenesetre megmosdatják, szépen kiöltöztetik, hogy ha mégis sikerül neki, ezzel már ne legyen gondja senkinek. De lehet, hogy valójában nem is él már, mert a „szép” Zule nevű cigánylány, aki a kórházban kitanulta a doktorságot, a hallgatójával nem hall semmit az öreg cigány mellében. Egy napon aztán az öreg Lolos is eltűnik, senki nem tudja, mi lett vele.

A novellák egyneműsége azt a benyomást erősíti, hogy a *Szűz Mária jegyese*ben többről van szó, mint önálló novellák ciklusáról. Maga Milbacher, aki „civilben” irodalomtudós, és műfaji kérdések elméletben is foglalkoztatják, egy nyilatkozata szerint ezt nem így látja. Míg a regény szerinte „egy önmagán túlmutató nagyobb igazságot próbál meg fölfedni (lásd románc), vagy egy jelenség magyarázatává válik (lásd analitikus regény)... egy no-

vella és egy novellaciklus nem az önmagán túli jelenségre koncentrál. Nem azt szeretné elmondani, hogy a szegény ember milyen folyamatok révén vált szegénnyé stb., hanem bemutatja, hogyan éli meg a saját helyzetét. A novellaciklus nem akar valami mögé nézni, ebből adódóan nincs íve, és nem gondolja, hogy az általa bemutatott esemény világrengető. Csakis kis világok vannak a maguk apró történeteivel, vagy inkább mozzanataival, ezek összefonódását, egymásra rétegződését mutatja be egy novellaciklus.” Míg a regény látványosan elhitegeti az olvasóval, hogy egy nagy történet részesévé vált, mert arra vágyik, hogy valamiféle magyarázatra leljen, „a novellaciklusban nincs efféle megnyugvás, nincs kimondható igazság, csak elbeszélhető: az elmondottak folyamatosan relativizálódnak, akár a *Jó palócokban*. A *Szűz Mária jegyese* egy tudatos Mikszáth-imitáció” (www.irodalmijelen.hu, 2016. aug. 29., Boldog Zoltán interjúja).

A kritikai recepció a kötetnek sok más rokonát is felfedezni véli. Mikszáth mellett Bodor Ádám, Háy János, Tar Sándor novellaciklusait emlegetik, és van, akinek Parti Nagy, Borbély Szilárd, Hrabal vagy García Márquez jut eszébe Milbacher novelláiról. A „macondózást” én komolytalannak tartom. Ellenben emlékeztetnék még Jiří Menzelre, akinek *Az én kis falum* című remek, „csehes humorú” filmje a szeretetreméltón bolond alakjaival valahol félúton van Mikszáth és Milbacher között. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy rossz pillanataiban a *Szűz Mária jegyese* az *Üvegtigris*-filmek humorát is felidézi.) Maga Milbacher főleg Borbély Szilárd *Nincstelenség*ének hatására hivatkozik – bennem inkább Tar Sándor nagyszerű *A mi utcánk*jának emlékét idézte fel ciklusa. A műfaji és tematikai kapcsolat egyértelmű. A harmincegy rövid novellából álló ciklus tárgya Tarnál szintén egy lepusztult, világvégi falu, ahol csupa munkanélküli lakik, akik naphosszat otthon vagy a kocsmában üldögélnek és isznak. Sört, bort, pálinkát, mindegy, mit, csak szesz legyen. A magányos férfiak és a csalódott, megalázott, eltaszított nők párzanak, mint az állatok. Mindent elborít és megnyomorít a szeszgőz, a hőség, a por, a semmittevés, a betegség, az agónia. Tar, a vérbeli novellaíró ebben a kötetében tett először kísérletet arra, hogy a magyar vidéki élet mély bugyraiból származó élményanyagát a novellánál nagyobb és átfogóbb egységgé szervezze. „Párhuzamos történeteivel” és egységes beszédmódjával Milbacher is epikai „kis”-világot teremt. Bár az ő szubjektív szerepjátékokon áttört ábrázolásmódja alapvetően más, mint Tar szikár tárgyiasága, szigorú és következetes dokumentarizmusa, az is jellemző mindkét műre, hogy elsődleges hangnemük, mintegy akaratlanul, mindvégig groteszk, sőt morbid humorral párosul. Milbacher naiv elbeszélőjének önfeledt szövegelese maga is humorforrás, és ehhez járul még hozzá az elbeszélt képtelen, tragikomikus dolgoké.

Bár a célba vett naiv olvasó – („Azoknak, akiket illet, csak nem tudják elmondani”) –, de akár a vájt fülű számára is mellékes, hogy a kötet műfaja végeredményben hogyan határozható meg, a kötet egészének megítélése, értelmezése szempontjából mégis érdemes fölvetni azt a kérdést, hogy a novellaciklus nem „koncentrál-e önmagán túli jelenségre”, a „kis világ a maga apró történeteivel” nem teszi-e az olvasót egy nagyobb történet részesévé. Vagyis: hogyan értse az olvasó a ciklusban ábrázolt világot. Milbacher maga is beszélt erről: „Én teljesen szolidáris vagyok a szereplőimmel, értem és elfogadom a világuk igazságát és jogosultságát. Ugyanakkor természetesen nincs bennem a képviselői beszéd fölvállalásának vágya vagy szándéka: nem kért meg és nem jogosított föl engem erre senki se, mert nincs is rá igénye senkinek. Sőt, a szereplőim – nagyon helyesen – elküldenének melegebb vidékekre. Egyébként a könyvben nem szociografikus leírás a cél, hanem a lehetséges emberi állapotok bemutatása” (www.irodalmijelen.hu).

Úgy gondolom, éppen a szociografikus leírás aprózná fel a ciklust kis világokra, életképekre. A Milbacher módszere szerint bemutatott emberi állapot sűrítőmánya az öreg Lolos groteszk világképe. Józsikának szóló elmélkedésében kifejti, hogy a haláltól igazából nem is kell félni. „Mert a halál, az nem is olyan rossz, mint mondják, csak ezzel is úgy van, mint a pinával, hogy a papok attól is csak el akarnak ijeszteni mindenkit... Mert mire

való annyit szenvedni ezen a kibaszott, kurva világon. Mert most őszintén, hát kinek hiányozik ez.” Igaz, van azért jó is az életben, „például ott van a pina, az is jó... Meg mondjuk, a pálinka, az is jó, ezt elhiheti az öregnek a Józsika... De ezek igazából lófaszt se számitanak, legyintett az öreg, mert az ember végül mindig csak odaér, hogy ül itt a putrija előtt, mintha el se mozdult volna.”

Milbacher alakjainak valami ilyesmi a novellákon átívelő igazsága. A kép kétségtelenül lesújtó – mikor nem az? –, ugyanakkor a beszédmód és a hozzá tartozó, karikírozó túlzások humora jótékonyan enyhíti, árnyalja az összbenyomást. Hogy az alkoholista és nikotinista Brneczky Gyula bácsi márványt lop a zsidótemetőből, míg le nem vágják a lábát, és a két dolog között a falubeliek baljós összefüggést látnak, vagy hogy a Je Pista meg a Bandi zsidók csontjait ássák ki, mert „ezeket a zsidókat biztos az aranyaikkal együtt temették el, annyira egy kapzsi népek voltak azok” – az önmagában szörnyű, de ahogy az elbeszélő beszél róla és a falusiak ostoba hiedelmeit taglalja, az, ha tetszik, ha nem, komikus. Ahogy a gyógyításról, a szervátültetésekről, a szentségekről, a ruszlikról, a soha nem látott, csak mendemondákból ismert urakról, azaz elvtársakról vélekednek az emberek, szintén szörnyű, de nem lehet nem derülni rajta. Tébolydába való, siralmas eset a Bakter Sanyikáé: mivel a Tanárúr szerint télen azért nem marad meg a hó a gyógyvizet fürdő körül, mert ott közelebb van a láva, és fűti a földet, tehát a falu úgyszólván egy bombán ül, a Sanyika egy éjjel bosszúból feltöri a medence fenekét, hadd öntse el a láva a falut. Akármilyen hülye is a Sanyika, amikor a pártházban jól összeverik, és egy éjjel odafagy a tanácsháza elé, megsajnáljuk.

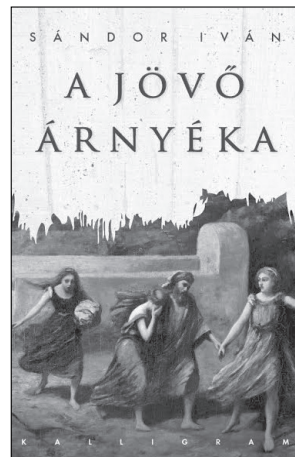
Mondhatnánk, mindez a múlté. De persze erről szó sincs. „A mi kis falunkban”, vagy „A mi utcánkban” megállt az idő. „Szerintem”, mondta a szerző, „most biztosan egy rettenetesen rosszkedvű Magyarországon élünk, de a Szűz Mária jegyese azt is akarja mondani, hogy nem nagyon volt vagy van esély másra.” A főszereplők végül sorra el is tűnnek, a kövér Káczy Oli, a hülye Bakter Sanyika elpusztul, a berakó Jenőnek, az öreg Lolosnak, a cigánygyerekekből futballcsapatot építő Lulumbának nyoma vész. És ha marad is valami kevés emberi az emberek között, „a mindenkori hatalmi szándék”, hogy megint az önmagát szakmabeliként kommentáló szerzőt idézzük, „ennek a maradék emberinek a becsatornázása és egyben kiszipolyozása, hiszen ez az, ami teljességgel nem ellenőrizhető, vagyis az autonómia egyik helye. Ennek az autonómiának az – egyébként egyre fogyó – esélyéről is akar szólni a könyvem.” Tegyük hozzá: jelentős könyve, amely az év irodalmi eseménye.

A TANÚ KÖTELEZETTSÉGE

Sándor Iván: *A jövő árnyéka*

A régi magyar irodalomban a kötet jellegét, arculatát valószínűleg az „elegy-belegy” kifejezéssel jelölték volna, ami nem értéktulajdonító volt egykoron, hanem az adott mű sokféleségét, tartalmi-alaki tarkaságát takarta inkább. A nem a széppróza tartományába illeszkedő műfajok és formák szinte mindegyike megtalálható a könyvben: a klasszikus esszéforma mellett az egyszerűbb publicisztikai jegyzet, kiállítást megnyitó beszéd, emlékülésen elhangzott felolvasás szövege, interjúk, apró naplótöredékekből (azokon belül is többféle prózai megszólalásból) épülő esszé és a némely elemében a pamflet jegyeit is hordozó politikai-történeti elemzés. Hasonlóan sokféle *A jövő árnyéka* írásainak keletkeztörténete, hiszen a két-három éve napvilágot látott művek mellett jó néhány régebbi, néha évtizedekkel korábban született szöveg is helyet kapott. Meglepő, de majd próbálom indokolni, valójában miért nem az, hogy a kötetet egy 1985-ös Mensáros László-emlékezés nyitja és egy részben esszéisztikus, részben kifejezetten politikai elemző-mérlegelő, sőt politikai megoldásokat kereső, a mai Magyarországról szóló helyzetértékelés zárja.

Előbb azonban még valamit a könyv külsejéről; nem szokás erről írni, ám a könyv borítója nagyon beszédes, és *A jövő árnyéka* egyik legérdekesebb esszéjére irányítja a figyelmet, nevezetesen a Kertész Imréről szóló eszmefuttatásra. Sándor Iván töprengéseinek középpontjában Kertész *A végső kocsma* című esszéje áll, amely viszont egyebek mellett Corot egy képére, illetve a képen ábrázolt, Szodomából menekülő Lótra fókuszál. *A jövő árnyéka* elülső és hátsó borítóján pontosan ez a kép szerepel, nyilván tervezési megfontolásokból is, de mind Kertész, mind Sándor Iván gondolataihoz híven töredékesen. Sándor Iván szövegében arra is felhívja a figyelmet, hogy Corot világosabb, derűsebb, már-már impresszionisztikus tájképeihez képest itt nemcsak a történet és a történet következménye, de maga a táj is *baljós*. Kertész pedig arról elmélkedik, hogy a Lót-történet „a lakhatatlanná váló *otthon* elhagyásának erről a végzetes pillanatáról” szól, valamint, hogy Corot műve „drámai kép, az ember drámai korszakából való; csakhogy a dráma, egyáltalán a drámai ember kihalt, megszűnt, nem létezik többé...” Idetartozik még az a gondolat is (bár részben már más aspektusból), melyet Kertész a következőképpen ír le: „miért nem tudja úgy elgondolni [mármint Doktor Sonderberg, mondjuk így, Kertész alteregója – D. P.] Lótot, ahogy Camille Corot őt (Lótot) még *elgondolhatta*, drámaian és kizárólag a szépség, a nagyság, a művészi hazudozás szabadságában...” Sándor Iván ezt az értelmezői pozíciót, illetve magát az egész elbeszélői helyzetet a könyvében több példán is elemzi, Prousttól Mészöly Miklóson át Sebaldig, ha a számára oly fontos regényírás az esszé tárgya, de más személyes példái, Balassa Pétertől

Kalligram Kiadó
Budapest, 2016
134 oldal, 2500 Ft

Poszler Györgyön át Mensáros Lászlóig hasonló irányba mutatnak. Ha a regény felől tekintjük a (Kertész által is) felvetett kérdést, akkor természetesen a 20. századi modernitás problémáival szembesülünk, azzal, amit Sándor Iván (más területekre, például a történelmi munkáira is kiterjeszthetően) az „onnani” és az „innyi” szemléletnek nevez. Nála a nagy példa Proust, aki a szerző szerint abban a pillanatban ragadja meg az időt, amikor ugyan a személyiség és a világ már a szétesés határán van, de ebben a törésben is („minden Egész eltörött”) még egyben látható az emlékezés terében.

Érdekes még itt újra kitérni Corot képére, annál is inkább, mert sem Kertész, sem Sándor Iván nem utal a keletkezéstörténetére, noha tanulságos éppen azon szempontokból, melyeket előbb idéztem. A képnek két változata van, amint kétféle címe is. Az első (1843), amelynek létezik egy kisméretű tanulmányvázna is (*Sodoma lerombolása* [La Destruction de Sodome] címet viselte, melyet nem sokkal később, 1844-ben *Szodomai tűzvészre* [L'incendie de Sodome] cserélt a festő), azt mutatja, hogy amit Kertész drámáinak, Sándor Iván pedig (a tájra értve) baljósna nevez, az itt még valójában majdnem derűs léthelyzet: a menekülő alakok fölött hatalmas kék ég, az előtérben zöldellő fű és festőileg szépen kidolgozott zöld lombos fák, valamint Szodoma épületei, a városkapu is meg lehetőséget kínál a szemlélő elé. Ehhez képest diszsonáns kicsit, de alig észrevehető, hogy a kék égbolton két angyal tán tüzes fáklyát emel, és ha jobban szemügyre vesszük, hát tényleg ég a város. Az egészben semmi fenyegető (legfeljebb csak nagyon homályosan), a pusztulás, a menekülés bár ott van, de nem hangsúlyos, mintha nem is lenne lényeges, mintha nem egy végső soron isteni ítélet tragikus, noha hatásában kétségtelenül pozitív (hogy tehát legalább Lót és lányai megmenekülnek) eredményű következményét látnánk. *A jövő árnyéka* borítóján a későbbi (1857-ben kiállított) változat kapott helyet (felteszem, technikai okokból az eredetihez képest elforgatva), mely úgy viszonyul előzményéhez, ahogy Sándor Iván „innen”-je az „onnan”-hoz: már egy a végső pusztulás előtt álló világ képe tűnik fel. Corot átfestette és átszerkesztette a teljes képet, a táj pusztaságra emlékeztet, fű helyett kövek, sziklák, a zöld lombok teljesen eltűntek, a fák törzse meghajlik abba az irányba, melybe a háttérben a hatalmas lángnyelvek is kúsznak, Szodomából alig látszik valami a lángoktól, és az ég is mintha lángba borult volna, tűlzás nélkül állítható: tűzvihar pusztít a tájon. Az egész kép sötét tónusú és a korábbi aprólékos részletek teljesen hiányoznak.

Sándor Iván a kép nyomán két elemet emel ki Kertész világából: a pusztulás kozmikus világállapot, és a menekülés örök; Lót alakjában pedig a morális helytállást, ami független attól, hogy mennyire képzelhető el a történet az ezredfordulón drámáinak, azaz feltálalható-e az erkölcsi tartásban a tradicionális nagyság is egyszerre. Nem véletlen, hogy Sándor Iván ezeken a kérdéseken tépelődve és nyomozva kötete élére állította Mensáros László alakját és az ő kultikussá vált, már-már mitikus erővel felruházott előadóját, a XX. századot 1965-ből. Amint említettem már, az írás 1985-ös, tehát húsz évvel az előadás születése után emlékezik rá, azaz már ekkor is egy nem létező, vagy az emlékezés idejében már megkérdőjelezett nagyságot idéz fel, amennyiben a nagy színész estje a morális szembenézés és az emlékezetben való megőrzés imperatívuszát idézte meg elementáris erővel. Sándor Iván azzal, hogy a kötet élére tette ezt az emlékező írást, két dolgot is kiemelt: egyrészt hangsúlyozza továbbra is, hogy az emlékezetben felidézett történelmi tapasztalatok, élmények feldolgozása és a velük való szembenézés lehet az egyetlen út, amely akár az egyén, akár nagyobb közösségek valódi túléléséhez vezethet a széteső világban. Másrészt a közlés gesztusában érezhető, legalábbis szerintem, hogy Sándor Iván azt is érzékeltetni akarta, a felidézett erkölcsi magatartás egyre távolodóban van a jelentől: már '85-ben is emlékszik valamire, ami nem feltétlenül élő az akkori jelenben, s most a kötet élén már az emlékezés emlékezete tárul a befogadó elé, azaz kettőzött távolságban, de még, az esszéíró szerint, a szemhatáron belül. A könyv befejezése, *A holnap*

árnyékában című esszé és politikai helyzetelemzés (megkockáztatnék még egy „röpiratot” is) viszont éppen a nyitással kontrasztban fest lehangoló, a jelen kisszerű és reménytelen állapotát tudatosító képet Magyarországról. Talán túlzok, de a nyitás és a befejezés mint-ha egy folyamatot szimbolizálna, mely a teljes szétforgácsolódás és a semmi felé vezet. A kötet kisebb-nagyobb írásai aztán arra keresik a választ, hogy mit lehet tenni ebben a – Sándor Iván szerint – általános léhelyzetben, korszakváltozásban, illetve konkrétan a jelen magyar politikai-történelmi helyzetben. Ez a történelmi nyomozás, feltáró munka esszéiben és regényeiben egyaránt évtizedek óta tart, ahogy a *Vanderbilt-jacht hajóorvosá-*ban olvashatjuk: „A tények érdeklik, a megörökíthető arcok, a szemünk előtt végbemenő (...) történelem.” (74.) Vagy egy más megfogalmazásban, a törvény keresése érdekli, és: „Akkor is keresse, ha nem található. Akkor is, ha nincs.” (199.) Új könyve és az elmúlt évek regényei, esszéikötetei is mind erről a „nincs”-ről szólnak, s persze arról, hogy akkor milyen jövő képzelhető el; hogy a feldolgozatlan múlt csak kaotikus jelenhez és fel nem nyílt jövőhöz vezethet.

Nem újdonság ez Sándor Iván életművében („Évtizedek óta arról írok, hogy a huszadik századi múlttal való szembenézés nélkül [...] nincs jövő”, *Vissza a múlt sarába*, in: *A történelem gépanygala* [239.], de eszmekörének két eleme is különös jelentőséget kap. Az egyik az irodalomhoz, a fikcióhoz, a megalkotott valósághoz való viszony. A kötetben szereplő, amúgy a Mensáros- emlékezést követő, Mészöly Miklóst hangsúlyosan megidéző 1980-as *Bazaltrétegekben* olvashatjuk: „Pontosan érzékelhető, hogy éppen elég dolog van, ami fontosabb az irodalomnál. Mégis megkockáztatom, hogy a SZÖVEG, ha formába tudja kényszeríteni a helyileg szétosztott, az időben rétegződő létalakzatokat, nagy teljesítményeiben versenyezni tud az élet-eseményekkel. Ez persze ironikus helyzet.” (15.) A korszakban, amikor egy egész nemzedék lépett föl azért, hogy – némi leegyszerűsítéssel – az irodalomnál nincs fontosabb, Sándor Iván akkori szavai még nagyobb jelentőséggel bírnak ma: ugyanis egyszerre hangsúlyozza az önmagában vett, formától független moralitást és az irodalmi szöveg által közvetített erkölcsi eszmét. *A történelem gépanygala* című válogatott esszégyűjteménye előszavában Földényi F. László mintha Sándor Iván e '80-ból származó szép szövegére reagálna, amikor kijelenti: „Aki számára az irodalom több, mint szép-irodalom, inkább tanúságtétel, ami ha valóban eléri célját, ítélet is.” (7.) Ugyanitt Sándor Iván utószavában arra utal, hogy „A régi mesterek felismeréseit azért vigye magával a ma regényírója. Leginkább Walter Benjaminét: a Törvény és az Igazság hiányában is beszélni és írni kell a hiányuk nyomán létrejött emberi helyzetről.” (260.) Az előbbi idézetekből egy olyan elbeszélő körvonalazódik, aki legfőbb feladatának azt tartja, hogy tanúja legyen az átélt történelemnek, hogy tanúskodjon az ezredfordulón, a jelenben már rejtőzködő, de valaha megvolt értékek mellett. *A jövő árnyéka* – noha az elmúlt 8-10 év Sándor Iván-regényeiben, -esszéiben már feltűnő módon jelentkezett ez a magatartás – nyomatékosítja az elbeszélő tanú és az ebből következő krónikás szerepét. Sokszor ismétlődő, más-más formában megjelenő, mégis nagyon hasonló mondatok, szövegformák jelzik ezt az elbeszélői helyzetet, ami arra utal szerintem, hogy a tanú szerep mélyen átélt, áthasonított, mondjuk így, életbevágó annak, aki alakítja. Mind az elmúlt években megjelent (műfajtól független) könyveiben, mind most *A jövő árnyékában* szembeötlő még lexikális szinten is, hogy milyen gyakorisággal említi Sándor Iván a tanú szerepét, és ezzel összhangban a krónikás feladatát. A jelen gyűlölethullámai kapcsán írja: „Átélttem néhányat. Tanújuk vagyok.” (134.) De a Vanderbilt-regényben is hasonló a megfogalmazás: „Leírta, hogy az írás tanúságtétel.” (153.) Ennél is karcosabban fogalmaz a Holocaust Emlékközpont emlékgyűlésén, amikor azt nyomatékosítja, hogy: „A történet felmondásának kötelezettsége szólított ide. Ez a kötelezettség rövidesen már csak az újabb nemzedéké lesz. Súlyos teher, mert a hagyományozhatóság krízisében élünk.” (69.) Igen hasonló a „mondatszövs” Kertész *A végső kocsmája* befejezéséhez, melyben arról ír, vajon kötelezettség-e részt venni abban a

folyamatban, amelyben a létezés nehézségeire derülhet fény. Sándor Iván különböző időkben született írásai most arról győzhetik meg bármely nézetű olvasóját, hogy a szerep régtől formálódik és mostanra abszolút megszilárdult. Regényében (*Az éjszaka mélyén* 1914) idézi Charles Peguy-t: „A krónikás vagyok, és csak krónikás akarok lenni. Történelmi tanú. A létezés tanúja.” (21.) Ehhez társíthatjuk a szerző által többszörösen megidézett Walter Benjamin szavait *A történelem fogalmáról* című szövegének harmadik passzusából, hogy tudniillik: „A krónikás, aki sorra-rendre elbeszéli az eseményeket, és nem tesz különbséget kicsi és nagy között, arra az igazságra tekint, hogy semminek, ami egyszer megesett, nem szabad elvesznie a történelem számára.” (in: *Angelus Novus*, 962.)

A könyv változatos műfajai, megszólalási formái és ezek szöveges megjelenései nem mindig és feltétlen igényelnének könyvmegjelenést, de a nagyesszt és a kiállítás-megnyitót egyaránt összeköti az elbeszélői ethosz azonossága, s így nincs értelme értékbeli különbséget tenni közöttük. Mintha egy meg-megszakadó, mégis folytonos önvizsgálat (értjük ezt történelmi léptékben is) konfesszióját olvasnánk, melyből az a félelem tűnik föl, hogy az „új nemzedékekkel is a régi táncot járatják” (134.), s ezért szükséges az állandó tanúságtétel. A holnap vagy a jövő árnyéka, mely a jelenből növekedik, uralja a könyvet, de ellenpontként mindig ott érezhető a történelem tanújának legalább a morális kitartása. Egy klasszikus modern példája, ami talán hagyományozható, miközben az elbeszélő nem titkolja kétségeit sem, hogy valóban az.

Sándor Iván nem nagyon szokta közvetlen, személyes életére vonatkozó megjegyzésekkel tarkítani az esszéit, regényeit (noha tudjuk, sok-sok írása alapozódik saját sorsára), szóval így aztán tulajdonképpen szívszorító (nekem legalábbis), bár semmi „szív”, semmi „szorítás” nincs benne, amikor ezt a kis könyvet úgy zárja (134.): „Mindez számomra olyan, mint egy, a nyolcvanhét évemben véget nem érő regénytörténet. Írom.”

CSALÁDTÖRTÉNET-TÖREDÉKEK KALEIDOSZKÓPJA

Ivana Sajko: Családom története dióhéjban 1941-től 1991-ig, és tovább

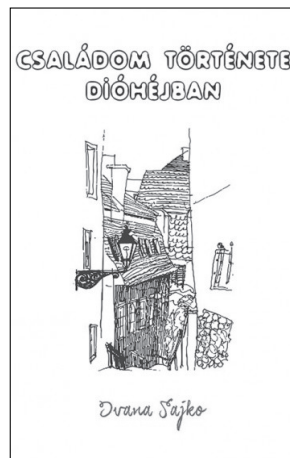
Ivana Sajko (1975) horvát drámaíró, dramaturg második regénye¹ a kortörténeti keretbe helyezett családtörténet műfaji hagyományának felidézésével és elvetésével játszik. A poétikai besorolhatóság elutasítása és történetmondásának látszólagos hozzárendelése az ismert tradícióhoz része az alkotói magatartására jellemző megkérdőjelező, kikezdő, helyenként provokatív, vagy éppen kísérletező attitűdnek. Egy időben vállalja és nem vállalja a tapasztalati anyagot, a személyességet, az emlékezést. Billegetti a végleges elhatározást, lebegésben hagyja és olvasójának engedi át a döntést, hogy az elbeszéltek laza formájához viszonyulva folytatja-e a felkínált libikókázás ritmusát. Vagy a bevezető fejezetben olvasható állásponttal összhangban benne is eldöntetlenül hagyja a kérdéseket, hogy vajon most „kortörténeti keretbe helyezett családtörténetet” olvasott-e, vagy csupán egy dinamikus szerkesztett szövegkollázst. A kisregény címéhez hasonlóan talán túl sok a konkrét tény – történelmi utalás, politikusok, vezérek, írók, színészek nevei, helyszínek, események – ahhoz, hogy eltávolodjunk a kijelölt korszaktól (II. világháború, a 20. század második fele, a kilencvenes évek háborúja), valamint az ex-jugoszláviai, horvátországi, zágrábi helyszínektől. E pontos időbeli, térbeli elhelyezések nem azt szolgálják, hogy azonosíthatatlan és a temporalitástól független téridőben szituáljuk a történeteket. A regény tényei csak másodlagos műveletekkel távolíthatók el a historikumtól, s tévedés lenne elfogadni a javaslatot, hogy ezek emlegetésével nem éppen a korszakot és térséget meghatározó események, hatalmi játszmák állnak a fikció középpontjában.

Ivana Sajkót nem érdekli a hagyománykövetés, mégis meddő lenne elvitatni ironizáló, ellentétező viszonyulását egyebek között a műfaji tradícióhoz és egyéb, tartósnak vélt értékekhez. Lényegében tehát megtagadva vállalja mindazt, amitől elrugaszkodik: a formát, a szerzői szerepet, a többször felfüggesztett, mégis pontosan követhető elbeszélői viszonyulást a közöltekhöz. Sőt, a regény első oldalain olyan összefoglalást nyújt, amiben a mű keletkezését, az írói koncepciót, az ars poeticát és a történetstílust – a régi elbeszélők módjára – dióhéjba foglaltan előrebocsátja:

„Három év ráment az életemből arra, hogy összefoglaljam azt az ötvenet, mely látszatra nem is velem tör-

¹ Eredeti kiadások: Ivana Sajko: *Rio Bar*, Meandar, Zagreb, 2006; Ivana Sajko: *Povijest moje obitelji od 1941. do 1991. i nakon*. Meandar, Zagreb, 2009.

Radics Viktória fordítása
Noran Libro Kiadó
Budapest, 2016
276 oldal, 2800 Ft

tént meg. Örököltém, rám hárult, nem én választottam, csak belepottyantam, ahogy a szülővárosába pottyán bele az ember, vagy ahogy beleszületik egy családba, mely majd az otthona lesz, egy nyelvbe, melyen majd kiejti az első szavakat... mígnem átverik. Halkan. A legjobb szándékkal. De mégis.

Ez az összefoglaló is legalább három elbeszélésből áll. Az első a családom története, a dédnagyanyáimé, a nagyanyáimé, a nagyapáimé, az anyámé és az apámé, a lőréseiké, a fejükben meg-megszólaló harangoké és az ágyuk alatt megbúvó ege-
reké. Ők mind úgy bámulnak a jövőbe, mint Klee Angelus Novusa, szemernyi meglepődés nélkül, tágra nyílt szemmel, és hangtalanul sikítoznak a kis konyháikban. Ez, amit írok, válasz az ő csöndjükre.

A második Zágráb története, amit szaggatottan, gyorsított szekvenciákkal fogok előadni, a kollektív emlékezet közhelyeiből át- meg átbukdácsolva a teljesen magánjellegű és véletlenszerűen fennmaradt dátumokba. Ezzel azt szerettem volna megmutatni, hogy számtalan módon beszélhetünk a tényekről, és egyik sem megfelelő. A Független Horvát Állam kikiáltása 1941-ben. Zágráb fölszabadítása 1945-ben. A nagy árvíz 1964-ben. A repülőgéprablás 1976-ban. Tito halála 1980-ban. Bla-bla. Mesék habbal. Mindenki másként adta tovább az utódainak. Amit nekem meséltek az enyéim, az nem ugyanaz, mint amit mások kaptak. De mi ezt hallottuk lefekvés előtt, estéről estére. Akár fel is róhatnánk nekik.

A harmadik elbeszélésbe én magam válogattam be az eseményeket, a hősöket és a tanúkat. Ellentmondásos történet, szándékosan választottam olyan dokumentumokat, kommentárokat, emlékezéseket és mondatokat, melyek nem klappolnak. Történelmi regényt akartam írni, de úgy, ahogy az véleményem szerint egyedül lehetséges, a műfaj és az ideológiák megkerülésével, egy olyan történetet, ami talán soha meg sem történt, mert meg sem történhetett. Legföljebb megálmodhatjuk, aztán elmesélhetjük az álmunkat. Teljesen szubjektíven. Nem állítva az égvilágon semmit.

Ezért kezdődik a regény a Zágráb fölötti éggel. Odafenn.”

E szép, esszéyszerű introdukción áthatol a posztmodern művész viszonylagosító magatartása, a közöltek igazságtartalmának elutasítása, az immár elmúlt korszakra jellemző ismeretelméleti kétely, az elmondottak és a személyes tapasztalat vállalásának / nem vállalásának dilemmája. Van némi mesterkélttség ebben a választott beszédmódban és artikulációban, hisz regényolvasóként nem feltétlenül fogunk a hitelesség és a ráfogás közötti döntéskényszer lüktetésében gondolkodni az olvasottakról. Ivana Sajkóhoz közel áll az improvizatív és ellentétező eljárás mód: a hangnemváltás, a dokumentáris anyag beékelése az inkább metaforikus jellegű szövegrészekbe, a nagyhatású történelmi mozzanatok felidézését oldó kulturális utalások, reminiscenciák sora. Ilyen az idézett szövegrész záró mondata is, ami rímválaszként hat Wim Wenders Berlin fölötti egére, másutt pedig mintha Walter Benjamin angyal-víziója siklana be a képbe. Néha kissé mentegetőzőnek tűnnek nyilatkozatai, holott a *Családom története dióhéjban 1941-től 1991-ig, és tovább* című regény megszületése idején sem volt már oly mértékben vitatható a tények virtualitásának, a képzelt ténytudásának kérdése, ahogyan ez Ivana Sajko érvelésében megjelenik:

„A dokumentumok tovább fikcionalizálják az irodalmi műveket (...), idővel cáfolhatják vagy éppen felülírják. Ha a fikciónak eleven viszonya van a dokumentumokhoz, átirásokhoz, történeti forrásokhoz, gyakran megesisik, hogy az úgynevezett ténytudás elbeszélés bizarrabbá, örültebbé és hihetlenebbé válik a kitalált történettől. Ez történt második regényemmel, a *Családom története dióhéjban* (...) cíművel, amiben a tényanyag a szöveg szerves része, s noha ténytudású pontos, kitaláltak tűnik.”²

2 Interjúrésztlet <http://www.lupiga.com/intervjui/razgovor-s-ivanom-sajko-zasto-mi-za-ideje-koje-smatramo-ispravna-cinimo-toliko-malo> (Letöltés 2015.06.01.)

Az írók drámai, dramaturgi, színházi tevékenysége jól ismert a német környezetben, amit még különösebbé tesz, hogy az előtte járó nemzedék két jelentős jugoszláv, horvát alkotója iránt ugyancsak a német kultúra nyilvánított különleges megbecsülést. Bora Ćosićot és Slobodan Šnajdert nem említeném ebben az összefüggésben, ha Ivana Sajko regénye nem kötődne közvetlenül vagy közvetetten hozzájuk. Címadásával ugyanis Ćosić *Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji* [*Családom szerepe a világforradalomban*] (1969) című ironikus, parodisztikus és mélyen kritikus regényét idézi. A Sajko-mű kiemelt figurája Veljko Afrić horvát színész, aki viszont Šnajder nemzetközi híré, *Horvát Faust* (1982) című drámájának az egyik központi alakja. Mindkét író a nacionalista politika száműzöttje lett, s bárhogyan is vizsgálok Sajko deklarált alkotói relativizmusát, véletlenül sem hiszem, hogy a választott példák, intertextusok, sajtócikkek, propagandaanyagok, dicsőített és romba döntött eszmények, szobrok, büszköt futamszerű, ám felettébb ironikus felidézésével a fikció ne artikulálna határozott kritikai és történetkritikai álláspontot. Ezt nem kell aláhúznia, kinyilvánítja a gyors vágásokkal, pergőtűzként felvillanó nevek, képek, helyzetek, események sora önmagában is. Regényével akkor is politizál és kemény ideológiai ítéletet mond, ha csupán forgácsokat, korjellemző epizódokat, pionír rigmusokat gyűjt egybe. És annak megfelelően, amit a bevezetőből idéztem, olyan évtizedekkel kapcsolatban is nyilvánvaló a művészi értékelő viszony, amelyek megelőzve a szerzői életidőt, *öröklött időként* alakítják az utódok sorsát. Az elutasított szerepek, amilyen a tanúságtévő, a dolgok ismerőjéé, tudójáé, a jelek szerint mégsem mentették fel a felelősségteljes kompilatori, szerkesztői, összeállítói, komponálói feladatsortól.

Az elbeszélő eljárások és a sokféle motívum olyan karcolatok együttesévé áll össze, ami lemezteleníti a történeti idők és a jelenkor nemzeti elfogultságait. Válogatás nélkül kifigurázza a nacionalizmusokat, a kommunista hatalmak s a baloldali eszmerendszerek mítoszképzését is. A korszak és a világrész ismerői előtt nem szükséges epikává bővíteni, orkesztrációs hatásokkal növelni a gyors vágásokkal, futamszerűen felvázoltakat. Partizán és csetnik, usztasa és domobrán, régi és új fasisztoid eszmék, a Tito-korszaka alatti és utáni, közösségre kényszerített ideálok kivétel nélkül egy tragikus kimenetelű karnevál rekvizitumaivá válnak. A vázaltszerű, helyenként publicisztikus tónusú kisregényen elképzelhetően csakugyan számonkérhető az árnyalt motiválás, kibontás, epikus argumentáció. Úgy látom, hogy ez az elvárás idegen lenne e művészi alkattól és temperamentumtól. A választott módszer, a jó fél évszázad históriájának prózai krokikba, „dióhéj-formába” sűrítése a dráma és színház terepén jártas szerző helyes belátásának eredménye.

Az áthagyományozott történeti emlékezettel, múltakkal kapcsolatban a szerzőnek és regényének is vannak dilemmái. Így vagy úgy, a mű mégis a história megértésének eszköze és irodalmi terméke egyben. És azt hiszem, hogy megírása óta a szerző is másként ítéli meg a *fictum/factum* viszonyát, mint a regény keletkezésének idején, s talán éppen ennek köszönhetően.

„Abban a pillanatban, amikor eldöntöd valaminek a nyelvi kifejezését, s hogy ezt máshogyan kívánod megoldani, máris a világhoz, a másikhöz, az önmagadhoz fűződő viszony feltételeivel kezdél foglalkozni. Azt hiszem, hogy nincs felforgatóbb viszony, s ennél fogva ez végérvényes politikai döntés, hogy például költői eszközökkel fogsz történelmi regényt írni.”³

Talán ebben a belátásban oldódik fel a megírás módját illető alkotói kétely, és ez erősíti meg olvasóját is abban, hogy a historikus keretet a saját belátása szerint töltsse ki és gazdagítsa a korszak fikciójának és a valamikori Jugoszlávia kultúrájának mulandó és marandó értékeivel. Ivana Sajko regénye a saját eszközeivel, a maga módján nyitás, így a kritikai újraértékelés ösztönzője lehet.

3 www.kulturpunkt.hr/pisati-povijeni-roman-poetskim-sredstvima (Letöltés 2013.06.03.)

ELŐFIZETÉSI AKCIÓ!

A Jelenkor ismét előfizetői akciót hirdet azok számára, akik még 2016-ban megrendelik lapunkat. Érdemes előre tervezni.

2017-ben kényszerű okokból ismét változik lapunk ára, egy lapszám 880 helyett 990 forintba kerül majd. (Ez az összeg még így is messze áll attól, hogy fedezze az előállítási költségeket.)

Van azonban két jó hírünk is. Az egyik, hogy akik december 31-ig előfizetnek lapunkra, ezt még a 2016-os áron (fél évre 5280 forint, egy évre 9860 forint) tehetik meg. A Jelenkor új előfizetési árai: 5940 forint (fél évre), 10 890 forint (egy évre).

A másik jó hírünk: az előfizetői akcióban való részvétel idén is esély arra, hogy olvasóink hozzájussanak egy kortárs szerző kötetéhez. A Jelenkor folyóirathoz közel álló szerzők közül tízen ajánlották fel egy-egy művüket az olvasók számára. Természetesen a nyertesek a szerzők által dedikált példányokat kapják ajándékba.

Lepje meg magát vagy szeretteit Jelenkor-előfizetéssel!

A megnyerhető kötetek listája:

Bertók László: Priusz
Garaczi László: Plazmabál
Kiss Tibor Noé: Inkognitó
Kukorelly Endre: Porcelánbolt
Milbacher Róbert: Szűz Mária jegyese
Nádas Péter: Az élet sója
Térey János: Őszi hadjárat
Tóth Krisztina: Világadapter
Varró Dániel: Mi lett hova?
Závada Pál: Egy piaci nap

Előfizetési szándékát telefonon (72/310–673), e-mailben (jelenkor58@gmail.com) vagy honlapunkon (<http://www.jelenkor.net/elofizetes>) jelezheti.